व्याकरणमध्येतव्यं तद्विना न वागतिशेते, स्पष्टं शब्दार्थावबोधं च जनो नालं भवति । तथाप्येतदेव व्याकरणं सुकुमारैर्येन सतोऽधीतेऽस्मिन् शीघ्रं शब्दशास्त्रे प्रवेशमाप्नुयात् इति निवेदने,

कार्तिक शुद्ध १, वीरनिर्वाण सं. २४५४.

उदयराजात्मजो वंशीधरः
श्रीधर प्रेस, सोलापुर ।

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

अथ

कातन्त्ररूपमाला।

मङ्गलम् ।

वीरं प्रणम्य सर्वज्ञं विनष्टाशेषदोषकम् ।
कातन्त्ररूपमालेयं बालबोधाय कथ्यते ॥ १ ॥
नमस्तस्यै सरस्वत्यै विमलज्ञानमूर्तये ।
विचित्रालोकयात्रेयं यत्प्रसादात्प्रवर्तते ॥ २ ॥
नमः वृषभसेनादिगौतमान्त्यगणेशिने ।

---

१ वि विशिष्टां ईं लक्ष्मीं राति ददातीति वीरः । अथवा विशेषेण ईर्ते सर्वान् सकलपदार्थान् जानातीति वीरः । वि विशिष्टा ईरा वाक् दिव्यध्वनिर्यस्यासौ वीरः । अथवा वि विशिष्टा ईरा पुष्पवृष्टिर्यस्यासौ वीरः । अथवा वीरयतीति वीरः कर्मराजसमरान्मोहराजानं निराकरोतीति वीरः । वि विशिष्टा ईरा गगनगमनं यस्यासौ वीरः तं प्रणम्य पूर्वं पश्चान्नमस्कारादौ प्रणम्य ॥ सर्वं जानातीति सर्वज्ञः समस्तान् सकलपदार्थान् क्रमकरणव्यवधानरहितेन युगपत् जानातीति सर्वज्ञः ॥ जयतिस्म जिनः । वि विशेषेण नष्टाः विनष्टाः । अशेषाश्च ते दोषाश्च अशेषदोषाः विनष्टा अशेषदोषा यस्यासौ विनष्टाशेषदोषकः तम् । कु ईषत् तन्त्रं कातन्त्रं, रूपाणां माला रूपमाला, कातन्त्रस्य रूपमाला कातन्त्ररूपमाला ॥ २ सरः प्रसरणं सर्वज्ञानमयी मूर्तिरस्या अस्तीति सरस्वती तस्यै । विगतं मलं यस्मात्तद्विमलं । ज्ञायतेऽनेन इति ज्ञानं विमलं च तत् ज्ञानं च विमलज्ञानं । विमलज्ञानमेव मूर्तिर्यस्याः सा विमलज्ञानमूर्तिः तस्यै ॥

मूलोत्तरगुणाढ्याय सर्वस्मै मुनये नमः ॥ ३ ॥
गुरुभक्त्या वयं सार्द्धद्वीपद्वितयवर्त्तिनः ।
वन्दामहे त्रिसङ्ख्योननवकोटिमुनीश्वरान् ॥ ४ ॥
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ५ ॥

अथ—संज्ञासन्धिः ।

सिद्धो वर्णसमाम्नायः ॥ १ ॥ सिद्धे खलु वर्णानां समाम्नायो वेदितव्य । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ । *क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न ।* प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह इति ।

तत्र चतुर्दशादौ स्वराः ॥ २ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ ये चतुर्दश वर्णास्ते स्वरसंज्ञा भवन्ति । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ इति ।

दश समानाः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ ये दश वर्णास्ते समानसंज्ञा भवन्ति । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ इति ।

तेषां द्वौ द्वावन्योऽन्यस्य सवर्णौ ॥ ४ ॥ तेषां समानानां

---

१ अनादिकालेन प्रवृत्त इत्यर्थः । सिद्धशब्दः अनित्यार्थो वा निष्पन्नार्थो वा प्रसिद्धार्थो वा । काम्पिल्ये सिद्धस्थित इत्यत्र सिद्धशब्दोऽनादिमङ्गलवाची ॥ २ सम्यगाम्नायन्ते अभ्यस्यन्ते इति समाम्नायाः । श्लोक. । व्यञ्जनानि त्रयस्त्रिंशत्स्वराश्चैव चतुर्दश । अनुस्वारो विसर्गश्च जिह्वामूलीय एव च ॥ १ ॥ गजकुम्भाकृतिर्वर्ण, प्लुतश्च परिकीर्तितः ॥ एवं वर्णास्त्रिपञ्चाशन्मातृकाया उदाहृताः ॥ २ ॥ ३ स्वयं राजन्त इति स्वराः ॥

न्ये द्वौ द्वौ वर्णावन्योऽन्यस्य परस्परं सवर्णसंज्ञौ भवतः । अआ इई उऊ ऋॠ लृॡ । तेषां ग्रहणं किमर्थं द्वयोर्ह्रस्वयोर्द्वयोर्दीर्घयोश्च सवर्णसंज्ञार्थम् ।

श्लोकः ।

क्रमेण वैपरीत्येन लघूनां लघुभिः सह ।
गुरूणां गुरुभिः सार्धं चतुर्धेति सवर्णता ॥ १ ॥

ऋकारऌकारौ च ॥ ५ ॥ ऋकारऌकारौ च परस्परं सवर्णसंज्ञौ भवतः । ऋऌ ।

पूर्वो ह्रस्वः[1] ॥ ६ ॥ तयोः सवर्णसंज्ञयोर्मध्ये पूर्वो वर्णो ह्रस्वसंज्ञो भवति । अ इ उ ऋ ऌ ॥

परो दीर्घः[2] ॥ ७ ॥ तयोः सवर्णयोर्मध्ये परो वर्णो दीर्घसंज्ञो भवति । आ ई ऊ ॠ ॡ ॥

स्वरोऽवर्णवर्जो नामि ॥ ८ ॥ अवर्णवर्जः स्वरो नामिसंज्ञो भवति । इई उऊ ऋॠ लृॡ एऐ ओऔ ॥ वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं कारग्रहणे केवलग्रहणम् ।

एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि ॥ ९ ॥ एकारादीनि स्वरनामानि सन्ध्यक्षरसंज्ञानि भवन्ति । तानि कानि । ए ऐ ओ औ ॥

नित्यं सन्ध्यक्षराणि दीर्घाणि ॥ १० ॥ सन्ध्यक्षराणि नित्यं दीर्घाणि भवंति ।

कादीनि व्यञ्जनानि[3] ॥ ११ ॥ ककारादीनि हकारपर्यन्तान्यक्षराणि व्यञ्जनसंज्ञानि भवन्ति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ

१ ह्रस्यते एकमात्रतया उच्चार्यते इति ह्रस्वः ॥ २ दृणाति विदारयति द्विमात्रतया दुरुच्चिमिति दीर्घः ॥ ३ व्यज्यन्ते अकारादिभिः पृथक्क्रियन्ते इति व्यञ्जनानि अथवा विगतं अञ्जनं स्वरेभ्यो येभ्य इति व्यञ्जनानि ।

ट ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह ॥

ते वर्गाः पञ्च पञ्च पञ्च ॥ १२ ॥ ते ककारादयो मावसाना वर्णा पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चैव वर्गसंज्ञा भवन्ति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषाः ॥ १३ ॥ वर्गाणां प्रथमद्वितीया वर्णा शषसाश्चाघोषसंज्ञा भवन्ति । कख चछ टठ तथ पफ श ष स ॥

घोषवन्तोऽन्ये ॥ १४ ॥ अघोषेभ्योऽन्ये तृतीयचतुर्थपञ्चमा वर्णा यरलवहाश्च घोषवत्संज्ञा भवन्ति । गघङ जझञ डढण दधन बभम यरलवह इति ॥

अनुनासिका ङञणनमाः ॥ १५ ॥ अनु पश्चान्नासिकास्थानमुच्चारणं येषां ते अनुनासिकाः । ङञणनमा वर्णा अनुनासिकसंज्ञा भवन्ति । ङञणनम इति ॥

अन्तःस्था यरलवाः ॥ १६ ॥ वर्णाणामुष्मणाच अन्ते तिष्ठन्तीत्यन्तःस्थाः । यरलवा इत्येते वर्णा अन्तःस्थसंज्ञा भवन्ति । यरलव ॥

ऊष्माणः शषसहाः ॥ १७ ॥ ऊष्म उष्ण धर्ममुत्पादयन्तीति ऊष्माणः । शषसहा इत्येते वर्णा ऊष्मसंज्ञा भवन्ति । शषसह ।

अः इति विसर्जनीयः ॥ १८ ॥ येन विना यदुच्चारयितुं न शक्यते स उच्चारणार्थो भवति । अकार इहोच्चारणार्थः । यथा कादिषु । कुमारीस्तनयुगलाकृतिर्वर्णो विसर्जनीयसंज्ञो भवति ।

---

१ ककारादीनामकार उच्चारणार्थः ॥ २ घोषो ध्वनिर्न विद्यते येषां ते अघोषाः ॥

भृङ्गवद्बालवत्सस्य कुमारीस्तनयुग्मवत् ।
नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य विसर्गोऽयमिति स्मृतः ॥ १ ॥

ᳵक इति जिह्वामूलीयः ॥ १९ ॥ ककार इहोच्चारणार्थः । वज्राकृतिवर्णो जिह्वामूलीयसंज्ञो भवति । ᳵक ॥

ᳶप इत्युपध्मानीयः ॥ २० ॥ पकार इहोच्चारणार्थः । गजकुम्भाकृतिवर्ण उपध्मानीयसंज्ञो भवति । ᳶप ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ २१ ॥ अकार इहोच्चारणार्थः । बिन्दुमात्रो वर्णोऽनुस्वारसंज्ञो भवति ॥ अं ।

लोकोपचाराद्ग्रहणसिद्धिः ॥ २२ ॥ लोकानामुपचारो व्यवहारः । तस्मादिहानुक्तस्यापि ग्रहणस्य शब्दस्य सिद्धिः प्रवृत्तिर्वेदितव्या । तत्कथं ? त्वया ग्रामो गम्यते इत्युक्ते त्वं ग्रामाय गच्छसीत्यर्थः ।

इति संज्ञासन्धिः ॥ १ ॥

अथ स्वरसन्धिरुच्यते ।

कः सन्धिः । पूर्वोत्तरवर्णानामव्यवधानेन संयोगेन सन्धानं संश्लेषः संधिः ॥ तव अभ्युदय । कान्ता आगता । दधि इदम् । नदी ईहते ।

---

१ निसृज्यते विरम्यते येन स विसर्गः ॥ २ जिह्वामूले भवो जिह्वामूलीयः ॥

३ उरःसमीपे ध्मायते शब्दायते इति उपध्मानीयः ॥

४ अन्तमनुसृत्य सलीनं उच्चार्यते स्वर्यते इति अनुस्वारः । ५ व्यवहारो नाम शब्दप्रयोगः । ६ कालकारकसंख्यासाधनोपग्रहभेदाद् भिन्नमर्थं शपतीति शब्दः ।

७ पूर्वोत्तरवर्णानामविरामेणोच्चारणं सन्धानमिति च पुस्तकान्तरे ॥

वसु उभयो । वधू उढा । पितृ ऋषभ । मातृ ऋकारेण । कॄ ऋकार । कॄ ऋकारेण । इति स्थिते ।

अनतिक्रमयन्विश्लेषयेत् ॥ २३ ॥ संघटितान्वर्णान् अनतिक्रमयन् विश्लेषयेत् इति विश्लेष्य ॥

समानः सवर्णे दीर्घीभवति परश्च लोपम् ॥ २४ ॥ समानसंज्ञको वर्णो दीर्घीभवति सवर्णे परे परश्च लोपमापद्यते । सर्वत्र ह्रस्वो दीर्घ । स्वभावतो ह्रस्वाभावे परलोप । उक्त च—

अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ।
पूर्वं दीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥ १ ॥

व्यञ्जनमस्वरं परवर्णं नयेत् ॥ २५ ॥ अस्वरं व्यञ्जन परवर्णं नयेत् । तत्राभ्युदय । कान्तागता । दधीदम् । नदीहते । वसूभयो । वधूढा । पितॄषभ । मातॄकारेण कॄकार । कॄकारेण । इति सिद्धं पदम् ॥ एवं होतॄकार । होतृ ऋकार इति विग्रह । अत्र समान सवर्णे दीर्घीभवति इत्यादिना दीर्घत्वम् । होतृ ऋकार इति स्थिते ।

ऋति ऋतोर्लोपो वा ॥ २६ ॥ ऋति परे ऋतोर्लोपो वा भवति होतृकार ॥ देव इन्द्र । कान्ता इयम् । इति स्थिते ।

अवर्ण इवर्णे ए ॥ २७ ॥ इवर्णे परे अवर्ण ए भवति परश्च लोपमापद्यते । वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणम् । देवेन्द्र । कान्तेयम् ॥ हल ईषा । लाङ्गल ईषा । इति स्थिते ।

हललाङ्गलयोरीषायामस्य लोपः ॥ २८ ॥ हललाङ्गलयोरस्य लोपो भवति ईषायां परत । हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ मनस् ईषा । इति स्थिते ।

मनसः सस्य च ॥ २९ ॥ मनसोऽस्य सस्य च लोपो भवति ईषायां परत । मनीषा ॥ गन्ध उदकम् । माला उढा । इति स्थिते ।

उवर्णे ओ ॥ ३० ॥ उवर्णे परे अवर्ण ओ भवति परश्च लोपमापद्यते । गन्धोदकम् । मालोढा ॥ तत ऋकारः । सा ऋकारेण । इति स्थिते ।

ऋवर्णे अर् ॥ ३१ ॥ ऋवर्णे परे अवर्ण अर् भवति परश्च लोपमापद्यते । पूर्वव्यञ्जनमुपरि पाव्यञ्जनमध ॥

रेफाक्रान्तस्य द्वित्वमशिटो वा ॥ ३२ ॥ रेफाक्रान्तस्य वर्णस्य द्वित्वं भवत्यशिटो वा ।

तुंबुरुं तृणकाष्ठं च तैलं जलमुपागतम् ।
स्वभावादूर्ध्वमायाति रेफस्यैतादृशी गतिः ॥ १ ॥

इति जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम् ।

शिडिति शादयः ॥ ३३ ॥ शादयो वर्णा शिटसंज्ञा भवन्ति । तवल्कारेण । मल्कारेण ॥ ऋण ऋणम् । प्र ऋणम् । वसन ऋणम् । वत्सतर ऋणम् । कम्बल ऋणम् । दश ऋणम् । इति स्थिते ।

ऋणप्रवसनवत्सतरकम्बलदशानामृणेऽरो दीर्घः ॥ ३४ ॥ ऋणादीनां अरो दीर्घो भवति ऋणे परे । एकदेशविकृतमनन्यवत् । ऋणार्णम् । प्रार्णम् । वसनार्णम् । वत्सतरार्णम् । कम्बलार्णम् । दशार्णम् ॥ शीत ऋत । दुःख ऋत । इति स्थिते ।

ऋते च तृतीयासमासे ॥ ३५ ॥ तृतीयासमासे अरो दीर्घो भवति ऋते च परे । शीतेन ऋतः शीतार्तः । दुःखेन ऋतः दुःखार्तः । तृतीयासमास इति किम् । परमश्चासौ ऋतश्च परमर्तः ॥ तव लृकारः । सा लृकारेण । इति स्थिते ।

लृवर्णे अल् ॥ ३६ ॥ लृवर्णे परे अवर्ण अल् भवति परश्च लोपमापद्यते । तवल्कारः । मल्कारेण ॥ तव एषा । सा ऐन्द्री । इति स्थिते ।

एकारे ऐ ऐकारे च ॥ ३७ ॥ एकारे ऐकारे च परे अवर्ण ऐर्भ-वति परश्च लोपमापद्यते । तवैषा । सैन्द्री ॥ स्व ईरम् । स्व ईरिणी । स्व ईरी इति स्थिते ।

स्वस्येरेरिणीरिषु ॥ ३८ ॥ स्वस्याकारस्य ऐत्वं भवति ईरईरिणीईरिषु परत परश्च लोपमापद्यते । स्वैरम् । स्वैरिणी । स्वैरी ॥ अद्य एव । इह एव । इति स्थिते ।

एवे चानियोगे नित्यम् ॥ ३९ ॥ अनियोगेऽवर्णस्य नित्यं लोपो भवति एवे च परे । अद्येव । इहेव । नियोगे तु अद्यैव गच्छ । इहैव तिष्ठ ॥ तव ओदनम् । सा औपगवी । इति स्थिते ।

ओकारे औ औकारे च ॥ ४० ॥ ओकारे औकारे च परे अवर्ण और्भवति परश्च लोपमापद्यते । तवौदनम् । सौपगवी ॥ "**चकाराधिकारा-दुपसर्गावर्णलोपो धातोरेदोतोः** ।" प्र एलयति प्रेलयति । परा ओखति परो-खति ॥ **इणेधत्योर्न** । उप एति । उपैति । उप एधते उपैधते ॥ **नामधातो-र्वा** । उप एलकीयति उपेलकीयति ॥ उपैलकीयति । प्र ओषधीयति प्रोषधीयति प्रौषधीयति ॥ अद्य ओम् । सा ओम् । इति स्थिते ।

ओमि च ॥ ४१ ॥ अवर्णस्य नित्यं लोपो भवति ओमि च परे । अद्योम् सोमित्यवोचत् ॥ बिम्ब ओष्ठ । स्थूल ओतु । इति स्थिते ।

ओष्ठोत्वोः समासे वा ॥ ४२ ॥ अवर्णस्य लोपो वा भवति ओ-ष्ठौत्वो परत समासविषये । बिम्बमिव ओष्ठौ यस्यासौ बिम्बोष्ठ । बिम्बौष्ठ । स्थूलोतु । स्थूलौतु । असमासे तु हे पुत्रौष्ठं पश्य । अद्यौतुं पश्य ॥ अक्ष ऊहिनी । इति स्थिते ।

अक्षस्य ऊहिन्याम् ॥ ४३ ॥ अक्षस्यौत्वं भवति ऊहिन्या परत परश्च लोपमापद्यते । अक्षौहिणी सेना ॥ **प्रस्योढोढ्योश्च** ॥ प्र ऊढ प्रौढः ।

प्र ऊढि प्रौढि ॥ एषैष्ययोरेत्वं । प्र एष प्रैष । प्र एष्य प्रैष्य ॥ दधि अत्र । नदी एषा । इति स्थिते ।

इवर्णो यमसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ ४४ ॥ इवर्णो यमापद्यते असवर्णे परे न च परो लोप्य । दध्यत्र । नद्येषा ॥ मधु अत्र । वधू आसनम् । इति स्थिते ।

वमुवर्णः ॥ ४५ ॥ उवर्णो वमापद्यते असवर्णे परे न च परो लोप्य । मध्वत्र । वध्वासनम् ॥ पितृ अर्थ । मातृ अर्थ । इति स्थिते ।

रमृवर्णः ॥ ४६ ॥ ऋवर्णो रमापद्यते असवर्णे परे न च परो लोप्य । पित्रर्थ । मात्रर्थ ॥ ऌ अनुबन्ध । ॡ आकृति । इति स्थिते ।

लम्ऌवर्णः ॥ ४७ ॥ ऌवर्णो लमापद्यते असवर्णे परे न च परो लोप्य । लनुबन्ध । लाकृति ॥ ने अनम् । चे अनम् । इति स्थिते ।

ए अय् ॥ ४८ ॥ एकारो अय् भवति असवर्णे परे न च परो लोप्य । नयनम् । चयनम् ॥ नै अक । चै अक । इति स्थिते ।

ऐ आय् ॥ ४९ ॥ ऐकार आय् भवत्यसवर्णे परे न च परो लोप्य । नायक । चायक ॥ लो अनम् । पो अनम् । इति स्थिते ।

ओ अव् ॥ ५० ॥ ओकारो अव् भवति असवर्णे परे न च परो लोप्य । लवनम् । पवनम् ॥ लौ अक । पौ अक । इति स्थिते ।

औ आव् ॥ ५१ ॥ औकार आव् भवत्यसवर्णे परे न च परो लोप्य । लावक । पावक ॥ गो अजिनम् इति स्थिते ।

गोर इति वा प्रकृतिः ॥ ५२ ॥ गोशब्दस्य वा प्रकृतिर्भवत्यकारे परे । गो अजिनम् गोऽजिनम् । गवाजिनम् ॥ गो अश्वौ । गो ईहा । गो

उष्ट्रौ । गो एल्कौ । इति स्थिते ।

अवः स्वरे ॥ ५३ ॥ गोशब्दस्य अवादेशो वा भवति स्वरे परे । गो अश्वौ । गवाश्वौ गोश्वौ । गवेडा । गवीहा । गवोष्ट्रौ । गवुष्ट्रौ । गवॅल्कौ । गवेल्कौ ॥ गो अक्ष । गो इन्द्र । इति स्थिते ।

अक्षेन्द्रयोर्नित्यम् ॥ ५४ ॥ गोशब्दस्य नित्यमवादेशो भवति अक्षेन्द्रयो परत । गवाक्ष । गवेन्द्र ॥ ते आहु । तस्मै आसनम् । पटो इह । असौ इन्दु । इति स्थिते ।

अयादीना यवलोपः पदान्ते न वा लोपे तु प्रकृतिः ॥ ५५ ॥ पदान्त वर्तमानाना अयइत्येवमादीना यवयोर्लोपो भवति न वा लोप तु प्रकृतिश्च भवति । त आहु । तयाहु । तस्मा-आसनम् तस्मायासनम् । पट इह पटविह । असाइन्दु असाविन्दु ॥ नै ऋ अद । रे उ अण । मै ऋ उत । ओ उ इन्दु । रिपु इ उदय । इति स्थिते ।

स्वरजो यवकारावनादिस्थौ लोप्यौ व्यञ्जने ॥ ५६ ॥ अनादिस्थौ स्वरजौ यवकारौ लोप्यौ भवतो व्यञ्जने परे । नारद । रावण मारत । अविन्दु । रिप्युदय ॥ ते अत्र । पटो अत्र । इति स्थित ।

एदोत्परः पदान्ते लोपमकारः ॥ ५७ ॥ एदोद्भ्या पदान्ते वर्तमानाभ्या परोऽकारो लोपमापद्यते । तेऽत्र । पटोऽत्र ॥ देवी गृहम् । पटु हस्त । मातृ मुखम् । जले पद्मम् । रै धृति । गो गति । नौ यानम् ।

न व्यञ्जने स्वराः सन्धेयाः ॥ ५८ ॥ व्यञ्जने परे स्वरा सन्धानीया न भवन्ति ॥ पितृ यम् । भ्रातृ यम् । मातृ यम् । इति स्थिते ।

१ ऋतस्तद्धिते ये ॥ ५९ ॥ ऋतो रो भवति तद्धिते ये परे । पितुरिदम् पित्र्यम् । एवं भ्रात्र्यम् । मात्र्यम् ॥ गो यूति । इति स्थिते ॥

गव्यूतिरध्वमाने ॥ ६० ॥ अध्वमाने गव्यूतिरिति निपात्यते । गवां यूति गव्यूति ॥

इति स्वरसन्धिः ।

अथ तेषां स्वराणामेव सन्धिकार्ये प्राप्ते क्वचित्पूर्ववत् प्रकृतिभाव उच्यते । *अहो आश्चर्यम् । नो एहि । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवम् ।* इति स्थिते ॥

ओदन्ता अइउआ निपाताः स्वरे प्रकृत्या ॥ ६१ ॥ ओदन्ता निपाता अ इ उ आश्च केवला निपाताः स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठन्ति । यल्लक्षणेनानुत्पन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धं ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
आङानुबन्धो विज्ञेयो वाक्यस्मरणयोर्न तु ॥ १ ॥

ईषदर्थे—आ उष्णं— ओष्णं । क्रियायोगे—आ इहि—एहि । मर्यादायां—आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् । अभिविधौ—आ आर्येभ्य आर्येभ्यो यशो गतमकलंकस्वामिनः । वाक्ये— आ एवं किल मन्यसे । स्मरणे—

---

१ अहो आहो उताहो च मोहोरहो अथो इमे । भानोयुक्ताश्च ओदन्ता निपाता अष्टधा स्मृताः ॥ २ लोकप्रसिद्धशब्दमादाय हस्तेन कथन निपाताः निश्चयेन पतन्त्यनेकेष्वर्थेष्विति निपाताः ॥

३ पूर्वापरीभूता साध्यमानरूपा प्रवृत्तिः क्रिया । ४ वाक्यपूरणे ॥

आ एव किल तत् । अन्तग्रहणमकारादीना केवलार्थम् ॥ कवी एतौ । म ले इमे । इति स्थिते ।

द्विवचनमनौ ॥ ६२ ॥ अनौभूत द्विवचन स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठति ॥

मणीवादीना वा ॥ ६३ ॥ मणीवादीना वा सन्धिर्भवति । मणी इव मणीव । जम्पती इव जम्पतीव । अमुके अत्र तिष्ठत । इति स्थिते ।

न साकोऽदसः ॥ ६४ ॥ साक अदस पमनौभूत द्विवचन स्वरे परे प्रकृत्या न तिष्ठति । अमुकेऽत्र तिष्ठत ॥ अमी अश्वा । अमी एडका । अमी उष्ट्रा । अमी आदित्यरश्मय । इति स्थिते ।

बहुवचनममी ॥ ६५ ॥ बहुवचनान्तममीरूप स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठति ॥ आगच्छ भो देवदत्त ३ अत्र । उत्तिष्ठ भो यज्ञदत्त ३ इह । आयाहि भो विष्णुमित्र ३ इह । इति स्थिते ।

अनुपदिष्टाश्च ॥ ६६ ॥ अक्षरसमाम्नायेऽनुपदिष्टा प्लुता स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठन्ति ॥ सुश्लोक ३ इति । इति स्थिते ।

नेतौ ॥ ६७ ॥ प्लुतस्य इतिशब्दे परे सन्धिकार्य्यनिषेधो न भवति । अहो सुश्लोकेति । दूराह्वाने गाने रोदने च प्लुतास्त लोकत सिद्धा । उक्त च—

> एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
> त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जन चार्द्धमात्रकम् ॥ १ ॥

इति प्रकृतिभावसन्धि ।

---

१ औकाररूप परित्यज्य रूपान्तर प्राप्तमित्यर्थ ।

अथ व्यञ्जनसन्धिरुच्यते ।

वाक् अत्र । वाक् जयति । अच् अत्र । अच् गच्छति । षट् अत्र । षट् गच्छन्ति । तत् अत्र । तत् गच्छति । ककुप् आम्ने ककुप् जयति । इति स्थिते ।

वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयान् ॥ ६८ ॥ पदान्ता वर्गप्रथमाः स्वरेषु घोषवत्सु च परेषु स्ववर्गतृतीयानापद्यन्ते । वर्गप्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । वागत्र । वाग्जयति । अजत्र । अज्गच्छति । षडत्र । षड्गच्छन्ति । तदत्र । तद्गच्छति । ककुबाम्ने । ककुब्जयति । प्रकृतिप्रत्यययोः पदयोर्विभागे सन्निरस्यात्प्रतिषेधश्च प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागो यत्र तत्र नित्यमनिरकार्यं भवति । यत्र पदयोर्विभागस्तत्र विकल्पेन सन्धिकार्यं भवति । इति सिद्धम् ॥ वाक् मती । अच् मात्रम् । षट् मुखानि । तत् नयनम् । त्रिष्टुप् मिनोति । इति स्थिते ।

पञ्चमे पञ्चमांस्तृतीयान्वा ॥ ६९ ॥ पदान्ता वर्गप्रथमाः पञ्चमे परे स्ववर्गपञ्चमानापद्यन्ते तृतीयान्वा । वाङ्मती वाग्मती । अञ्मात्रम् । अज्मात्रम् । षण्मुखानि । षड्मुखानि । तन्नयनम् । तद्नयनम् । त्रिष्टुम्मिनोति । त्रिष्टुब्मिनोति ॥

प्रत्यये पञ्चमे पञ्चमान्नित्यम् ॥ ७० ॥ पदान्ता वर्गप्रथमा नित्यं स्ववर्गपञ्चमानापद्यन्ते प्रत्ययपञ्चमे परे । वाङ्मात्रम् । अञ्मात्रम् । षण्मात्रम् । तन्मयम् । ककुम्मात्रम् ॥ वाक् शूर । अच् शेप । षट् श्यामा । तत् श्येनम् । त्रिष्टुप् श्रुतम् । इति स्थिते ।

वर्गप्रथमेभ्यः शकारः स्वरयवरपरश्छकारं न वा ॥ ७१ ॥ पदान्तेभ्यो वर्गप्रथमेभ्यः शकारः स्वरयवरपरश्छकारमापद्यते न वा । वाक्छूर ।

वाक् शूर । अच्छेय । अच्शेय । षट्छ्यामा । षट्श्यामा । तच्छ्वेतम् । तच्श्वेतम् । त्रिष्टुपछ्रुतम् । त्रिष्टुपश्रुतम् ॥ तत् श्लक्ष्णम् । तत् श्मशानम् । इति स्थिते । न वा ग्रहणेन ।

सानुनासिकेष्वपीच्छन्त्यन्ये ॥ ७२ ॥ सानुनासिकेषु परत शकारश्छकारमापद्यते न वा । तच्छ्लक्ष्ण तच्श्लक्ष्ण । तच्छ्मशान–तच्श्मशान–इति सिद्धम् ॥ वाक् हीन । अच् हलौ । षट् हलानि । तत् हितम् । ककुप हास । इति द्वि स्थिते ।

तेभ्य एव हकारः पूर्वचतुर्थं न वा ॥ ७३ ॥ तेभ्य पदान्तेभ्यो वर्गप्रथमेभ्य परो हकार पूर्वचतुर्थमापद्यते न वा । वाग्घीन वाग्हीन । अज्झलौ अज्हलौ । षड्ढलानि षड्हलानि । तद्धितम् तद्हितम् । ककुब्भास ककुब्हास । तेभ्यो ग्रहण व्यवधाननिवृत्त्यर्थम् । तेन वाग्घ्लादयति । एवति ग्रहण तृतीयपक्षव्यवच्छेदार्थम् । पुनरपि न वा ग्रहणमुत्तरत्रनित्यत्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ तत् लुनाति । तत् चरति । तत् छादयति । तत् जयति । तत् झषयति तत् ञकारेण । तत् टीकते । तत् ठकारेण । तत् डीनम् । तत् ढौकते । तत् णकारेण । इति स्थिते ।

पररूपं तकारो लचटवर्गेषु ॥ ७४ ॥ पदान्तस्तकारो लचटवर्गेषु परेषु पररूपमापद्यते । तल्लुनाति । तच्चरति ।

धुड् व्यञ्जनमनन्तस्थानुनासिकम् ॥ ७५ ॥ अन्तस्थानुनासिकवर्जितं व्यञ्जनं धुट्संज्ञं भवति ।

पदान्ते धुटां प्रथमः ॥ ७६ ॥ पदान्ते वर्तमानानां धुटामन्तरस्य प्रथमो भवति ॥

श्लोक । १ पररूपं हि कर्तव्यं चर्तव्यं ... ॥ ... तु पर ... विस्वर क्रियते ... ॥

धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥ ७७ ॥ धुटां तृतीयो भवति चतुर्थेषु परेषु । तज्झादयति । तज्जयति । तज्झपयति । तञ्जकारेण । तड्ढौकने । तड्ढकारेण । तड्डीनम् । तड्ढौकने । तण्णकारेण ॥ तत् शेते । तत् शयनम् । इति स्थिते ।

चं शे ॥ ७८ ॥ पदान्तस्तकारश्चकारमापद्यते शकारे परे ॥

चंशे व्यर्थमिदं सूत्रं यदुक्तं शर्ववर्मणा ।
तस्योत्तरपदं ब्रूहि यदि वेत्सि कलापकम् ॥ १ ॥
मूढधीस्त्वं न जानासि छत्वं किल विभाषया ।
अच्छत्वपक्षे वचनं नूनं चंशे व्यवस्थितम् ॥ २ ॥

तच् शेते । तच् शयनम् ॥ कुङ् आस्ते सुगण् अत्र । पचन् इह । कुर्वन् आस्ते । इति स्थिते ।

अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ७९ ॥ धातुलिङ्गयोरन्त्यवर्णात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञो भवति ।

ङणना ह्रस्वोपधाः स्वरे द्विः ॥ ८० ॥ ह्रस्वोपधा पदान्ता ङणना स्वरे परे द्विर्भवन्ति । कुङ्ङास्ते । सुगण्णत्र । पचन्निह । कुर्वन्नास्ते । अत्र रषृवर्णेभ्य इत्यादिना णत्वे प्राप्ते [असिद्धं बहिरङ्ग मन्तरङ्गे] अन्तरङ्गे कार्य्ये कृते सति बहिरङ्ग कार्य्यमसिद्धं भवति । इति णत्वे सति द्विर्वचनिषेधः । पूर्वं णत्वे कृते पश्चाद् द्वित्वे प्राप्ते सति । सकृद् बाधितो विधिर्बाधित एव सञ्जुरुपवत् ॥ भवान् चरति । भवान् छादयति । इति स्थिते ।

नोऽन्तश्चछयोः शकारमनुस्वारपूर्वम् ॥ ८१ ॥ पदान्तो नकारश्चछयोः परयोः शकारमापद्यते अनुस्वारपूर्वम् । भवांश्चरति । भवांश्छादयति ॥ भवान् टीकते । भवान् टकारेण । इति स्थिते ।

टठयोः षकारम् । ८२ ॥ पदान्तो नकार टठयो परयो षकार-मापद्यते अनुस्वारपूर्वम् । भवांष्टीकते । भवांष्ठकारेण ॥ भवान् तरति । भवान् थुडति । इति स्थिते ।

तथयोः सकारम् ॥ ८३ ॥ पदान्तो नकारस्तथयो परयो सकारमापद्यतेऽनुस्वारपूर्वम् । भवांस्तरति । भवांस्थुडति ॥ नृन् पाहि । इति स्थिते ।

नृन. पे वा ॥ ८४ ॥ नृन्शब्दस्य पदान्तो नकारोऽनुस्वारपूर्वं सकार वाऽऽपद्यते पकारे परे । नृंस्पाहि । नृंःपाहि ॥

प्रशान शादीन् ॥ ८५ ॥ प्रशानो नकार शादीन्न प्राप्नोति । प्रशान् चरति । प्रशान्छादयति । प्रशान्टीकते । प्रशान्ठकारेण । प्रशान् तरति । प्रशान् थुडति ॥ भवान् लुनाति । भवान् लिखति । इति स्थिते ।

ले लम् ॥ ८६ ॥ पदान्तो नकारो लकारमापद्यते लकारे परे ।

अनुस्वारहीनम् ॥ ८७ ॥ अधिकारस्येष्टत्वात् शकारादीना हीन त्वादनुस्वारो नास्ति । भवाँल्लुनाति । भवाँल्लिखति ॥ भवान् जयति । भवान् झषति । भवान् ञकारेण । भवान् शेते इति स्थिते ।

जझञशकारेषु ञकारम् ॥ ८८ ॥ पदान्तो नकारो जझञश कारेषु परेषु ञकारमापद्यते । भवाञ्जयति । भवाञ्झषति । भवाञ्ञकारेण । भवाञ्शेते ॥ कुर्वन् शूर । उभयविकल्पे रूपत्रयम । इति स्थिते ।

शि न्चौ वा ॥ ८९ ॥ पदान्तो नकारो न्चौ वा प्राप्नोति शकारे परे । तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ । इति पञ्चम स्यात् । कुर्वञ्शूर कुर्वञ्च्छूर कुर्वन्शूर ॥ भवान् डीन । भवान् ढौकते । भवान् णकारेण । इति स्थिते ।

डढणेषु णम् ॥ ९० ॥ अत्र वा स्मर्यते । पदान्तो नकारो णकारमापद्यते डढणेषु परत । भवाण्डीन । भवाण्ढौकते । भवाण्णकारेण ॥ त्वम् लुनासि । त्वम् रमसे । त्वम् यासि । त्वम् वसमि । इति स्थिते ।

मोऽनुस्वारं व्यञ्जने ॥ ९१ ॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमापद्यते व्यञ्जने परे । त्वं लुनासि । त्वं रमसे । त्वं यासि । त्वं वमसि । (सम्राट् संज्ञायाम्) सम्पूर्वात् राजतेश्च क्विप्यनुस्वाराभावो निपात्यते । सम् राजते सम्राट् ॥

विरामे वा ॥ ९२ ॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमापद्यते न वा विरामे । देवाना, देवानाम् । पुरपाणां, पुरपाणाम् । देवं, देवम् ॥ त्वम् करोषि । त्वम् चरसि । त्वम् टीकसे । त्वम् तरसि । त्वम् पचसि इति स्थिते ।

वर्गे तद्वर्गपञ्चमं वा ॥ ९३ ॥ पदान्तो मकारो वर्गे परे तद्वर्गपञ्चममापद्यते न वा । त्वङ्करोषि, त्वं करोषि । त्वञ्चरसि । त्वं चरसि । त्वण्टीकसे, त्वं टीकसे । त्वन्तरसि, त्वं तरसि । त्वम्पचसि, त्वं पचसि ॥ त्वम् यासि । त्वम् वसि । त्वम् लोकसे । इति स्थिते ।

यवलेषु वा ॥ ९४ ॥ पदान्तो मकार परस्वमापद्यते वा यवलेषु परत । त्वँय्यासि, त्वं यासि । त्वँव्वरसि, त्वं वरसि । त्वँल्लोकसे, त्वं लोकसे ॥

इति व्यञ्जनसन्धिः ।

अथ विसर्जनीयसन्धिरुच्यते ।

क चरति । क छादयति । इति स्थिते ।

१—सन्निधानात्सानुनासिकस्य मस्य स्थाने सानुनासिका एव यवला ।

विसर्जनीयश्चे छे वा शम् ॥ ९५ ॥ चे वा छे वा परे विसर्जनीयः शमापद्यते । कश्चरति । कश्छादयति । इति सिद्धम् ॥ कः टीकते । कः टकारेण । इति स्थिते ।

टे ठे वा षम् ॥ ९६ ॥ टे वा ठे वा परे विसर्जनीयः षकारमापद्यते । कष्टीकते । कष्ठकारेण ॥ कः तरति । कः थुडति । इति स्थिते ।

ते थे वा सम् ॥ ९७ ॥ ते वा थे वा परे विसर्जनीयः समापद्यते । कस्तरति । कस्थुडति ॥ कः करोति । कः खनति । इति द्विस्थिते ।

कखयोर्जिह्वामूलीयं न वा ॥ ९८ ॥ कखयोः परयोर्विसर्जनीयो जिह्वामूलीयमापद्यते न वा ।

जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ च ॥ ९९ ॥ जिह्वामूलीयमुपध्मानीयं च परं वर्णं नयेत् । क ᳵकरोति, कः करोति । क ᳵखनति, कः खनति ॥ कः पचति । कः फलति । इति स्थिते ।

पफयोरुपध्मानीयं न वा ॥ १०० ॥ पफयोः परयोर्विसर्जनीय उपध्मानीयमापद्यते न वा । क ᳶपचति, कः पचति । क ᳶफलति, कः फलति ॥ कः त्सरुवित्याचष्टे । कः प्सावित्याचष्टे । पुरुषः त्सरुकः । यतः क्षमः । ततः प्साति । इति स्थिते ।

न शादीन् शषसस्थे ॥ १०१ ॥ विसर्जनीयः शादीन् न प्राप्नोति शषसस्थे निमित्ते परे ॥ कः श्च्योतति । कः ष्ठीवति । कः स्तौति । इति स्थिते ।

अघोषस्थेषु शषसेषु वा लोपम् ॥ १०२ ॥ अघोषस्थेषु शषसेषु

कश्श्च्योतति, कश्च्योतति, क श्च्योतति । कष्ठीवति, कष्ठीवति, क ष्ठीवति । कस्स्तौति, कस्स्तौति, क स्तौति ॥ क शेते । क षण्ड । क साधु । इति स्थिते ।

शे षे से वा वा पररूपम् ॥ १०३ ॥ शे वा षे वा से वा परे विसर्जनीय पररूपमापद्यते न वा । कश्शेते, क शेते । कष्षण्ड, क षण्ड । कस्साधु, क साधु ॥ क अर्थ । क अत्र । इति स्थिते ।

उमकारयोर्मध्ये ॥ १०४ ॥ द्वयोरकारयोर्मध्ये विसर्जनीय उमाप द्यते । कोऽर्थ । कोऽत्र ॥ क गच्छति । क धावति । इति स्थिते ।

अघोषवतोश्च ॥ १०५ ॥ अकारघोषवतोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । को गच्छति । को धावति ॥ क इह । क उपरि । क एष । इति स्थिते ।

अपरो लोप्योऽन्यस्वरे य वा ॥ १०६ ॥ अकारात्परो विसर्जनीयो लोप्यो भवति य वाऽऽपद्यते अन्यस्वरे परे । वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थ । न च विकल्पार्थ ॥

न विसर्जनीयलोपे पुन सन्धि ॥ १०७ ॥ विसर्जनीयलोपे कृते पुन सन्धिर्न भवति । क इह, कयिह । क उपरि, कयुपरि । क एष, कयेष ॥ देवा आहु । भो अत्र । इति स्थिते ।

आभोभ्यामेवमेव स्वरे ॥ १०८ ॥ आकारभोशब्दाभ्या परो विसर्जनीय एवमेव भवति (लोप य वाऽऽपद्यते) स्वरे परे । देवा आहु, देवायाहु । भो अत्र, भोयत्र ॥ भगो अत्र । अघो अत्र । इति स्थिते ।

१ न तद् पादपूरणे चेत् । तदो विसर्जनीयस्य लोपे पुनसन्धिः पादपूरणार्थ न भवति पादपूर्णं चेत् ॥ ... । सैष दाशरथी राम सैष राजा युधिष्ठिर ॥ सैष कर्णो महात्यागी सैष पार्थो धनुर्धर ॥ (२) ...ग्रहण एवमेवाव निवृत्त्यर्थम् ।

भगोअघोभ्यां वा ॥ १०९ ॥ भगोअघोभ्यां विसर्जनीय एवमेव भवति (लोप य वाऽपद्यते) स्वरे परे । भगो अत्र, भगोयत्र । अघो अत्र, अघोयत्र ॥ देवा गता । भो यासि । भगो व्रज । अघो यन । इति स्थिते ।

घोषवति लोपम् ॥ ११० ॥ आकारभोभगोअघोशब्देभ्य परो विसर्जनीयो लोपमापद्यते घोषवति परे । देवा गता । भो यासि । भगो व्रज । अघो यन ॥ लोपग्रहणं य वेति (एवमेवेति) निवृत्त्यर्थम् ॥ सुपि । सुतु । इति स्थिते ।

नामिपरो रम् ॥ १११ ॥ नामिन परो विसर्जनीयो रमापद्यते निरपेक्ष । इत्यर्थं वचनम् ।

इरुरोरीरूरौ ॥ ११२ ॥ अत्र धातोरिररोरीरूरौ भवतो विरामे व्यञ्जनादौ च । रेफयोर्विसर्जनीय । सुपी सुतू ॥ अग्नि गच्छति । अग्नि अत्र । रवि गच्छति । रवि अत्र । मुनि आयाति । मुनि गच्छति । पटु वदति । पटु अत्र । इति स्थिते ।

घोषवत्स्वरेषु ॥ ११३ ॥ नामिन परो विसर्जनीयो रमाऽपद्यते घोषवत्स्वरेषु । अग्निर्गच्छति । अग्निरत्र । रविर्गच्छति । रविरत्र । मुनिरायाति । मुनिर्गच्छति । पटुर्वदति । पटुरत्र ॥ पित याहि । पित अत्र । पुन गच्छति । पुन अत्र । इति स्थिते ।

रप्रकृतिरनामिपरोऽपि ॥ ११४ ॥ रेफप्रकृतिर्विसर्जनीयो नामिपरोऽप्यनामिपरोऽपि रमापद्यते घोषवत्स्वरेषु परत । पितर्याहि । पितरत्र । पुनर्गच्छति । पुनरत्र ॥ अह गण । अह अत्र । अह जयति । अह आयाति । अह हसति । अह अपि । इति स्थिते ।

अह्नोऽरेफे ॥ ११५ ॥ अह्नो विसर्जनीयो रमापद्यते अरेफे घो-

चति च स्वरे परे । अहर्गणः । अहरत्र । अहर्जयति । अहरायाति । अह-हँसति । अहरपि । रेफे तु अहो राजते । अहो रात्रम् । अहो रूपम् ॥ अहः भ्याम् । अहः भिः । इति स्थिते ॥

न स्यादिभे ॥ ११६ ॥ अहो विसर्जनीयो न रमापद्यते स्यादिभे परे । अहोभ्याम् । अहोभिः । स्यादिभे इति किम् । अहर्मुक्तिः । अह-र्भाति ॥ अहः पतिः । इति स्थिते ।

अहरादीनां पत्यादिषु ॥ ११७ ॥ अहरादीनां विसर्जनीयो वा रमापद्यते पत्यादिषु परतः । अहर्पतिः, अहः पतिः । इत्यादि ॥ एष करोति । स गच्छति । इति स्थिते ।

एषसपरो व्यञ्जने लोप्यः ॥ ११८ ॥ एषसाभ्याम् परो विस-र्जनीयो लोप्यो भवति व्यञ्जने परे । एष करोति । स गच्छति ॥ अग्निः रथेन । पुनः रात्रिः । इति स्थिते ।

रो रे लोपं स्वरश्च पूर्वो दीर्घः ॥ ११९ ॥ रे परे रो लोपमापद्यते पूर्वस्वरश्च दीर्घो भवति । अग्नीरथेन । पुनारात्रिः ॥ वट छाया । कवि छन्दः । तनु छविः । इति स्थिते ।

द्विर्भावं स्वरपरश्छकारः ॥ १२० ॥ स्वरात्परश्छकारो द्विर्भाव-मापद्यते ।

अघोषे प्रथमः ॥ १२१ ॥ अघोषे परे धुटां प्रथमो भवति । वटच्छाया । कविच्छन्दः । तनुच्छविः ॥ बाला छादयति । वेला छादयति । इति स्थिते ।

दीर्घात्पदान्ताद्वा ॥ १२२ ॥ पदान्ताद्दीर्घात्परश्छकारो वा द्विर्भाव-मापद्यते । बालाच्छादयति, बाला छादयति । वेलाच्छादयति, वेलाछा-दयति । इति सिद्धम् ॥ आ छादयति । मा छिदत् । इति स्थिते ।

आच्छाङ्म्या नित्यम् ॥ १२३ ॥ आङ्माङ्भ्या परश्छकारो नित्य द्विर्भावमापद्यते । आच्छादयति । माच्छिदत् । इति सिद्धम् । दध्यत्र इति स्थिते ।

अस्वरे ॥ १२४ ॥ व्यञ्जन द्विर्भवति व्यञ्जने परे । दद्ध्यत्र ॥

इति विसर्जनीयसन्धि ॥

अथ लिङ्गाद्विभक्तय उच्यन्ते ॥

सर्वज्ञं तमहं वन्दे परं ज्योतिस्तमोपहम् ।
प्रवृत्ता यन्मुखाद्देवी सर्वभाषा सरस्वती ॥ १ ॥

किं लिङ्गम् ?

धातुविभक्तिवर्जमर्थवल्लिङ्गम् ॥ १२५ ॥ अर्थोऽभिधेय ॥ धातु विभक्तिवर्जमर्थवच्छब्दरूप लिङ्गसज्ञ भवति । तच्च लिङ्ग द्विविधम् । स्वरान्त व्यञ्जनान्तं चेति । तत्पुन प्रत्येक त्रिविधम् । पुल्लिङ्ग स्त्रीलिङ्ग नपुसकलिङ्ग चेति । तत्रादावकारान्तात्पुल्लिङ्गात्पुरुषशब्दाद्विभक्तयो, यो ज्यन्ते । लोकोपचारात्स्यादीना विभक्तिसज्ञाया पुरुष इति स्थित ॥

तस्मात्परा विभक्तयः ॥ १२६ ॥ सि औ जस् । अम् औ शस् । टा भ्याम् भिस् । ङे भ्याम् भ्यस् । ङसि भ्याम् भ्यस् । ङस् ओस् आम् । ङि ओस् सुप् । तस्मादर्थवतो लिङ्गात्परा स्यादयो विभक्तयो भवन्ति । ता पुन सप्त । सि औ जस् इति प्रथमा । अम् औ शस् इति द्वितीया । टा भ्याम् भिस् इति तृतीया । ङे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी । ङसि भ्याम् भ्यस् इति पञ्चमी । ङस् ओस् आम् इति षष्ठी । ङि ओस् सुप् इति सप्तमी । एव युगपत् सर्व प्रत्ययप्रसङ्गे वक्तुर्विवक्षया शब्दार्थ-प्रतिपत्तिरिति लिङ्गार्थविवक्षायाम् ।

प्रथमा विभक्तिर्लिङ्गार्थवचने ॥ १२७ ॥ लिङ्गार्थवचने प्रथमा विभक्तिर्भवति । इति लिङ्गार्थे प्रथमा । तत्रापि युगपदेकत्ववचनादिप्राप्तौ ।

एकं द्वौ बहून् ॥ १२८ ॥ अर्थान् वक्तीति, एकस्मिन्नर्थे एकवचनं द्वयोरर्थयोर्द्विवचनं बहुष्वर्थेषु बहुवचनं भवति । इति लिङ्गार्थैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनं सि । पुरुष सि इति स्थिते ।

योऽनुबन्धोऽप्रयोगी ॥ १२९ ॥ यः अनुबन्धः स अप्रयोगी भवति । अनुबन्धः कः ? इजशटङपाः विभक्तिष्वनुबन्धाः । वा विरामे इति वर्तमाने ।

रेफसोर्विसर्जनीयः ॥ १३० ॥ विरामे व्यञ्जनादौ च रेफसकारयोर्विसर्जनीयो भवति । परवर्णाभावो विरामः । अथवा यदनन्तरं वर्णान्तरं नोच्चार्यते स विरामः । पुरुषः इति सिद्धं पदम् । तथैव लिङ्गार्थे द्वित्वविवक्षायां द्विवचनम् औ । सन्धिः । पुरुषौ ॥ तथैव लिङ्गार्थे बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं जस् । अनुबन्धलोपः । पुरुष अस् इति स्थिते । अकारे लोपमिति प्राप्ते तत्प्रतिषेधः । अकारो दीर्घं घोषवतीति वर्तते । सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् । लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवान् ।

जसि ॥ १३१ ॥ लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घमापद्यते जसि परे । (एकदेशविकृतमनन्यवत्) । यथा कर्णपुच्छादिष्वङ्गेषु छिन्नेषु सत्सु श्वा न गर्दभः किंतु श्वा श्वैव । पुनः सवर्णे दीर्घः । सस्य विसर्जनीयः । पुरुषाः ॥ तथैवामन्त्रणार्थविवक्षायाम् ।

आमन्त्रणे च ॥ १३२ ॥ दूरस्थानामभिमुखीकरणमामन्त्रणम् । तत्र प्रथमा विभक्तिर्भवति ।

आमन्त्रणे सिः सम्बुद्धिः ॥ १३३ ॥ आमन्त्रणार्थे विहित

सि सम्बुद्धिसंज्ञो भवति ॥

ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः सिर्लोपम् ॥ १३४ ॥ ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्य॰ पर संबुद्धिसंज्ञक सिर्लोपमापद्यते । कैश्चिदामन्त्रणाभिव्यक्त्यै अहो हे भो शब्दा प्राक्प्रयोज्यन्ते । हे पुरुष । द्विवचनबहुवचनयो॰ पूर्ववत् । हे पुरुषौ । हे पुरुषा॰ । तथैव कर्मविवक्षायाम् ॥

शेषाः कर्मकरणसंप्रदानापादानस्वाम्याद्यधिकरणेषु ॥ १३५॥ शेषा द्वितीयाद्या षड् विभक्तय कर्मादिषु षट्सु कारकेषु यथासंख्यं भवन्ति। इति कर्मणि द्वितीया । पुरुष अम् इति स्थिते ।

अकारे लोपम् ॥ १३६ ॥ लिङ्गान्तोऽकारो लोपमापद्यते सामान्ये अकारे परे । पुरुषम् । द्विवचने सन्धि । पुरुषौ । बहुत्वे– पुरुष अस् इति स्थिते ।

शसि सस्य च नः ॥ १३७ ॥ शसि परे लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घतामापद्यते सस्य च नो भवति । पुन सवर्णे दीर्घ । पुरुषान् । तथैव करणविवक्षायाम् ॥ शेषा कर्मेत्यादिना करणे तृतीया । पुरुष टा इति स्थिते ।

इन टा ॥ १३८॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परष्टा इनो भवति। सन्धि ।

रषृवर्णेभ्यो नो णमनन्त्यः स्वरहयवकवर्गपवर्गान्तरोऽपि ॥१३९॥ रेफषकारऋवर्णेभ्य परोऽनन्त्यो नकार णत्वमापद्यते स्वरहयवकवर्गपवर्गान्तरेऽपि शब्दान्तरेऽपि[1] । स्वगन्तस्तावत् । पुरुषेण । द्विवचने ।

अकारो दीर्घं घोषवति ॥ १४० ॥ लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घमापद्यते घोषवति परे । पुरुषाभ्याम् । बहुत्वे ।

भिसैस्वा ॥ १४१ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो भिस् ऐस् वा

[1] शब्दान्त इत्यर्थ ।

भवति । सन्धिः । पुरषै । तथैव सम्प्रदानविवक्षायाम् । शेषाः कर्मे-त्यादिना सम्प्रदाने चतुर्थी ।

ङेर्यः ॥ १४२ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो ङेर्यो भवति । घोष-वति दीर्घः । पुरषाय । द्वित्वे पूर्ववत् । पुरषाभ्याम् । बहुत्वे ।

* धुड् व्यञ्जनमनन्तःस्थानुनासिकम् ॥ ७५ ॥ अन्तःस्था-नुनासिकवर्जितं व्यञ्जनं धुट्संज्ञं भवति । क ख ग घ । च छ ज झ । ट ठ ड ढ । त थ द ध । प फ ब भ । श ष स ह इति ।

धुटि बहुत्वे स्वे ॥ १४३ ॥ लिङ्गान्तोऽकार एः भवति बहुत्वे धुटि परे । पुरषेभ्यः । तथैव अपादानविवक्षायां शेषाः कर्मेत्यादिना अपादाने पञ्चमी ।

ङसिरात् ॥ १४४ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो ङसिरान्भवति । पुरषात् । द्वित्वबहुत्वयोः पूर्ववत् । दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । अकारे लोपे प्राप्ते सति तन्निमित्तम् । पुरषाभ्याम् । पुरषेभ्यः । तथैव स्वाम्यादिविवक्षायां शेषाः कर्मेत्यादिना स्वाम्यादौ षष्ठी ।

ङस् स्यः ॥ १४५ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो ङस् स्यो भवति । पुरषस्य । द्वित्वे, धुटि बहुत्वे स्वे इति वर्तते ।

ओसि च ॥ १४६ ॥ लिङ्गान्तोऽकार एः भवति ओसि च परे । सन्धिः । ए अय् । रेफसोर्विसर्जनीयः । पुरषयोः । बहुत्वे— पुरष आम् इति स्थिते । ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यः इति वर्तते ।

---

१ ह्रस्वोऽकारः सुतरामेव, तस्य सवर्णे दीर्घे कृते रूपसिद्धमेवात, तथापि दीर्घोच्चारणंधिक उच्चनं अकार लोपार्थमिति, तद् न पक्षमापद्यते इति, दीर्घोच्चारणं कृतमित्यर्थः ।

आमि च नु ॥ १४७ ॥ ह्रस्वनदीश्रद्धांश देभ्य परो नुरा गमो भवति आमि पर ।

तृतीयादौ तु परादि ॥ १४८ ॥ उदनुबन्ध आगम पदादिर्भवति तृतीयादौ विभक्तौ ।

दीर्घमामि सनौ ॥ १४९ ॥ ह्रस्वान्त लिङ्ग दीर्घमापद्यते सनावामि परे । रषृवर्णेत्यादिना णत्व घोषवति दीर्घ । पुरुषाणाम् ॥ नथन अधिकरण सप्तमी । अनुनसलोप । सन्धि । पुरुष । द्विवचन पूर्ववत् । पुरुषयो । बहुव– धुटि ए व च ।

नामिकरपर प्रत्ययविकारागमस्थ सि प नुविसर्जनीय पान्तरोऽपि ॥ १५० ॥ नामिकरेभ्य पर प्रत्ययविकारागमस्थ सि षमापद्यत नुविसर्जनीयषान्तरोऽपि । पुरुषषु । नीतक –पुरुष पुरुषौ पुरुषा । हे पुरुष हे पुरुषौ हे पुरुषा । पुरुषम् पुरुषौ पुरुषान् । पुरुषेण पुरुषाभ्याम् पुरुषै । पुरुषाय पुरुषाभ्याम् पुरुषेभ्य । पुरुषात् पुरुषाभ्याम् पुरुषभ्य । पुरुषस्य पुरुषयो पुरुषाणाम् । पुरुषे पुरुषयो पुरुषेषु ॥ एव धर्म वीर यद वृक्ष सूर्य सागर स्तम्भ बाण मृग दन्त राघव मास दण्ड शिव शल गुह्यक व्रात गण्ड कट कपाट नाग शङ्कर घट पटादय ॥

पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदम् ॥ १५१ ॥ पूर्वपरयोरिति कोऽर्थ । प्रकृतिविभक्त्योरित्यर्थ । प्रकृतय का । पुरुषादिशब्दा भूप्रभृतयो धातवश्च प्रकृतयो भवन्ति । विभक्तय का । स्यादिस्त्यादिश्च । तयो प्रकृतिविभक्त्योरर्थोपलब्धौ सत्या समुदायस्य पदसंज्ञा भवति । एव विभक्त्यन्ताना सर्वत्र पदसंज्ञा भवति । सर्वशब्दस्य कश्चिद्विशेष । सर्व । सर्वा । जसि– सर्वनाम्न इति वर्तते ।

---

१ श्रद्धाशब्द आकारान्तस्त्र्यालङ्गस्य नदीसंज्ञा च इकारान्तस्त्र्यालङ्गस्य अग्र वक्ष्यते ।

जैः सर्वे इः ॥ १५२ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो जस् सर्व इ-र्भवति । सर्वे । हे सर्व । हे सर्वा । हे सर्वे । सर्वं । सर्वा । सर्वान् । सर्वेण । सर्वाभ्या । सर्व ॥ ङयि ।

स्मै सर्वनाम्नः ॥ १५३ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो ङे स्मै भवति । सर्वस्मै । सर्वाभ्या । सर्वेभ्य ॥ ङसौ ।

ङसिः स्मात् ॥ १५४ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो ङसि स्माद् भवति । सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्य । सर्वस्य । सर्वयो ।

सुरामि सर्वतः ॥ १५५ ॥ सर्वनाम्नः पर सुरागमो भव त्यामि परे । धुटि एत्वम् । नामिकरपरेत्यादिना ष्त्वम् । सर्वेषाम् । ङौ ।

ङिः स्मिन् ॥ १५६ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो ङि स्मिन् भवति । सर्वस्मिन् । सर्वयो । सर्वेषु ॥ नीतक—सर्व, सर्वा, सर्वे । हे सर्व हे सर्वा, हे सर्वे । सर्वम्, सर्वा, सर्वान् । सर्वेण, सर्वाभ्याम्, सर्व । सर्वस्मै, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्य. । सर्वस्मात्, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्य । सर्वस्य, सर्वयो, सर्वेषाम् । सर्वस्मिन्, सर्वयो, सर्वेषु । किं तत्सर्वनाम । सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर डतम कतर कतम यतर यतम ततर ततम एकतर एकतम (एते डतरडतमप्रत्ययान्ता वृत् ।) त्व नम सम सिम पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर (वृत्) त्यद् तद् यद् अदस् इदम् एतद् किम् एक द्वि (वृत्) युष्मद् अस्मद् भवत् इति सर्वादि । अल्पशब्दस्य तु भेद । अल्प । अल्पौ । जसि ।

अल्पादेर्वा ॥ १५७ ॥ अल्पादेर्गणात्परो जस् सर्व इर्भवति वा । अल्पे, अल्पा । अन्यत्र पुरुषशब्दवत् । कोऽल्पादिर्गण । अल्प प्रथम चरम त्रितय द्वितय द्वय त्रय (एते तयअयप्रत्ययान्ता) कतिपय नेम

१ जस्–शब्दस्य प्रथमैकवचनम् ।

अर्द्ध पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर (वृर्त्) । इति अत्नादि । पूर्वशब्दस्य तु भेद । पूर्व । पूर्वौ पूर्वे । पूर्वा । हे पूर्व । हे पूर्वा । हे पूर्वे, हे पूर्वा । पूर्वम् । पूर्वा । पूर्वान् । पूर्वेण । पूर्वाभ्याम् । पूर्वं । पूर्वस्मै । पूर्वाभ्याम् । पूर्वेभ्य । ङसिङ्यो ।

विभाष्येते पूर्वादेः ॥ १५८ ॥ पूर्वादेर्गणात्परयोर्ङसिङ्यो स्मात्स्मिनौ विभाष्येते । पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वाभ्याम् । पूर्वेभ्य । पूर्वस्य । पूर्वयो । पूर्वेषाम् । ङौ तथैव विकल्प । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । पूर्वयो । पूर्वेषु । क पूर्वादि । प्रागेवोक्त । इत्यकारान्ता । आकारान्त पुल्लिङ्ग क्षीरपाशब्द । तत स्याद्युत्पत्ति । सौ । क्षीरपा । क्षीरपौ क्षीरपा । सम्बुद्धावविशेष । क्षीरपाम् । क्षीरपौ । शसादौ तु विशेष ।

पञ्चादौ घुट् ॥ १५९ ॥ स्यादीनामादौ पञ्चवचनानि घुट्संज्ञानि भवन्ति ।

आधातोरघुट्स्वरे ॥ १६० ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति अघुट्स्वरे परे । धातोरिति किम् । कृन्तृडन्तविबन्तौ धातुत्वं न त्यजत इति । एतदुपलक्षणम् । उपलक्षण किं । स्वस्य स्वसदृशस्य च ग्राहकमुपलक्षण तेन विजन्तमपि धातुत्व न जहाति । क्षीरप । क्षीरपा । क्षीरपाभ्याम् । क्षीरपाभि । क्षीरपे । क्षीरपाभ्याम् । क्षीरपाभ्य । क्षीरप । क्षीरपाभ्याम् । क्षीरपाभ्य । क्षीरप । क्षीरपो । क्षीरपाम् । क्षीरपि । क्षीरपो । क्षीरपासु । एव सोमपा सीधुपा कीलालपा सौवीरपा मण्डपा अग्रेगा गिरिवा अब्जजा उदधिजा हाहा पुरोगादय । इत्याकारान्ता ।

---

१ समाप्तिद्योतको वृत्तशब्द इति ॥

= 'ङसि स्मात्' 'ङिः स्मिन्' इति सूत्रद्वयमनुवर्त्तते ।

२ जहातीति हाहा इति व्युत्पत्तिपक्षे, न तु गन्धर्ववाचीति पक्षे ।

इकारान्त पुल्लिङ्गो मुनिशब्दः। तत स्याद्युत्पत्तिः। सौ। मुनि। द्विवे।

इदुदग्निः॥ १६१॥ इकारान्तमुकारान्तश्च लिङ्ग अग्निसंज्ञ भवति। तत्करणममन्देहार्थ।

औकारः पूर्वं॥ १६२॥ अग्निसंज्ञकात्पर औकार पूर्वस्वररूप-मापद्यते। सन्धि। मुनी। जसि।

इरेदुरोज्जसि॥१६३॥ अग्निसंज्ञस्य इ एद्भवति उ ओद्भवति जसि परे। मुनय।

सम्बुद्धौ च॥ १६४॥ अग्निसंज्ञस्य इ एद्भवति उ ओद्भवति सम्बुद्धौ परत। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति न्यायात्। हे मुने। हे मुनी। हे मुनय।

अमेरगोकारः॥ १६५॥ अग्निसंज्ञकात्परस्य अमोऽकारो लोपमापद्यते। मुनिम्। मुनी। शमादौ।

शमोऽकारः मश्च नोऽस्त्रियाम्॥ १६६॥ अग्निसंज्ञकात्परस्य शमोऽकार पूर्वस्वररूपमापद्यते सर्वत्र सस्य च नो भवत्यस्त्रियाम्। मुनीन्।

अस्त्रिया टा ना॥ १६७॥ अग्निसंज्ञकात्परस्य टा ना भवत्यस्त्रियाम्। मुनिना। मुनिभ्या। मुनिभि। ङयि।

टे॥ १६८॥ अग्निसंज्ञकस्य इ एद्भवति उ ओद्भवति ङयि परे। मुनये। मुनिभ्या। मुनिभ्य।

ङसिङसोरलोपश्च॥ १६९॥ अग्निसंज्ञकस्य इ एद्भवति उ ओद्भवति ङसिङसो परत तयोरकारश्च लोप्यो भवति। मुने। मुनिभ्याम्। मुनिभ्य। मुने। मुन्यो। आमि नुरागम।

दीर्घमामि सनौ॥ १७०॥ नाम्यन्त लिङ्ग दीर्घमापद्यते सनावामि परे। मुनीनाम्।

डिरौ सपूर्वः ॥ १७१ ॥ अग्निसञ्ज्ञकात्परो डि पूर्वस्वरेण सह और्भवति । मुनौ । मुन्योः । मुनिषु । एवमग्नि गिरि रवि ऋषि यति कवि विधि राशि शीतरश्मि शालि दानवारि दैत्यारि सौरि सूरि विधारि हेमाद्रि अद्रि हरि सारि वह्नि शकुनि पाकशासनि धूमयोनि पद्मयोनि अपांपति अतिथि ग्रन्थि पदाति मैत्रि वलि ध्वनि पाणि कपि अलि मणि जलधि अब्धि पयोधि निधि उपाधि नीरधि व्याधि शेवध्यादयः ॥ द्विशब्दस्य तु भेदः । तस्य द्व्यर्थवाचित्वात् द्विवचनमेव भवति । द्वि औ इति स्थिते ।

त्यदादीनाम विभक्तौ ॥ १७२ ॥ त्यदादीनामन्तः अकारो भवति विभक्तौ परतः । सन्धिः । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः ॥ त्रिशब्दस्य तु भेदः । तस्य बह्वर्थवाचित्वात् बहुवचनमेव भवति । त्रयः । हे त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः । आमि ।

त्रेस्त्रयश्च ॥ १७३ ॥ त्रिशब्दस्य त्रयादेशो भवति नुरागमश्चामि परे । त्रयाणाम् । त्रिषु । कतिशब्दस्य तु भेदः । तस्यापि बहुवचनमेव भवति ।

कतेश्च जश्शसोर्लुक् ॥ १७४ ॥ सङ्ख्याया ष्णान्ताया कतेश्च परयोर्जश्शसोर्लुग्भवति । (सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान्) प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति प्राप्ते सति ।

लुग्लोपे न प्रत्ययकृतम् ॥ १७५ ॥ लुगिति लोपे सति प्रत्ययलोपे परः यत्कृतं कार्यं प्रकृतेस्तन्न भवति । इदुद्भ्यामग्नीत्यत्व न भवति । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु । सखिशब्दस्य तु भेदः । सावनन्तः इति वर्तते ।

सख्युश्च ॥ १७६ ॥ सख्युरन्तोऽन् भवति असम्बुद्धौ सौ परे ।

घुटि चासम्बुद्धौ ॥ १७७ ॥ नान्तस्य चोपधाया दीर्घो भवति

व्यञ्जनाच ॥ १७८ ॥ व्यञ्जनाच पर सिर्लोपमापद्यते ।

लिङ्गान्तनकारस्य ॥ १७९ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । मघा ।

घुटि त्वै ॥ १८० ॥ सख्युरन्त ऐर्भवति असम्बुद्धौ घुटि परे । सखायौ । सखाय । सम्बुद्धौ मुनिवद्भवत् । हे सखे । हे सखायो । हे सखाय । सखायम् । सखायौ । शसि मुनिवद्भवत् । सखीन । टादौ ।

न सखिष्टादावग्निः ॥ १८१ ॥ सखिरग्निवन्नो स्वरे पर नाम्नि भवति । सख्या । सखिभ्याम् । सखिभि । सख्ये । सखिभ्याम् । सखिभ्य ॥

टसिङसोरुत्सः ॥ १८२ ॥ सखिपतिभ्या परयोर्ङसिङसोरु उत्वमापद्यते । सख्यु । सखिभ्याम् । सखिभ्य । सख्यु । सख्यो । सखीनाम् ॥

सखिपत्योर्डिः ॥ १८३ ॥ सखिपतिभ्या परो ङिरौ औत्वमेति । पुनर्ङि॰ग्रहण किमर्थं । मपूर्वस्यापनिवृत्त्यर्थं ॥ सख्यौ । सख्यो । सखिषु । एव सुसखि अतिसखि परमसखि प्रभृतय । पतिशब्दस्य तु भेद । पति । पती । पतय । हे पते । हे पती । हे पतय । पतिम् । पती । पतीन् । टादौ ।

पतिरसमासे ॥ १८४ ॥ पतिशब्दोऽसमासे टादौ स्वरे पर नाम्नि. अग्निवन्न भवति । पत्या । पतिभ्याम् । पतिभि । पत्ये । पतिभ्याम् । पतिभ्य । पत्यु । पतिभ्याम् । पतिभ्य । पत्यु । पत्यो । पतीनाम् । पत्यौ । पत्यो । पतिषु । समासे प्रजापत्यादिशब्दाना समासवन्मुनिवद्भवत् । पतिशब्दस्य तु भेद । पन्थि स् इति स्थित । असम्बोधने इति वर्तते ।

पन्थिमन्थ्यृभुक्षीणा सौ ॥ १८५ ॥ पन्थ्यादीनामन्त आकारो भवति सौ परे । पन्था ।

अनन्तो घुटि ॥ १८६ ॥ पन्थ्यादीनामन्तोऽन् भवति घुटि परे ।

पन्थानौ । पन्थान । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । हे पन्था । हे पन्थानौ । हे पन्थान । अमेरमोकार इति प्राप्ते । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्बलवान् । अल्पाश्रितमन्तरङ्गम् । बह्वाश्रितं बहिरङ्गम् । पन्थानम् । पन्थानौ ।

अघुट्स्वरे लोपम् ॥ १८७ ॥ पन्थ्यादीनामन्तो लोपमापद्यते अघुट्स्वरे परे ।

व्यञ्जने चैषां निः ॥ १८८ ॥ पन्थ्यादीनां नकारो लोपमापद्यते व्यञ्जने चाघुट्स्वरे परे । पथ । पथा । पथिभ्याम् । पथिभि । पथे । पथिभ्याम् । पथिभ्य । पथ । पथिभ्याम् । पथिभ्य । पथ । पथो । पथाम् । पथि । पथो । पथिषु । एवं मन्थि ऋभुक्षि शब्दौ । इति इकारान्ता । ईकारान्त पुल्लिङ्गो यवक्री शब्द । तत्र स्याद्युत्पत्ति । सौ—यवक्री । यवक्रौ । आधातोरिति वर्तमाने ।

ईदूतोरियुवौ स्वरे ॥ १८९ ॥ धातोरीदूतोरियुवौ भवतो विभक्तिस्वरे परे । पुन स्वरग्रहणं किमर्थम् । अघुट्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । यवक्रियौ । यवक्रिय । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । यवक्रियम् । यवक्रियौ । यवक्रिय । यवक्रिया । यवक्रीभ्याम् । यवक्रीभि । इत्यादि । एवं सुश्रीनीप्रभृतय । सेनानीशब्दस्य तु भेद । सौ—सेनानी । स्वरादावीदूतोरिति प्राप्ते ।

अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद् य्वौ ॥ १९० ॥ अनेकाक्षरयोर्लिङ्गयोरसंयोगात्परयोरीदूतोर्यवौ भवतो विभक्तिस्वरे परे । सेनान्यौ । सेनान्य । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सेनान्यम् । सेनान्यौ । सेनान्य । सेनान्या । सेनानीभ्याम् । सेनानीभि । सेनान्ये । सेनानीभ्याम् । सेनानीभ्य । सेनान्य सेनानीभ्याम् । सेनानीभ्य । सेनान्य । सेनान्यो । सेनान्याम् ॥ अनेकाक्षरयोरिति किं । नियौ । निय । लुवौ । लुव । असंयोगादिति किं ॥ यवक्रियौ । कटप्रुवौ । डौ ।

नियो ङिराम् ॥ १९१ ॥ नियः परो ङिराम् भवति । सेनान्याम् । सेनान्योः । सेनानीषु । ग्रामणीप्रमुखप्रमृतयः । सुधीशब्दस्य तु भेदः । सौ–सुधीः । स्वरादावनेकाक्षरयोरिति यत्वे प्राप्ते । ईदूतोरियुवौ स्वरे इति वर्तते ।

सुधीः ॥ १९२ ॥ सुधीशब्द इयं प्राप्नोति विभक्तिस्वरे परे । सुधियौ । सुधियः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सुधियम् । सुधियौ । सुधियः । सुधिया । सुधीभ्याम् । सुधीभिः । सुधिये । सुधीभ्याम् । सुधीभ्यः । सुधियः । सुधीभ्याम् । सुधीभ्यः । सुधियः । सुधियोः । सुधियाम् । सुधियि । सुधियोः । सुधीषु ॥ इति ईकारान्ताः । उकारान्तः पुलिङ्गो भानुशब्दः ॥ स च मुनिशब्दवत् । अयं भेदः—उत औत्वमादेशश्च । भानुः । भानू । भानवः । हे भानो । हे भानू । हे भानवः । भानुम् । भानू । भानून् । भानुना । भानुभ्याम् । भानुभिः । भानवे । भानुभ्याम् । भानुभ्यः । भानोः । भान्वोः । भानूनाम् । भानौ । भान्वोः । भानुषु । एवमृतु मेरु गुरु तरु धातु सेतु बाहु वायु प्रभृतयः । इत्युकारान्ताः । ऊकारान्तः पुलिङ्गः कटप्रूशब्दः । स च यवक्रीशब्दवत् । स्वरादेशोऽयं भेदः । कटप्रूः । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । कटप्रुवम् । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । कटप्रुवा । कटप्रूभ्याम् । कटप्रूभिः । इत्यादि । खलपू शरलू काण्डलू प्रभृतीनां सेनानीशब्दवत् । वर्ष भेदः । प्रतिभूशब्दस्य तु भेदः । सौ प्रतिभूः । स्वरादौ—

भूरवर्षाभूपुनर्भूः ॥ १९३ ॥ भूरुवं प्राप्नोति विभक्तिस्वरे परे वर्षाभूपुनर्भ्वौ वर्जयित्वा । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । एवं स्वयंभू मित्रभू आत्मभू अग्निभू मनोभू प्रभृतयः । वर्षाभू पुनर्भू सेनानीवत् । वर्ष भेदः । इत्यूकारान्ताः । ऋकारान्तः पुलिङ्गः पितृशब्दः । सौ—

आ सौ सिलोपश्च ॥ १९४ ॥ ऋदन्तस्य लिङ्गस्य आ भवति सौ परे सिलोपश्च । पिता ।

घुटि च ॥ १९५ ॥ ऋदन्तस्य अर् भवति घुटि परे । पितरौ । पितर । सम्बुद्धौ च ।

आ च न सम्बुद्धौ ॥ १९६ ॥ ऋदन्तस्य आर् आ च न भवति सम्बुद्धौ परत । अपि तु घुटि चेत्यर्भति । हे पित । हे पितरौ । हे पितर । पितरम् । पितरौ ।

अग्निवच्छसि ॥ १९७ ॥ ऋदन्तस्य अग्निवत्कार्य्यं भवति शसि परे । पितॄन् । पित्रा । पितृभ्याम् । पितृभि । पित्रे । पितृभ्याम् । पितृभ्य । ङसिङसो ।

ऋदन्तात्सपूर्वः ॥ १९८ ॥ ऋदन्तात्परयोर्ङसिङसोरकार पूर्वस्वरेण सह उनापद्यते । पितु । पितृभ्याम् । पितृभ्य । पितु । पित्रो । पितॄणाम् ।

अडौ ॥ १९९ ॥ ऋदन्तस्य अर् भवति ङौ परे । पितरि । पित्रो । पितृषु । एव भ्रातृ जामातृ सवितृ प्रभृतय । कर्तृशब्दस्य तु भेद । सौ–कर्ता । घुटि ।

धातोस्तृशब्दस्यार् ॥ २०० ॥ धातोर्विहितस्य तृशब्दस्य ऋत आर्भवति घुटि परे । कर्तारौ । कर्तार । हे कर्त । हे कर्तारौ । हे कर्तार । कर्तारम् । कर्तारौ । कर्तॄन् । अन्यत्र पितृशब्दवत् । धातोर्विहितस्य किं ? मातरौ । मातर । मनी प्रयत्ने । मने ऋन् दीर्घश्च उणादिप्रत्यय । तृशब्दस्येति किं ? ननान्दरौ । ननान्दर । एव धातृ भर्तृ ज्ञातृ वेतृ श्रोतृ नेतृ वक्तृ मोस्तृ पक्तृ प्रभृतय । क्रोष्टृशब्दस्य तु भेद । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टार । सम्बुद्धौ ।

क्रोष्टुः ऋत उत्सम्बुद्धौ शसि व्यञ्जने नपुंसके च ॥ २०१ ॥ क्रोष्टृशब्दस्य ऋत उर्भवति सम्बुद्धौ शसि व्यञ्जने नपुंसके च परे । अभिसंज्ञां विधाय भानुवत्कार्यात् । हे क्रोष्टो । हे क्रोष्टारौ । हे क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ।

टादौ स्वरे वा ॥ २०२ ॥ क्रोष्टृशब्दस्य ऋत उर्वा भवति टादौ स्वरे परे । क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे, क्रोष्टवे । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः, क्रोष्टोः । क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः, क्रोष्टोः । क्रोष्ट्रोः, क्रोष्ट्वोः । क्रोष्टूणाम्, क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि, क्रोष्टौ । क्रोष्ट्रोः, क्रोष्ट्वोः । क्रोष्टुषु । स्वसृशब्दस्य तु भेदः । सौ—स्वसा । घुटि ।

स्वस्रादीनां च ॥ २०३ ॥ स्वस्रादीनां च ऋत आर्भवति घुटि परे । स्वसारौ । स्वसारः । हे स्वसः । इत्यादि । अन्यत्र पितृशब्दवत् । के स्वस्रादयः ?

स्वसा नप्ता च नेष्टा च त्वष्टा क्षत्ता तथैव च ।
होता पोता प्रशास्ता चेत्यष्टौ स्वस्रादयः स्मृताः ॥ १ ॥

नृशब्दस्य तु भेदः । नृशब्दस्यामि विशेषः । ना । नरौ । नरः । हे नः । हे नरौ । हे नरः । नरम् । नरौ । नॄन् । त्रा । नृभ्याम् । नृभिः । त्रे । नृभ्याम् । नृभ्यः । नुः । नृभ्याम् । नृभ्यः । नुः । त्रोः । न नामि दीर्घमिति वर्तते ।

नृ वा ॥ २०४ ॥ नृशब्दो वा दीर्घं प्राप्नोति सनावामि परे । नृणाम्, नॄणाम् । नरि । त्रोः । नृषु ॥ इति ऋदन्ताः । ऋकारलृकारलृकारान्ता अप्रसिद्धाः । ऐकारान्तः पुलिङ्गो रैशब्दः । आत्वं व्यञ्जनादौ इति वर्तते ।

रैः ॥ २०५ ॥ रैशब्दस्य आद् भवति व्यञ्जनादौ परतः । राः ।

रायौ । राय । हे रा । हे रायौ । हे राय । रायम् । रायौ । राय । राया । राभ्याम् । राभि । राये । राभ्याम् । राभ्य । राय । राभ्याम् । राभ्य । राय । रायो । रायाम् । रायि । रायो । रासु । इत्यैकारान्त ॥ ओकारान्त पुलिङ्गो गोशब्द ।

गोरौ घुटि ॥ २०६ ॥ गोशब्दस्यान्त और्भवति घुटि परे । गौ । गावौ । गाव । हे गौ । हे गावौ । हे गाव ।

अमूशसोरा: ॥ २०७ ॥ गोशब्दस्यान्त आ भवति अमूशसो परत । गाम् । गावौ । गा । गवा । गोभ्याम् । गोभि । गवे । गोभ्याम् । गोभ्य । ङसिङसोरलोपश्चेति वर्तते ।

गोश्च ॥ २०८ ॥ गोशब्दात्परयोर्ङसिङसोरकारो लोपमापद्यते । गो । गोभ्याम् । गोभ्य । गो । गवो । गवाम् । गवि । गवो । गोषु । इत्योकारान्त । औकारान्त पुलिङ्गो ग्लौशब्द । ग्लौ । ग्लावौ ग्लाव । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लाव । ग्लावा । ग्लौभ्याम । ग्लौभि । इत्यादि । इत्यौकारान्त ।

इति स्वरान्ता: पुलिङ्गा ।

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्त स्त्रीलिङ्गोऽप्रसिद्ध । आकारान्त स्त्रीलिङ्गो रम्भाशब्द । सौ ।

आ श्रद्धा ॥ २०९ ॥ आकारान्त स्त्र्याख्य श्रद्धासंज्ञो भवति ।

श्रद्धायाः सिर्लोपम् ॥ २१० ॥ श्रद्धाया पर. सिर्लोपमापद्यते ।

सम्बुद्धौ च ॥ २१२ ॥ श्रद्धाया एत्वं भवति सम्बुद्धौ परे। हे रम्भे । हे रम्भे । हे रम्भाः । रम्भां । रम्भे रम्भाः ।

टौसोरे ॥ २१३ ॥ श्रद्धाया एत्वं भवति टौसोः परतः । रम्भया । रम्भाभ्याम् । रम्भाभिः । ङवत्सु ।

टवन्ति यैयास्यास्याम् ॥ २१४ ॥ *श्रद्धायाः पराणि ङवन्ति वचनानि यै यास् यास् याम् भवन्ति यथासंख्यम् । रम्भायै । रम्भाभ्याम् । रम्भाभ्यः ।* रम्भायाः । रम्भाभ्याम् । रम्भाभ्यः । रम्भायाः । रम्भयोः । रम्भाणाम् । रम्भायाम् । रम्भयोः । रम्भासु । एवं शाला माला दोला भार्या कान्ता अङ्गना वनिता जाया माया प्रभृतयः । सर्वनाम्नस्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीलिङ्गे ।

स्त्रियामादा ॥ २१५ ॥ स्त्रियां वर्तमानादकारान्तादाप्प्रत्ययो भवति विभक्तिपरे । सर्वा । सर्वे । सर्वाः । हे सर्वे । हे सर्वे । हे सर्वाः । सर्वाम् । सर्वे । सर्वाः । सर्वया । सर्वाभ्याम् । सर्वाभिः । ङवत्सु ।

सर्वनाम्नस्तु ससवो ह्रस्वपूर्वाश्च ॥ २१६ ॥ सर्वनाम्न श्रद्धायाः पराणि ङवन्ति वचनानि यै यास् यास् याम् भवन्ति यथासंख्यं सह सुना ह्रस्वपूर्वाश्च । सर्वस्यै । सर्वाभ्याम् । सर्वाभ्यः । सर्वस्याः । सर्वाभ्याम् । सर्वाभ्यः । सर्वस्याः । सर्वयोः । आमि । सुरामि सर्वतः । सर्वासाम् । सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् । अल्पादीनां तु सतानां रम्भाशब्दवत् । अल्प प्रथम चरम तय अय कतिपय अर्ध एते सप्त। *द्वितीयाशब्दस्य तु भेदः ।* द्वितीया । द्वितीये । द्वितीयाः । हे द्वितीये । हे द्वितीये । हे द्वितीयाः । द्वितीयाम् । द्वितीये । द्वितीयाः । द्वितीयया । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयाभिः । ङवत्सु ।

द्वितीयातृतीयाभ्यां वा ॥ २१७ ॥ द्वितीयातृतीयाभ्यां पराणि ङवन्ति वचनानि यै यास् यास् याम् भवन्ति यथासंख्यं सह सुना ह्रस्वपूर्वाश्च वा ।

द्वितीयस्यै, द्वितीयायै । द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयाभ्य । द्वितीयस्या ,द्वितीयाया । द्वितीयाभ्याम्, द्वितीयाभ्य । द्वितीयस्या द्वितीयाया ,। द्वितीययो । सर्वादौ अपठितत्वात् न सुरागम । द्वितीयानाम् । द्वितीयस्याम्, द्वितीयायाम् । द्विती ययो । द्वितीयासु । एवं तृतीयाशब्दोऽपि । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् । जरा- शब्दस्य तु भेद । व्यञ्जने रम्भाशब्दवत् ।

जरा जरः स्वरे वा ॥ २१८ ॥ जराशब्दो जरस् वा भवति विभ- क्तिस्वरे परे । जरे, जरसौ । जरा , जरस । हे जरे । हे जरे, हे जरसौ हे । जरा , हे जरस । जरा, जरस । जरे, जरसौ । जरा , जरस । जरसा, जरया । जरा- भ्याम् । जराभि । जरायै, जरसे । जराभ्याम् । जराभ्य । जराया , जरस । जराभ्या, जराभ्य । जराया , जरस । जरयो , जरसो । जराणाम्, जरसाम् । जराया, जरसि । जरयो , जरसो । जरासु ।

ह्रस्वोऽम्बार्थानाम् ॥ २१९ ॥ अम्बार्थाना द्विस्वराणा श्रद्धासञ्ज- काना सम्बुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । हे अत्त । एवमादयोऽम्बार्था । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् ।

न बहुस्वराणाम् ॥ २२० ॥ बहुस्वराणामम्बार्थाना श्रद्धासञ्जकाना ह्रस्वो न भवति सम्बुद्धौ सौ परे । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । इत्याकारान्ता । इकारान्त स्त्रीलिङ्गो रुचिशब्द । रुचि । रुची । रुचय । हे रुचे । हे रुची । हे रुचय । रुचिम् । रुची । स्त्रीलिङ्गत्वात्तस्य नत्वा- भाव । रुची । तृतीयैकवचनेऽपि तस्मात्तत्वाभाव । रुच्या । रुचिभ्याम् । रुचिभि । इवत्सु ।

इस्वश्च इवति ॥ २२१ ॥ स्त्र्याख्यावियुवौ स्थानिनौ च ह्रस्वश्च इवति परे नदीसञ्ज्ञौ वा भवत । यत्र नदीसञ्ज्ञा तत्र ।

नद्या ऐआसासाम् ॥ २२२ ॥ नदीसञ्ज्ञकात्पराणि इवन्ति यच-

नानि ऐ आस् आस् आम् भवन्ति यथासंख्यम् । नदीसंज्ञाभावे मुनि-शब्दवत् । रुच्यै, रुचये । रुचिभ्याम् । रुचिभ्य । रुच्या, रुचे । रुचिभ्याम् । रुचिभ्य । रुच्या, रुचे । रुच्यो । रुचीनाम् । रुच्याम्, रुचौ । रुच्यो । रुचिषु । एवं बुद्धि वृद्धि कीर्ति कान्ति द्युति युक्ति श्रेणि पङ्क्ति प्रभृतय । द्विश-ब्दस्य तु भेद । त्यदादित्वात् अ आदेश आ प्रत्ययश्च । द्वे । हे द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयो । द्वयो । त्रिशब्दस्य तु भेद ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ विभक्तौ ॥ २२३ ॥ स्त्रिया वर्तमानयोस्त्रिचतुरशब्दयो तिसृ चतसृ आदेशौ भवत विभक्तौ परत । धुटि चेत्यरि प्राप्ते बाधकबाधनार्थोऽयं योग ।

तौ रं स्वरे ॥ २२४ ॥ तौ तिसृ चतसृ आदेशौ रं प्राप्नुतो विभक्तौ स्वरे पर । तिस्र । हे तिस्र । तिस्र । तिसृभि । तिसृभ्य । तिसृभ्य ।

न नामि दीर्घम् ॥ २२५ ॥ तौ तिसृ चतसृ आदेशौ दीर्घत्व न प्राप्नुत सनामि परे । तिसृणाम् । तिसृषु । इति इकारान्त । ईका-रान्त स्त्रीलिङ्गो नदीशब्द ।

ईदूतौ स्त्र्याख्यौ नदी ॥ २२६ ॥ स्त्र्याख्यावीदूतौ नदीसंज्ञौ भवत ।

ईकारान्तात्सिः ॥ २२७ ॥ नदीसंज्ञकादीकारान्तात्पर सिर्लोप-मापद्यते । नदीसंज्ञादन्तग्रहणाधिस्याब्दाद्यन्नीत्यादिना विहितादीकारात्पर सिर्लोपमापद्यते । नदी । नद्यौ । नद्य ।

संबुद्धौ ह्रस्वः ॥ २२८ ॥ नद्या संबुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे नदि । हे नद्यौ । हे नद्य ।

अमृशसोरादिर्लोपम् ॥ २२९ ॥ नदीसंज्ञकात्परयो अमशसोरादि-

र्लोपमापद्यते । नदीम् । नद्यौ । नदी । नद्या । नदीभ्याम् । नदीभि । ङवत्सु । नद्या ऐआसासामित्यादय । नद्यै । नदीभ्याम् । नदीभ्य । नद्या । नदीभ्याम् । नदीभ्य । नद्या । नद्यो । नदीनाम् । नद्याम् । नद्यो । नदीषु । एवं गौरी गान्धारी वाणी भारती गायत्री सावित्री सरस्वती गोमती गोमिनी भामिनी क्रोष्ट्री महिषी मट्टी इवी सौरभेयी प्रभृतय ॥

महो मन्दाकिनी गौरी सखी भागीरथी नदी ।
पुरी नारी पुरन्ध्री च सैरन्ध्री सुरसुन्दरी ॥ १ ॥
मृगी वनचरी देवी शर्वरी वरवर्णिनी ।
सिंही हैमवती धात्री धरित्रीत्येवमादयः ॥ २ ॥

स्त्रीशब्दस्य तु भेद । सौ—

स्त्री नदीवत् ॥ २३० ॥ स्त्रीशब्दो नदीवद्भवति विभक्तौ परत । स्त्रीशब्दस्य पृथग्नदीसंज्ञाकरणं किमर्थं ? ह्रस्वश्च ङवति वा इति सूत्रोक्तविकल्पनिषेधार्थम् । स्त्री ।

स्त्री च ॥ २३१ ॥ स्त्रीशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्वरे परे । स्त्रियौ । स्त्रिय । हे स्त्रि । हे स्त्रियौ । हे स्त्रिय ।

वाम्शसोः ॥ २३२ ॥ स्त्रीशब्दो वा धातुवद्भवति अम्शसो परत । स्त्रीम्, स्त्रियम् । स्त्रियौ । स्त्री , स्त्रिय । स्त्रिया । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभि । स्त्रियै । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्य । स्त्रिया । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्य । स्त्रिया । स्त्रियो । स्त्रीणाम् । स्त्रिया । स्त्रियो । स्त्रीषु ॥ श्रीशब्दस्य तु भेद । श्री । ईदूतोरियुवौ स्वरे इति स्वरादावियादेश । श्रियौ । श्रिय । अनित्यनदीत्वान्नबुद्धौ ह्रस्वो नास्ति । हे श्री । हे श्रियौ । हे श्रिय । श्रियम् । श्रियौ । श्रिय । श्रिया । श्रीभ्याम् । श्रीभि । ङवत्सु—नद्या ऐआसासाम् । पक्षादीदूतोरियुवौ स्वरे । नदीपक्षे ऐआसादय । श्रियै, श्रिये । श्रीभ्याम् । श्रीभ्य ।

श्रियै, श्रिये । श्रीभ्याम् । श्रीभ्यः । श्रियाः, श्रियः । श्रियोः । आमि ।

स्त्र्याख्यानियुवौ वामि ॥ २३३ ॥ स्त्र्याख्याविय्युवस्थानिनौ आमि परे वा नदीसंज्ञौ भवतः । सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय । किं नदीत्वकार्यं ? 'आमि च नुः' इति नुडागमः । अन्यत्र ' ईदूतौ स्त्रियौ नदी ' इति इय् उव् । श्रीणाम् श्रियाम् । श्रियाम् श्रियि । श्रियोः । श्रीषु ।

लक्ष्मीशब्दस्य तु भेदः । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ।

लक्षेरीमोऽन्तश्च ॥ २३४ ॥ लक्षधातोरीप्रत्ययो भवति मोऽन्तश्च ॥ ईकारोऽन्त्यः यस्य लिङ्गस्येति वचनात् ईकारान्तात्सिरिति सेर्लोपो न भवति ।

> अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीह्रीधीश्रीणामुणादितः ।
> अपि स्त्रीलिङ्गजातीनां सिलोपो न कदाचन ॥ १ ॥

लक्ष्मीः । लक्ष्म्यौ । लक्ष्म्यः । अन्यत् नदीशब्दवत् । इति ईकारान्ताः । उकारान्तः स्त्रीलिङ्गश्चञ्चुशब्दः । स च रविशब्दवत् । विशेषस्तु उत ओत्वमत्वाङ्शाश्च । चञ्चुः । चञ्चू । चञ्चवः । हे चञ्चो । हे चञ्चू । हे चञ्चवः । चञ्चुम् । चञ्चू । चञ्चूः । चञ्च्वा । चञ्चुभ्याम् । चञ्चुभिः । ह्रस्वश्च इत्यनेनेति वा नदीसंज्ञाकार्यं आमादयः । पक्षे भानुशब्दवत् । चञ्च्वै, चञ्चवे । चञ्चुभ्याम् । चञ्चुभ्यः । चञ्च्वाः, चञ्चोः । चञ्चुभ्याम् । चञ्चुभ्यः । चञ्च्वाः, चञ्चोः । चञ्च्वोः । चञ्चूनाम् । चञ्च्वाम्, चञ्चौ । चञ्च्वोः । चञ्चुषु । एवं रज्जु तनु प्रियङ्गु स्नायु रज्जु करेणु धनुःप्रभृतयः । इत्युकारान्ताः ॥ ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो वधू-शब्दः । स्त्री—अवीप्रत्ययान्तत्वात् ईकारान्तत्वमिति सेर्लोपो न भवति । वधूः । वध्वौ । वध्वः । सम्बुद्धौ ह्रस्वः । हे वधु । हे वध्वौ । हे वध्वः । अन्यत् नदीवत् । एवं अलाबू कच्छू श्वश्रू चमू तनू कण्डू कद्रू फ-ल्गू प्रभृतयः । भ्रूशब्दस्य तु भेदः । स्त्री—भ्रूः ।

भ्रूर्धातुवत् ॥ २३५ ॥ भ्रूशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्वरे परे। भ्रुवौ । भ्रुव । सम्बोधनेऽप्यनित्यनदीत्वात् सम्बुद्धौ ह्रस्वो नास्ति । अन्यत्र नदीवत् । हे भ्रू । हे भ्रुवौ । हे भ्रुव । भ्रुवम् । भ्रुवौ भ्रुव । भ्रुवा । भ्रूभ्याम् । भ्रूभि । भ्रुवे, भ्रुवै । भ्रूभ्याम् । भ्रूभ्य । भ्रुवा, भ्रुव । भ्रूभ्याम् । भ्रूभ्य । भ्रुवा, भ्रुव. । भ्रुवो । भ्रूणाम् । भ्रुवि, भ्रुवाम् । भ्रुवो । भ्रूषु ॥ इत्यूकारान्ता ॥ ऋकारान्त स्त्रीलिङ्गो मातृशब्द । माता । मातरौ । मातर । हे मात । हे मातरौ । हे मातर । मातरम् । मातरौ । मातॄ । स्त्रीलिङ्गत्वात्तस्य नत्वाभाव । इत्यादि । अन्यत्र पितृशब्दवत् । एव दुहितृ ननान्दृप्रभृतय । स्वस्रादीना च पूर्ववत् । स्वस्रादय के ?

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादिप्वप्युदीरित ॥ १ ॥

शसादौ मातृशब्दवत् । इति ऋकारान्ता । ॠकार ऌकार ॡकार एकारान्ता अप्रसिद्धा । ऐकारान्त स्त्रीलिङ्गो सुरैशब्द । स च रैशब्दवत् । सुरा सुरायौ सुराय । सम्बोधनेपि तद्वत् । सुरायम् सुरायौ सुराय । सुराया सुराभ्याम् सुराभि । सुराये सुराभ्याम् सुराभ्य । सुराय सुराभ्याम् सुराभ्य । सुराय सुरायो सुरायाम् । सुरायि सुरायो सुरासु । इत्यैकारान्ता । ओकारान्त स्त्रीलिङ्गो गोशब्द । स च पूर्ववत् । औकारान्त स्त्रीलिङ्गो नौशब्द । स च ग्लौशब्दवत् । इत्यौकारान्ता ।

इति स्वरान्ता स्त्रीलिङ्गा. ।

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्तो नपुंसकलिङ्ग कुलशब्द । सौ–

अकारादसम्बुद्धौ मुश्च ॥ २३६ ॥ अकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्परयो स्यमोर्लोपो भवति मुगागमश्चासम्बुद्धौ । कुलं ।

औरीम् ॥ २३७ ॥ नपुंसकलिङ्गात्पर औरीमापद्यते । कुले ।

जश्शसौ नपुंसके ॥ २३८ ॥ जश्शसौ नपुंसकलिङ्गे घुट्संज्ञौ भवत ।

जश्शसोः शिः ॥ २३९ ॥ सर्वनपुंसकलिङ्गात्परयोर्जश्शसोः शिर्भवति । शकार सर्वादेशार्थं ।

धुट्स्वराद्‌घुटि नुः ॥ २४० ॥ धुटः पूर्वे स्वरात्परश्च नपुंसकलिङ्गे घुटि परे नुगागमो भवति। घुटि चासम्बुद्धौ इति दीर्घ ।कुलानि। हे कुल। हे कुले । हे कुलानि । पुनरपि । कुलम् । कुले । कुलानि । कुलेन । कुलाभ्याम् । कुलैः । अत परं पुरुषशब्दवत् ॥ एवं दान धन धान्य मित्र वस्त्र वमन वदन नयन पुण्य पाप सुख दुःखादय । सर्वनाम्न प्रथमाद्वितीययो कुलशब्दवत् । सर्वम् । सर्वे । सर्वाणि । पुनरपि । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । अन्यशब्दस्य तु भेद ।

अन्यादेस्तु तुः ॥ २४१ ॥ अन्यादेर्नपुंसकलिङ्गात्परयो स्यमोर्लोपो भवति तुगागमश्च । द्वितीयस्तुशब्द किमर्थम् ? असम्बुद्ध्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

वा विरामे ॥ २४२ ॥ विरामे धुटां प्रथमस्तृतीयो वा भवति । अन्यत्, अन्यद् । अन्ये । अन्यानि । हे अन्यद्, हे अन्यत् । हे अन्ये । हे अन्यानि ॥ शेषं पुंवत् । एवमेकतर वर्जयित्वान्यतरप्रभृतय ।

नैकतरस्य ॥ २४३ ॥ एकतरशब्दस्य नपुंसकलिङ्गे तुरागमो न भवति । एकतरम् । एकतरे । एकतराणि । हे एकतर । हे एकतरे । हे एकतराणि । पुनरपि । अन्यत्र सर्वशब्दवत् । इत्यकारान्ता । नपुंसकलिङ्ग सोमपाशब्द ।

स्वरो ह्रस्वो नपुंसके ॥ २४४ ॥ नपुंसकलिङ्गे वर्तमानः स्वरो ह्रस्वो भवति । सोमपम् । सोमपे । सोमपानि । हे सोमप । हे सोमपे । हे सोमपानि । पुनरपि । सोमप । सोमप । सोमपानि । शेषं पुंलिङ्गवत् । इत्याकारान्ताः । इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वारिशब्दः । सौ—

नपुंसकात्स्यमोर्लोपो न च तदुक्तं ॥ २४५ ॥ नपुंसकात्परयोः स्यमोर्लोपो भवति तदुक्तं कार्यं न भवति । वारि ।

नामिनः स्वरे ॥ २४६ ॥ नाम्यन्तान्नपुंसकलिङ्गान्नुरागमो भवति स्वरे परे । औरीमिति ईत्वं णत्वञ्च । वारिणी । जसि पूर्ववत् नुरागमः । सामान्यविशेषयोर्विशेषो विधिर्बलवान् इति न्यायात् । उक्तञ्च ।

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् ।
परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १ ॥

धुटस्वराद्धुटि नुः इत्यनेन सूत्रेण नुरागमो भवतीत्यर्थः ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ च ॥ २४७ ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषामुपधाया दीर्घा भवति नपुंसकलिङ्गे जस्शसोरादेशे शौ चासम्बुद्धौ सौ च परे । वारीणि ।

नाम्यन्तचतुरां वा ॥ २४८ ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य चत्वार्शब्दस्य च यदुक्तं कार्यं तद्वा भवति सम्बुद्धौ परे । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न याति इति न्यायात् , हे वारि हे वारे । हे वारिणी । हे वारीणि ।

---

१ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः । काण्डे कुड्ये काण्डीभूतं कुल-मित्यत्र नपुंसक इति लिङ्गोपादानान्न भवति । युगवरत्राय युगवरत्रार्थमित्यत्रा-ऽसद् बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न भवति ॥

२ तदुक्तं च कार्यं किं ? हे वारे इत्यत्र "सम्बुद्धौ च" इति सूत्रेण एत्वं न भवति ॥

पुनरपि—वारि । वारिणी । वारीणि । वारिणा । वारिभ्याम् वारिभि । वारिणे । वारिभ्याम् । वारिभ्य । वारिण । इत्यादि । आमि । 'नामिन स्वरे' प्राप्ते सति सामान्यविशेषयोर्विशेषो विधिर्बलवान् इति न्यायात् आमि च नुरिति नुरागमो भवति । दीर्घमामि सनौ । वारीणाम् । वारिणि । वारिणो । वारिषु ॥ अस्थि दधि सक्थि अक्षिशब्दाना प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । अस्थि । अस्थिनी । अस्थीनि । पुनरपि-अस्थि । अस्थिनी । अस्थीनि । टादौ—

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनन्तष्टादौ ॥ २४९ ॥ नपुसकलिङ्गाना-मस्थ्यादीनामन्तोऽन् भवति टादौ स्वरे पर ।

अवमसंयोगादनोऽलोपोऽलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥ २५० ॥ अवम-संयोगात्परस्य अनोऽकारस्य लोपो भवति अधुटि स्वरे पर स चालुप्तवद्भवति पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अस्थ्ना । अस्थिभ्याम् । अस्थिभि । अस्थ्ने । अस्थिभ्याम । अस्थिभ्य । अस्थ्न । अस्थिभ्याम् । अस्थिभ्य । अस्थ्न । अस्थ्नो । अस्थ्नाम् ।

ईङ्योर्वा ॥ २५१ ॥ अवमसंयोगात्परस्य अनोऽकारस्य लोपो भवति वा ईङ्योः नपुसकलिङ्गे औकारादेशे ईकारे सप्तम्येकवचने परत स चालुप्तवद्भवति पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अस्थ्नि, अस्थनि । अस्थ्नो । अस्थिषु । एव दधि सक्थि अक्षिशब्दा । शुचिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । शुचि । शुचिनी । शुचीनि । सम्बुद्धाव विशेष । पुनरपि—शुचि । शुचिनी । शुचीनि ।

---

१ संयोगादेर्धुट इति सस्य लोपो भवति तस्मात्कारणात् अलुप्तवदिति वचन ।

टादौ भाषितपुंस्कं पुंवद्वा ॥ २५२ ॥ नाम्यन्तं भाषितपुंस्कं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे वा पुंवद्भवति।

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि लिङ्गे प्रवर्त्तते।
क्लीववृत्तौ तदेव स्यात्तद्धि भाषितपुंस्कम् ॥ १ ॥
शुचि भूमिगतं तोयं शुचिर्नारी पतिव्रता।
शुचिर्धर्मपरो राजा ब्रह्मचारी सदा शुचिः ॥ २ ॥

शुच्या, शुचिना। शुचिभ्याम्। शुचिभिः। शुचिने, शुचये। शुचिभ्याम्। शुचिभ्यः। इत्यादि ॥ द्विशब्दस्य तु भेदः। त्यदाद्यत्वं औरीमिति ईत्वं च। द्वे। द्वे। हे द्वे। द्वे। द्वाभ्याम्। द्वाभ्याम्। द्वाभ्याम्। द्वयोः। द्वयोः। त्रिशब्दस्य जस्शसोर्नारिशब्दवत्। त्रीणि। त्रीणि। त्रिभिः। अन्यत्र पुंलिङ्गवत् इति इकारान्ताः। ईकारान्तो नपुंसकलिङ्गो ग्रामणीशब्दः। तस्य स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वे शुचिशब्दवत्। टादौ भाषितपुंस्कं पुंवद्भावो भवति विकल्पेन। ग्रामणि। ग्रामणिनी। ग्रामणीनि। पुनरपि—ग्रामणि। ग्रामणिनी। ग्रामणीनि। ग्रामणिना। अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद् य्वौ इति यत्वम्। ग्रामण्या। ग्रामणिभ्याम्। ग्रामणिभिः। ग्रामणिने। ग्रामणिभ्याम्। ग्रामणिभ्यः। इत्यादि। आमि नुरागमः। दीर्घमामि सनौ इति दीर्घः। ग्रामणीनाम्। पुंवद्भावे। ग्रामण्याम्। ग्रामणिनि। पुंवति—नियो डिराम् इति आम्। यत्वं पूर्ववत्। ग्रामण्याम्। ग्रामणिनोः, ग्रामण्योः। ग्रामणिषु। सम्बोधने—नाम्यन्तचतुरां वा। हे ग्रामणे, हे ग्रामणि। हे ग्रामणिनी। हे ग्रामणीनि। एवम-

---

[1] एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्त्तते। एकमेवार्थमाख्याति तद्धि भाषितपुंस्कम्। [2] अत्र। त्रिषु लिङ्गेषु वर्त्तते। एकमेवार्थमाख्याति तद्धि भाषितपुंस्कम्। इति पाठोऽस्ति। उत्तरपद्यस्योदाहरणैरयमेव समीचीनो भाति।

ग्रणी सेनानीप्रभृतय ॥ इति ईकारान्ताः। उकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वस्तुशब्दः। स च वारिशब्दवत्। वस्तु। वस्तुनी। वस्तूनि। सम्बोधने—हे वस्तु, हे वस्तो। हे वस्तुनी। हे वस्तूनि। पुनरपि। टादौ स्वरे परे नित्यं नपुंसकं। आमि परे—आमि च नु.। दीर्घमामि सनौ इति दीर्घ.। वस्तूनां। वस्तुनि। वस्तुनो.। वस्तुषु। मृदुशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत्। मृदु। मृदुनी। मृदूनि। पुनरपि। टादौ स्वरे परे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पेन पुंवद्भावः। शुचिवत्। मृदुना २। मृदुभ्यां। मृदुभि·। इत्यादि। एवं पटु लघु गुरु प्रभृतय.। इत्युकारान्ता·। ऊकारान्तो नपुंसकलिङ्ग खलपूशब्दः। तस्य स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वे सेनानीशब्दवत्। खलपु। खलपुनी। खलपूनि। पुनरपि। टादौ भाषितपुंस्कमिति विकल्पेन यत्र पुंवद्भावस्तत्र सेनानीशब्दवत्। खलपुना, खलप्वा। खलपूभ्यां। खलपूभिः। इत्यादि। एवं सरक काण्डल प्रभृतय.। इत्यूकारान्ता। ऋकारान्तो नपुंसकलिङ्गः कर्तृशब्दः। तस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत। कर्तृ। कर्तृणी। कर्तॄणि। पुनरपि। टादौ पुंवद्भावात्पुल्लिङ्गवद्वा। कर्त्रा, कर्तृणा। कर्तृभ्यां। कर्तृभिः। कर्त्रे, कर्तृणे। कर्तृभ्या। कर्तृभ्य·। कर्तु, कर्तृणः। कर्तृभ्यां। कर्तृभ्य.। कर्तु·, कर्तृण। कर्तृभ्यां। कर्तृभ्य। कर्तु, कर्तृणः। कर्त्रो., कर्तृणो.। आमि परे नुरागमः। कर्तॄणाम्। कर्तृणि, कर्तरि। कर्त्रो· कर्तृणोः। कर्तृषु। सम्बोधने—हे कर्तृ, हे कर्त.। हे कर्तृणी। हे कर्तॄणि। बहुक्रोष्टृशब्दस्य तु भेद। क्रोष्टु· ऋत उरन्त्युदो इत्यादिना उर्भवति। शसि व्यञ्जने नपुंसके च इति ऋत उकारः। बहुक्रोष्टु। बहुक्रोष्टुनी। बहुक्रोष्टूनि। पुनरपि। टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पेन पुंवद्भावः। अयमेकविकल्पः।

× टादौ स्वरे वा ॥ २०२ ॥ क्रोष्टृशब्दस्य ऋत उर्भवति

टादौ स्वरे परे । इति द्वितीयविकल्प. । इति उभयविकल्पे त्रैरूप्यं । बहुक्रोष्टुना, बहुक्रोष्टृणा, बहुक्रोष्ट्रा । बहुक्रोष्टुभ्यां । बहुक्रोष्टुभि । इत्यादि । सम्बोधनं । हे बहुक्रोष्टु, हे बहुक्रोष्टो । हे बहुक्रोष्टुनी । हे बहुक्रोष्टूनि । इत्यादि । ऋकार ऌकार ॡकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः ॥ ऐकारान्तो नपुंसकलिङ्गो अतिरैशब्द । तस्य ह्रस्वत्वे—

सन्ध्यक्षराणामिदुतौ ह्रस्वादेशे ॥ २५३ ॥ सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वादेशे सति इदुतौ भवत । तपरकरणमसन्देहार्थं । इति एकारस्यैकारस्य च ह्रस्व इकार । ओकारस्यौकारस्य च ह्रस्व उकार. । अतिरि । नामिन स्वरे इति नुरागमः । अतिरिणी । अतिरीणि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पेन पुंवद्भाव. । यत्र पुंवद्भावस्तत्र सुरैशब्दवत् । अतिरिणा, अतिराया । व्यञ्जनादौ प्रत्यये परे रैरिति आत्वं । कुतः [१] एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायात् । अतिराभ्यां । अतिराभि । अतिरिणे, अतिराये । अतिराभ्यां । अतिराभ्य. । इत्यादि । इति ऐकारान्ताः । ओकारान्तो नपुंसकलिङ्गश्चित्रगोशब्दः । तत्र ओकारस्य ह्रस्व उकारः । मृदुशब्दवत् । चित्रगु । चित्रगुणी । चित्रगूणि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्प· । चित्रगुणा, चित्रगवा · इत्यादि । इति ओकारान्ता. । औकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽतिनौशब्द· । तत्रापि औकारस्य ह्रस्व उकार. । तस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । अतिनु । अतिनुनी । अतिनूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पः । अतिनुना, अतिनावा । इत्यादि । इत्यौकारान्ताः ॥

इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गा ।

---

[१] अत्र अग्रे च अतिनावादिषु मतान्तरमन्यतो द्रष्टव्यम् ।

अथ व्यञ्जनान्ताः पुल्लिङ्गशब्दा यथाक्रमेणोच्यन्ते ।

कवर्गान्ता पुल्लिङ्गशब्दा अप्रसिद्धा । चकारान्त पुल्लिङ्ग सुवाच शब्द । सो—व्यञ्जनाच्चेति सिलोप । दादेर्हस्य ग इत्यनुवर्तन ।

चवर्गदृगादीना च ॥ २५४ ॥ चवर्गान्तस्य दृश इत्येवमादीना च गो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च ।

* पदान्ते धुटा प्रथम ॥ ७६ ॥ पदान्ते वर्तमानाना धुटा वर्णाना प्रथमो भवति अघोष । प्रथम इत्यनुवर्तन ।

* वा विरामे ॥ २४२ ॥ विरामे धुटा प्रथमस्तृतीयश्च वा भवति । सुवाक् सुवाग, सुवाचौ । सुवाच । एव सम्बुद्धौ । सुवाच । सुवाचौ । सुवाच । सुवाचा । सुवाग्भ्या । सुवाग्भि । सुवाचे । सुवाग्भ्या । सुवाग्भ्य । सुवाच । सुवाचा । सुवाचा सुवाचि । सुवाचो । सुपि गत्व ।

अघोषे प्रथम ॥ २५५ ॥ अघोषे परे धुटा प्रथमो भवति । इति कत्व । नामिकरत्वादिना सत्व षत्व ।

कषयोगे क्ष ॥ २५६ ॥ ककारषकारयोर्योगे क्षो भवति सुवाक्षु ।

कवर्गप्रथम शषसेषु द्वितीयो वा ॥ २५७ ॥ कवर्गप्रथमस्य द्वितीयो भवति शषसेषु परतो वा । सुवाख्षु । प्रत्यञ्चशब्दस्य तु भेद । चवर्गदृगादीना चेत्यत्र चवर्गग्रहणबलाच्च गुन गुञ्चा प्राग्गेर गत्व ।

मनोरनुस्वारो धुटि ॥ २५८ ॥ अनन्तयोर्मकारनकारयोरनुस्वारो भवति धुटि परे ।

वर्गे वर्गान्त ॥२५९॥ अनुस्वारो वर्गे परे वर्गान्तो भवति ।

सयोगान्तस्य लोप ॥ २६० ॥ पदस्य सयोगान्तस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । प्रत्यन् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्च । प्रत्यञ्च । प्रत्यञ्चौ ।

व्यञ्जनान्नोऽनुषङ्गः ॥२६१॥ धातुलिङ्गयोरन्त्याद्व्यञ्जनात् पूर्वो नकारः सोऽनुषङ्गसंज्ञो भवति । अघुट् स्वरे लोपमित्यनुवर्तते । व्यञ्जने चैषां निरिति च ।

अनुषङ्गश्चाक्रुञ्चेत् ॥ २६२ ॥ अक्रुञ्चेरिदनुबन्धवर्जितस्यानुषङ्गो लोपमापद्यते अधुट्स्वरे व्यञ्जने च परे ।

अञ्चेरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ २६३ ॥ अञ्चेर्लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घो भवति अघुट् स्वरादौ । प्रतीचः । प्रतीचा । प्रत्यग्भ्यां । प्रत्यग्भिः । इत्यादि । एवं प्राच् सम्यच् प्रभृतयः । अक्रुञ्चेरिति किं ? क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुञ्चं । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुञ्चा क्रुङ्भ्यां । क्रुङ्भिः । सप्तम्यां तु—

ङात् ॥ २६४ ॥ ङात्परस्य सस्य षो भवति । क्रुङ्षु । इत्यादि । इदनुबन्धवर्जितस्येति किं ? सुकन्शब्दः । कसि गतिशासनयोः । अत एव वर्जनादिदनुबन्धानां धातूनां नुरागमोऽस्तीति । सुपूर्वकः सुकुं कंस क्विप् । क्विप् सर्वापहारिलोपः । कृत्तद्धितसमासाश्चेति लिङ्गसंज्ञा । प्रथमैकवचनं सिः । व्यञ्जनाच्चेति सेर्लोपः । मनोरनुस्वारो धुटि इति नकारस्यानुस्वारे प्राप्ते सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति न्यायात् संयोगान्तस्य लोपः इति नित्यं सकारलोपः । सुकन् । स्वरे परे मनोरनुस्वारो धुटि इति अनुस्वारः । अनुस्वारचर्याद्व तोर्दीर्घो न स्यात् । सुकंसौ । सुकंसः । सुकंसं । सुकंसौ । सुकंसः । सुकंसा । सुकन्भ्यां । सुकन्भिः । इत्यादि । सम्बोधनेऽपि तद्वत् ।

नाञ्चेः पूजायां ॥ २६५ ॥ पूजार्थे वर्तमानस्य अञ्चेरनुषङ्गस्य लोपो न भवति अघुट्स्वरे व्यञ्जने च परे । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । हे प्राङ् । हे प्राञ्चौ । हे प्राञ्चः । प्राञ्चं । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्-

भ्याम् । प्राङ्भिः । इत्यादि । सुपि विशेषः । डान्तस्य सस्य षो भवति । प्राङ्षु । अञ्चु गतिपूजनयोः । प्रपूर्वकः प्राञ्चतीति क्विप् सर्वापहारिलोपः । कृत्तद्धितसमासाश्चेति लिङ्गसंज्ञा । यत्र गत्यर्थस्तत्र अनुषङ्गश्चाक्रुञ्चेत् इत्यनुषङ्गलोपः । यत्र पूजार्थस्तत्र नाञ्चेः पूजायामिति अघुट्स्वरे व्यञ्जने अनुषङ्गलोपो न भवति । अदस्यञ्चशब्दस्य तु भेदः । अञ्चु अदस्पूर्व — अमुमञ्चतीति क्विप् चेति क्विप् प्रत्ययः । क्विपि सति—

निष्वग्देवयोश्चान्त्यस्वरादेरद्र्यञ्चतौ क्वौ ॥ २६६ ॥ विष्वग्देव यो सर्वनाम्नश्चान्त्यस्वरादेरवयवश्चाञ्चतौ क्विन्न्ते परेऽद्रिरादेशो भवति । इति सकारसहितस्य अकारस्य अद्रिरादेशः । इवर्णो यत्वं । अदद्र्यञ्च् इति स्थिते सति—

अदस्यञ्चो दस्य बहुलं ॥ २६७ ॥ अदस्यञ्चो दकारस्य बहुलं मकारो भवति, मात् परस्य रस्य उत्वं च अदमुयङ् अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च । गय सम्बुद्धौ । अदमुयञ्च । अदमुयञ्चौ ।

नोतो वः ॥ २६८ ॥ अदस्यञ्च् इत्येतस्य उतो वत्वं न भवति । अनुषङ्गश्चाक्रुञ्चेत् इति नलोपः । अञ्चेरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः इति अकारलोपः पूर्वस्य च दीर्घो भवति । अदमुईचः । अदमुईचा । अनुषङ्गश्चाक्रुञ्चेत् नलोपः । चवर्गदृगादीनां च गत्वं । अदमुयग्भ्यां । अदमुयग्भिः । पूर्ववत् अनुषङ्गलोपो गत्वं च । अघोषे प्रथमः । क् । नामिकरेत्यादिना षत्वं । अदमुयक्षु । अमुयङ् । अमुयञ्चौ । अमुयञ्चः । अमुयञ्चं । अमुयञ्चौ । अमुईचः । अमुईचा । अमुयग्भ्यां । अमुयग्भिः । अमुयक्षु ॥ अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चं । अमुमुयञ्चौ । अमुमुईचः । अमुमुईचा । अमुमुयग्भ्यां । अमुमुयग्भिः । अमुमुयक्षु । अदद्र्यङ् । अदद्र्यञ्चौ । अदद्र्यञ्चः । अदद्र्यञ्चं । अदद्र्यञ्चौ । अदद्रीचः । अदद्रीचा । अदद्र्यग्भ्यां । अदद्र्यग्भिः । अदद्र्यक्षु ।

परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः ।
उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चोभयोः ॥ १ ॥

उदञ्चशब्दस्य तु भेद । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । उदञ्चं । उदञ्चौ । शसादौ—

उदङ् उदीचिः ॥ २६९ ॥ उदङ् उदीचिर्भवति अघुट्स्वरादौ । उदीच । उदीचा । उदग्भ्या । उदग्भि । इत्यादि । तिर्यञ्च शब्दस्य तु भेद । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्च । तिर्यञ्चं । तिर्यञ्चौ । शसादौ—

तिर्यङ् तिरश्चिः ॥ २७० ॥ तिर्यङ्शब्द तिरश्चिर्भवति अघुट्स्वरादौ । तिरश्च । तिरश्चा । तिर्यग्भ्या । तिर्यग्भि । इत्यादि । छकारान्त-पुलिङ्ग प्राच्छ् शब्द । सौ—विरामे व्यञ्जनादिष्विति वर्तते ।

हशषछान्तेजादीनां डः ॥ २७१ ॥ हशषछान्तानां यजादीनां च डो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । प्राट्, प्राड् । द्विर्भावं स्वरपरश्छकार । प्राच्छौ । प्राच्छ । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । प्राच्छं । प्राच्छौ । प्राच्छ । प्राच्छा । प्राड्भ्यां । प्राड्भि । इत्यादि । इति छकारान्ता । जकारान्त पुलिङ्गो युज्शब्द ।

युजेरसमासे नुर्घुटि ॥ २७२ ॥ युज्शब्दस्य असमासे नुरागमो भवति घुटि परे ।

आगम उदनुबन्धः स्वरादन्त्यात्परः ॥ २७३ ॥ उदनुबन्ध आगमोऽन्त्यात्स्वरात् परो भवति । मित्रवदागम । अथवा प्रकृतिप्रत्ययोरनुपघाती आगम उच्यते । शत्रुवदादेश । युङ् । युञ्जौ । युञ्ज । सम्बोधनेपि तद्वत् । युञ्जं । युञ्जौ । युज । युजा । युग्भ्यां । युग्भि । इत्यादि । अश्वयुजादीनां समासत्वान्नुरागमो नास्ति । अश्वयुग्, अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुज ।

सम्बोधनेऽपि तद्वत् । इत्यादि । एवं ऋत्विज् गुणभाज् प्रभृतयः । साधुमस्ज् शब्दस्य तु भेदः ।

संयोगादेर्धुटः ॥ २७४ ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । व्यञ्जनाच्च सिलोपश्चवर्गदृगादीनां च गकारककारौ । साधुमक्, साधुमग् ।

धुटां तृतीयः ॥ २७५ ॥ धुटां तृतीयो भवति घोषवति सामान्ये । इति सस्य तृतीयत्वे प्राप्ते ऌवर्णतवर्गलसा दन्त्या इति न्यायात् सकारस्य दकारः । तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ इति दकारस्य जकारः । साधुमज्जौ इत्यादि । देवेज्शब्दस्य तु भेदः । सौ—इजादेरन्ते इत्यादिना डत्वं । देवेट्, देवेड् । देवेजौ । देवेजः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । देवेजम् । देवेजौ । देवेजः । देवेजा । देवेड्भ्यां । देवेड्भिः ।

टात् सुसादिर्वा ॥ २७६ ॥ टकारात्परः सुप् सादिर्वा भवति । तेन देवेट्त्सु, देवेट्सु । एवं सम्राज्प्रभृतयः । असटवर्गान्ता अप्रसिद्धाः । तकारान्तः पुल्लिङ्गो मरुत्शब्दः । मरुत्, मरुद् । मरुतौ । मरुतः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । मरुतं । मरुतौ । मरुतः । मरुता । धुटां तृतीय इत्यनेन दत्वे मरुद्भ्याम् इत्यादि । उदनुबन्धस्य भवत्शब्दस्य तु भेदः । दीर्घमामि सनौ इति वर्तते ।

अन्त्वसन्तस्य चाधातोः सौ ॥ २७७ ॥ अन्तु अस् इत्येवमन्तस्याधातोरस्य दीर्घो सौ असम्बुद्धौ । लिङ्गान्तनकारस्य इति नकारस्य लोपे प्राप्ते ।

नसंयोगान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥ २७८ ॥ नकारसंयोगान्तौ लुप्तावप्यलुप्तवद्भवतः पूर्वविधौ दीर्घादिके कर्तव्ये । नकारस्य फलं राजन्शब्दार्थम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः ।

भवतो वादेरुत्वं सम्बुद्धौ ॥ २७९ ॥ उदनुबन्धस्य भवन्तशब्दस्य वादेरुत्वं भवति वा सम्बुद्धौ । हे भोः । सन्निपातलक्षणविधिरनिमित्तं तद्विघातस्य । यो यमाश्रित्य समुत्पन्नः स तं प्रति सन्निपातः । हे भवन् । हे भवन्तौ । हे भवन्त । भवन्तं । भवन्तौ । भवतः । भवता । भवद्भ्यां । भवद्भिः । इत्यादि । एवं भगवन्त् अघवन्त् शब्दौ । सम्बुद्धिं विना गोमन्त् धनवन्त् यावन्त् तावन्त् एतावन्त् इयन्त् कियन्त् प्रभृतयः । एते शब्दाकेन प्रकारेण सिद्धाः । भगं ज्ञानं । भगमस्यास्तीति भगवान् । अघं पापमस्यास्तीति अघवान् । गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । धनमस्यास्तीति धनवान् । तदस्यास्तीति मत्वन्त्विन् इति वन्तुप्रत्ययः ।

यत्तदेतेभ्यो डावन्तुः ॥ २८० ॥ यद् तद् एतद् इत्येतेभ्यः परो डावन्तुः प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकार अनुबन्धः ।

डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ २८१ ॥ डकार इति अन्त्यस्वरादेर्लोपार्थं । उकार उच्चारणार्थः । यत्परिमाणमस्य यावान् । तत्परिमाणमस्य तावान् । एतत्परिमाणमस्य एतावान् ।

इदमो डियन्तुः ॥ २८२ ॥ इदमः परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकारउकारौ पूर्ववत् । इदं परिमाणमस्य इयान् ।

किमो डियन्तुः ॥ २८३ ॥ किमः शब्दात्परो डियन्तुः प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकारउकारौ पूर्ववत् । किम्परिमाणमस्य कियान् । पूर्वमन्त्यस्वरादेर्लोपं कृत्वा पश्चादेकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायात् । तमेदमिरिति इ आदेशः । इवर्णावर्णयोर्लोप इत्यादिना इकारलोपः । अनेन प्र-

---

१ यः सम्बुद्धेः सकारमाश्रित्योत्पन्नः स उकारस्तं सम्बुद्धेः सकारं प्रति सन्निपातः अथ सन्निपातलक्षणविधिः । तद्विघातस्य संबुद्धिसिलोपस्य अनिमित्त हेतुर्न भवतीत्यर्थः । व्यञ्जनाच्चेति सूत्राद्वा इति वर्तते ॥

कारेण सिद्धा भवन्ति । नीतक्रम् । भगवान् । भगवन्तौ । भगवन्त । भगवन्त । भगवन्तौ । भगवत । भगवता । भगवद्भ्याम् । भगवद्भि । सुपि—भगवत्सु । एव सर्वत्र । सम्बोधने—

भगवदघवतोश्च ॥ २८४ ॥ भगवदघवतोश्च सांदरवदनस्य उव वा भवति सम्बुद्धौ सौ परे । एव सम्बुद्धिं विना गोमन्त् धनवन्त् यावन्त् तावन्त् एतावन्त् इयन्त् प्रभृतय । वक्ष्यमाणस्य यावन्त् । हे भगो, हे भगवन् । हे अघो, हे अघवन् । अन्यत्र हे गोमन् । हे धनवन् । हे यावन् । हे तावन् । हे एतावन् । हे इयन् । हे कियन् । शन्तृङन्ताश्च वन्ता धातुत्व न त्यजन्ति । शन्तृङन्तस्य क्विबन्तानां च । भवन्त्शब्दस्य धातुत्वात् सौ दीर्घो न भवति । भवन् । भवन्तौ । भवन्त । इत्यादि । एव पचन् पठन् प्रभृतय । ददन्त्शब्दस्य तु भेद । युजेरसमासे नुर्घुटि इत्यनुवर्तते ।

अभ्यस्तादन्तिरनकारः ॥ २८५ ॥ अभ्यस्तात्परोऽन्तिरनकारो भवति घुटि परे । ददत्, ददद् । ददतौ । ददत । इत्यादि । एव दधन्त् जक्षन्त् जाग्रन्त् प्रभृतय । महन्त्शब्दस्य तु भेद । दीर्घमामि सनौ घुटि चासम्बुद्धौ इति वर्तते ।

सान्तमहतोर्नोपधायाः ॥ २८६ ॥ सान्त महन्त् इत्येतयोर्नकारस्योपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धौ घुटि परे । महान् । महान्तौ । महान्त । हे महन् । हे महान्तौ । हे महान्त । महान्त । महान्तौ । महत । महता । महद्भ्याम् । महद्भि । इत्यादि ॥ इति तकारान्ता । थकारान्तोऽग्निमथ् शब्द । अग्निमत्, अग्निमद्[२] । अग्निमथौ । अग्निमथ । सम्बोधनेऽपि तद्वत् अग्निमथ । अग्निमथौ । अग्निमथ । अग्निमथा ।

---

२ था नियमे धुगा नूतार इति थकारस्य दकार ।

अग्निमद्भ्याः । अग्निमद्भिः । इत्यादि । इति थकारान्ताः । दकारान्तः पुलिङ्गस्तत्त्वविद्शब्दः तत्त्ववित्, तत्त्वविद् । तत्त्वविदौ । तत्त्वविदः इत्यादि । द्विपाद्शब्दस्य तु भेदः द्विपाद्, द्विपादौ । द्विपादः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । द्विपादं । द्विपादौ । शसादौ—

पात्पद् समासान्तः ॥ २८७ समासान्तः पाच्छब्दः पद्मापद्यते अघुटि स्वरे परे । द्विपदः द्विपदा । द्विपाद्भ्यामित्यादि । एवं चतुष्पाद् व्याघ्रपाद् प्रभृतयः । त्यदादीनां तु भेदः । सौ—

तस्य च ॥ २८८ ॥ त्यदादीनां तकारस्य सकारो भवति सौ परे । स्य । त्यौ । त्ये । अन्यत्र सर्वशब्दवत् । एवं एतत् तद् शब्दौ । एषः । एतौ । एते । इत्यादि । सः । तौ । ते । इत्यादि ।

एतस्य चान्वादेशे द्वितीयायां चैनः ॥ २८९ ॥ एतस्य इदमश्च टौसोर्द्वितीयायां च एनादेशो भवति कथितस्यानुकथनविषये । एनं । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । इति दकारान्ताः । धकारान्तः पुलिङ्गस्तत्त्वबुध् शब्दः । विरामव्यञ्जनादिष्विति वर्तते ।

हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादि चतुर्थत्वमकृतवत् ॥२९०॥ हचतुर्थान्तस्य तृतीयादेर्धातोरादि चतुर्थत्वं भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । स चाकृतवत् । तत्त्वभुत् तत्त्वभुद् । तत्त्वबुधौ । तत्त्वबुधः । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । तत्त्वबुधा । तत्त्वभुद्भ्यां । तत्त्वभुद्भिः । इत्यादि । इति धकारान्ताः । नकारान्तः पुलिङ्गः राजन् शब्दः । घुटि चासम्बुद्धाविति दीर्घः । लिङ्गान्तनकारस्येति नकारलोपः । राजा । राजानौ । राजानः ।

न सम्बुद्धौ ॥ २९१ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो न भवति सम्बुद्धौ । हे राजन् । राजानं । राजानौ (अघुट्स्वरे अवमसंयोगादनो इत्यादिना लोपः)

तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ । २९२ । अनन्त्यस्तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ प्राप्नोति आन्तरतम्यात् । राज्ञ । राज्ञा । व्यञ्जनादौ नलोप । अकारो दीर्घं घोषवतीति दीर्घे प्राप्ते नसंयोगान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधौ इति नकारोऽलुप्तवद्भवति । राजभ्या । राजभि । राज्ञे । राजभ्या । राजभ्य । ङौ । ईङ्योर्वेति अलोपो वा भवति । राज्ञि, राजनि । राज्ञो । राजसु । एव तक्षन् मूर्धन् प्रभृतय । आत्मन्शब्दस्य तु भेद । आत्मा । आत्मानौ । आत्मान । हे आत्मन् । इत्यादि । आत्मान । आत्मानौ । अघुट्स्वरे-अवमसंयोगादिति प्रतिषेधादनोऽल्लोपो नास्ति । आत्मन । आत्मना । इत्यादि । एव सुपर्वन् सुशर्मन् ब्रह्मन् कृतवर्मन् प्रभृतय । करिन् शब्द-स्य तु भेद । सौ—इन्हन् इत्यादिना दीर्घ । करी । करिणौ । करिण । हे करिन् । इत्यादि । एव दण्डिन् हस्तिन् गोमिन् तपस्विन् प्रभृतय । वृत्रहन् शब्दस्य तु भेदः । वृत्रहा । वृत्रहणौ । वृत्रहण । हे वृत्रहन् । वृत्रहण । वृत्रहणौ । अघुट्स्वरे लोपे कृते । इन्हन् इत्यादिना दीर्घ । अस्मादेव हन उपधाया सावेव दीर्घ क्विपि न दीर्घ ।

हनेर्हेर्घिरुपधालोपे ॥ २९३ ॥ हनेरुपधाया लोपे कृते हे स्थाने घिर्भवति । घत्वे नस्य णत्वाभाव । वृत्रघ्न । वृत्रघ्ना । वृत्रहभ्या । वृत्रहभि । इत्यादि । एव ब्रह्महन् भ्रूणहन् ऋणहन् एते शब्दा । पूषन् शब्दस्य तु भेद । सौ दीर्घ । पूषा । पूषणौ । पूषण । हे पूषन् । पू-षणं । पूषणौ ।

हन्साम्दोषपूषां शसादौ स्वरे वा ॥ २९४ ॥ हन साम दोष पूषन् इत्येतेषां उपधाया अकारस्य लोपो वा भवति शसादौ स्वरे परे । पूष, पूष्ण । पूषा, पूष्णा । पूषभ्या । पूषभि । इत्यादि । एव अर्यमन् शब्द । अर्वन्शब्दस्य तु भेद । सौ—अर्वा ।

दोऽद्वेर्मः ॥ ३०६ ॥ त्यदादीना दकारस्य मो भवति अद्वेर्विभक्तौ । इमौ । इमे । इम । इमौ । इमान् ।

टौसोरनः ॥ ३०७ ॥ अन्वर्जितस्य इदशब्दस्य अनादेशो भवति टौसो परत । अनेन ।

अद् व्यञ्जनेऽनक् ॥ ३०८ ॥ अन्वर्जितस्य इदशब्दस्य अद्भवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ परत । आभ्याम् ।

तस्माद्भिस् भिर् ॥ ३०९ ॥ तस्मात्कृताकारादिदम परो भिस् भिर् भवति । एभि । अस्मै । आभ्याम् । एभ्य । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्य । अस्य । अनयो । एषाम् । अस्मिन् । अनयो । एषु । अन्वादेशे पूर्ववत् । इति मकारान्ता । यकारान्तोऽप्रसिद्ध । रेफान्त पुल्लिङ्गश्चत्वार् शब्द । तस्य बहुवचनमेव । चत्वार ।

चतुरो वाशब्दस्योत्वम् ॥ ३१० ॥ चत्वार् इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्व भवति अघुट्स्वरे व्यञ्जने च परे । चतुर ।

न रेफस्य घोषवति ॥ ३११ ॥ रेफस्य घोषवति परे विसर्जनीयो न भवति । चतुर्भि । चतुर्भ्य । चतुर्भ्य ।

आमि चतुरः ॥ ३१२ ॥ चत्वार् शब्दस्य नुरागमो भवति आमि परे । चतुर्णां । विसर्जनीये प्राप्ते ।

रः सुपि ॥ ३१३ ॥ रो रकारस्य विसर्जनीय सुपि परे न भवति । इति निषेध । चतुर्षु । इति रेफान्ता । लकारान्तोऽप्रसिद्ध । वकारान्त पुल्लिङ्ग सुदिव्शब्द । सौ—

औ सौ ॥ ३१४ ॥ दिवो वकारस्य औ भवति सौ परे । सुद्यौ । सुदिवौ । सुदिव ।

१ इद मुत्रमेतद्बाधनार्थ ।

ग्राम्याः ॥ ३१५ ॥ दिवो वकारस्य वा आकारो भवति अमि परे । द्युः, द्युविं । द्युविवौ । द्युविव । द्युविवा ।

दिव उद्व्यञ्जने ॥ ३१६ ॥ दिवो वकारस्य उत् भवति व्यञ्जने परे । द्युभ्याम् । द्युषु । इत्यादि । इति वकारान्ता । शकारान्त पुंलिङ्गो विश् शब्दः । हशषढान्त इत्यादिना टत्वम् । विट्, विड् । विशौ । विश । संबोधनेऽपि तद्वत् । इत्यादि । तादृश् शब्दस्य तु भेदः । चवर्गदृगादीनां चेति गत्वम् । तादृक्, तादृग् । तादृशौ । तादृश । एवं सदृश यादृश् एतादृश् कीदृश् ईदृश् अमूदृश् प्रभृतय । इति शकारान्ता । षकारान्त पुंलिङ्गो रत्नमुष् शब्दः । रत्नमुट्, रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुष । रत्नमुषं । रत्नमुषौ । रत्नमुष । रत्नमुषा । रत्नमुड्भ्याम् । रत्नमुड्भि । इत्यादि । साधुतक्ष् शब्दस्य तु भेदः ।

* संयोगादेर्धुटः ॥ २७४ ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । व्यञ्जनाच्च सेर्लोप ।

* हशषढान्तेजादीनां डः ॥ २७१ ॥ हशषढान्तानां यजादीनां च डो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । इति डत्वं । साधुतट्, साधुतड् । साधुतक्षौ । साधुतक्ष । संबोधनेऽपि तद्वत् । साधुतक्षं । साधुतक्षौ । साधुतक्ष । साधुतक्षा । साधुतड्भ्याम् । साधुतड्भि इत्यादि । षष्शब्दस्य तु भेदः । तस्य बहुवचनमेव । अष्टसंख्यक । षट्, षड् । षड्भि । षड्भ्य । आमि नुगागमो टत्वं च ।

षटो णो ने ॥ ३१७ ॥ षकाराया ष्णान्ताया षडो णो भवति विभक्तौ ने परे । षण्णां । षट्सु षट्सु इत्यादि । सकारान्त पुंलिङ्ग सुवचस्

१ केन दृश्यत इति तादृक् ॥ २ ते के यजादय, यज् सृज् मृज् भ्राज् राज् परिव्राज् इति यजादयः ॥

शब्द । सौ अन्त्वसन्तस्येत्यादिना दीर्घे । सुवचा । सुवचसौ । सुवचस । हे सुवच । हे सुवचसौ । हे सुवचस । सुवचस । सुवचसौ । सुवचस । सुवचसा । सुवचोभ्या । सुवचोभि । इत्यादि । एव चन्द्रमस् पीतवासस् स्थूलशिरस् हिरण्यरेतस् सुश्रोतस् प्रभृतय । उशनस् शब्दस्य तु भेद ।

उशनस्पुरुदंसोऽनेहसा सावनन्तः ॥ ३१८ ॥ उशनस् पुरुदशस् अनेहस् इत्येतेषामन्तोऽन् भवति सौ परे असम्बुद्धौ । उशना । उशनसौ । उशनस । नत्रा निर्दिष्टमनित्यम् ।

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
श्रीव्याघ्रभृतिप्रतिपन्नमेतन्नत्रापि निर्दिष्टमनित्यमेव ॥ १ ॥

हे उशन, हे उशनन्, हे उशन । हे उशनसौ । हे उशनस । उशनस । उशनसौ । उशनस । उशनसा । उशनोभ्या । उशनोभि । इत्यादि । एव पुरुदशस अनेहस् शब्दौ सम्बुद्धि विना । विद्वस् शब्दस्य तु भेद । सौ– सान्तमहतोर्नोपधाया इति दीर्घे । विद्वान् । विद्वासौ विद्वास । हे विद्वन् । हे विद्वासौ हे विद्वास । विद्वास । विद्वासौ ।

अघुट्स्वरादौ सेट्कस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्वम् ॥ ३१९ ॥ सेट्कस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्व भवति अघुट्स्वरादौ । विदुष । विदुषा ।

निरामव्यञ्जनादिष्वनडुहहिंसन्सीना च ॥ ३२० ॥ विरामे व्यञ्जनादौ च अनडुहहिंसन्सीनाम तस्य दो भवति । विद्वद्भ्या । विद्वद्भि । इत्यादि । पचिवान् । पेचिवासौ । पचिवास । पचिवास । पचिवासौ । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव । इतीडभाव । अघुट्स्वरादौ

१ अकार विमर्श ? सत्युरत अ भवतीत्यत्र अन्प्रयोजनम् ।
२ सेट्कस्य इडागमन सहितस्य ॥ ३ वन्सीति विद्वानित्यादिस्थले रूपम् ॥
४ आगम उदनुबन्ध स्वरादन्त्यात्पर ॥

सेटकम्येति उत्वम् । पेचुष । पेचुषः । पेचिवद्भ्या । पेचिवद्भि । पेचुषं । पचिवद्भ्या । पेचिवद्भ्य । एव तेनिवन्स् प्रभृतय । इत्यादि । उखाश्रस् शब्दस्य तु भेद । सौ–

असिध्वसोश्च ॥ ३२१ ॥ असिध्वसोर्लिङ्गयोरन्तस्य दो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । उखाश्रत्, उखाश्रद् ।

घुट्स्वरे नुः ॥ ३२२ ॥ असिध्वसोर्लिङ्गयोर्नुरागमो भवति घुटस्वरे परे । उखाश्रसौ । उखाश्रस । सबोधनेऽपि तद्वत् । उखाश्रस । उखाश्रसौ । उखाश्रस । उखाश्रसा । उखाश्रद्भ्याम । उखाश्रद्भि । उखाश्रत्सु । एव पर्णध्वस् शब्द । अदस् शब्दस्य तु भेद । त्यदाद्यत्वम् ।

सौ सः ॥ ३२३ ॥ त्यदादीना दकारस्य सकारो भवति सौ परे।

सावौ सिलोपश्च ॥ ३२४ ॥ अदसोऽन्तस्य और्भवति सौ परे सिलोपश्च । असौ । द्वित्वे–

अदसः पदे मः ॥ ३२५ ॥ अदस पदे सति दस्य मो भवति ।

उत्वं मात् ॥ ३२६ ॥ अदसो मात्परो वर्णमात्रस्योत्व भवति आन्तरतम्यात् । अमू । जसि–

एद्बहुत्वे त्वी ॥ ३२७ अदसो मात्परो बहुत्वे निष्पन्ने एदीर्भवति। अमी । अमु । अमू । अमून् ।

अदो मुश्च ॥ ३२८ ॥ अदसो मुरादेशो भवति टावचनस्य च ना देशोऽस्त्रियाम् । अमुना । अमूभ्याम् ।

अदसश्च ॥ ३२९ ॥ अदसोऽप्यभिन्नात्परो भिस् भिर् भवति । पुन्वेत्त्वम् । अमीभि । अमुष्मै । अमूभ्याम् । अमीभ्य । अमुष्मात् । अमूभ्या । अमीभ्य । अमुष्य । अमुयो । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अ-

१ दासि सस्य च न ॥

सुयो । अमीषु ।। श्रेयन्स् शब्दस्य तु भेद ॥ श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयास । हे श्रेयन् । हे श्रेयांसौ । हे श्रेयास । श्रेयास । श्रेयांसौ । श्रेयस । श्रेयसा । श्रेयोभ्या । श्रेयोभि । पुमन्स्शब्दस्य तु भेद । पुमान् । पुमांसौ । पुमास । हे पुमन् । पुमास । पुमांसौ ।

पुंसोऽन्शब्दलोप ॥ ३३० ॥ पुमान्स् इत्येतस्य अन्शब्दस्य लोपो भवति, अघुटस्वरे व्यञ्जने च परे । पुस । पुंसा ।

स्यादिधुटि पदान्तवत् ॥ ३३१ ॥ स्यादिधुटि परे पदान्तवत्कार्यं भवति । इति न्यायात् । मोऽनुस्वारव्यञ्जने । पुंभ्या । पुंभि । इत्यादि । इति सकारान्ता ॥ हकारान्त पुलिङ्गो मधुलिह् शब्द । मधुलिट्, मधुलिड । मधुलिहौ । मधुलिह । सबोधनेऽपि तद्वत् । मधुलिट्सु । एव पुष्पलिट् इत्यादि । गोदुह् शब्दस्य तु भेद । हचतुर्थां तस्य धातोरित्यादिना चतुर्थत्वम् ।

दादेर्हस्य ग ॥ ३३२ ॥ दादेर्हकारस्य गकारो भवति, विरामे व्यञ्जनादौ च । गोधुक्, गोधुग । गोदुहौ । गोदुह । सबोधनेऽपि तद्वत् । गोदुह । गोदुहौ । गोदुह । गोदुहा । गोधुग्भ्या । गोधुग्भि । इत्यादि । मुह्शब्दस्य तु भेद ।

मुहादीना वा ॥ ३३३ ॥ मुहादीना हकारस्य गकारो भवति, वा विरामे व्यञ्जनादौ च । मुक्, मुग् मुड् । मुहौ । मुह । मुह । मुहौ । मुट् । मुहा । मुग्भ्या, मुड्भ्या । मुग्भि, मुड्भि । इत्यादि । एव द्रुह् स्नुह् स्निह् प्रभृतय । प्रष्ठवाह्शब्दस्य तु भेद । प्रष्ठवाट्, प्रष्ठवाड् । प्रष्ठवाहौ । प्रष्ठवाह । प्रष्ठवाह । प्रष्ठवाहौ ।

वाहर्वाशब्दस्यौत्व ॥ ३३४ ॥ वाहेर्वाशब्दस्यौत्व भवति, अघुट्

१ पदान्तवत्कार्यं किं ? वर्ग्ये तद्वर्गपञ्चमभिति विकल्प ॥

स्वरे परे । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा । प्रष्ठवाड्भ्यां । प्रष्ठवाड्भिः । प्रष्ठवाट्सु । इत्यादि । अनड्वाह् शब्दस्य तु भेदः । सौ—

सौ नुः ॥ ३३५ ॥ अनड्वाह् इत्येतस्य नुरागमो भवति सौ परे । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः ।

सम्बुद्धावुभयोर्ह्रस्वः ॥ ३३६ ॥ चतुरनडुहोरुभयोः सम्बुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे अनड्वन् ३ । अनड्वाहं । अनड्वाहौ ।

अनडुहश्च ॥ ३३७ ॥ अनड्वाह् इत्येतस्य वाशब्दस्योत्वं भवति अघुट्स्वरे परे व्यञ्जने च परे । अनडुहः । अनडुहा । विरामव्यञ्जने-त्यादिना दत्वं । अनडुद्भ्यां । अनडुद्भिः । अनडुत्सु । इत्यादि । इति हकारान्ताः । प्रियाश्चत्वारो यस्यासौ प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । हे प्रियचत्वः ३ । प्रियचत्वारं । प्रियचत्वारौ । प्रियचतुरः । प्रियचतुरा । प्रियचतुर्भ्यां । प्रियचतुर्भिः । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ताः पुंलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ।

कवर्गान्ताः स्त्रीलिङ्गा अप्रसिद्धाः । चकारान्तः स्त्रीलिङ्गस्त्वच् शब्दः । त्वक्, त्वग् । त्वचौ । त्वचः । त्वक्षु । इत्यादि । एवं वाच् शब्दप्रभृतयः । छकारान्तोऽप्रसिद्धः । जकारान्तः स्त्रीलिङ्गः स्रज् शब्दः । स्रक्, स्रग् । स्रजौ । स्रजः । स्रक्षु । इत्यादि । झञटवर्गान्ता अप्रसिद्धाः । तकारान्तः स्त्रीलिङ्गो विद्युच्छब्दः । विद्युत्, विद्युद् । विद्युतौ । विद्युतः । इत्यादि । थकारान्तोऽप्रसिद्धः । दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः शरद् शब्दः । शरत्, शरद् । शरदौ । शरदः । एवं संविद् विपद् परिषद् प्रभृतयः । त्यद्शब्दस्य तु

भेद । त्यदाद्यत्वं । स्त्रियामादेत्यादिना आप्रत्ययः । सौ—तस्य चेति सकारः । स्या । त्ये । त्या । त्यां । त्ये । त्या । त्यया । त्याभ्यां । त्याभि । त्यस्यै । त्याभ्यां । त्याभ्य । त्यस्याः । त्याभ्यां । त्याभ्य । त्यस्या । त्ययो । त्यासां । त्यस्यां । त्ययोः । त्यासु । एवं तद्शब्द । सा । ते । ताः । इत्यादि त्यद्शब्दवद्रूपं । एवं यद् एतद् शब्दौ । धकारान्त स्त्रीलिङ्गो वीरुध्शब्द । वीरुत् वीरुद् । वीरुधौ । वीरुधः । इत्यादि । एवं समिध् प्रभृतय । इति धकारान्ताः । नकारान्तः स्त्रीलिङ्ग सीमन्शब्द । सीमा । सीमानौ । सीमानः । अघुटि । अवमसंयोगेत्यादिना अलोप । सीम्न । इत्यादि । एवं पंचन्शब्दादीनां पूर्ववत् । इति नकारान्ता । पकारान्त स्त्रीलिङ्गोऽप्शब्द । तस्य बहुवचनमेव ।

अपश्च ॥३२८॥ अप् इत्येतस्य उपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धौ घुटि परे । आपः । अपः ।

अपां भे दः ॥ ३२९ ॥ अपां दो भवति विभक्तौ भे परे । अद्भिः । अद्भ्यः । अद्भ्यः । अपां । अप्सु । इति पकारान्त । फकारवकारान्तावप्रसिद्धौ । भकारान्त स्त्रीलिङ्ग ककुभ्शब्दः । ककुप्, ककुब् । ककुभौ । ककुभः । इत्यादि । इति भकारान्तः । मकारान्त स्त्रीलिङ्गः किम्शब्दः । तस्य कादेश । आप्रत्यय । का । के । काः । कां । के । काः । कया । काभ्यां । काभि । कस्यै । काभ्यां । काभ्य । कस्याः । काभ्यां । काभ्य । कस्याः । कयो । कासाम् । कस्या । कयोः । कासु । इत्यादि । इदंशब्दस्य तु भेद । सौ—इयं । अन्यत्र त्यदाद्यत्वं । दादेर्मे इति दस्य मत्वं । स्त्रियामादेत्याप्रत्यय । इमे । इमा । इमां । इमे । इमाः । टौसोरन इति अनादेश । अनया । अद्व्यञ्जनेऽनक् इत्यत्वं । आभ्यां । आभि । भाविनि भूतवदुपचार । अस्यै । आभ्यां । आभ्य । अस्याः । आभ्यां । आभ्य ।

अस्या । अनयो । आसाम् । अस्या । अनयो । आसु । अन्वादेशे पूर्ववत् । एना । एने । एना । एनया । एनयो । यकारान्तोऽप्रसिद्ध । इत्यादि । रकारान्त स्त्रीलिङ्गश्चतसृशब्द । तस्य बहुवचनमेव । त्रिचतुरोरित्यादिना चतस्रादेश । तौ र स्वरे इति रत्व । चतस्र । चतस्र । चतसृभि । चतसृभ्य । चतसृभ्य । न नामि दीर्घमिति दीर्घो न भवति । चतसृणा । चतसृषु । इत्यादि । गिरशब्दस्य तु भेद । सौ—

* इरुरोरीरूरौ ॥ ११० ॥ धातोरिरुरोरीरूरौ भवतो विरामे व्यञ्जनादौ च । गी । गिरौ । गिर । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । गिर। गिरौ। गिर । गिरा । गीर्भ्या । गीर्भि । गिरे । गीर्भ्या । गीर्भ्य । गिर । गीर्भ्या । गीर्भ्य । गिर । गिरो । गिरा । गिरि । गिरो । धातुरिकारा द्विभक्तिव्यञ्जन रस्य विसर्गो न स्यात् । गीर्षु । एव पुर् धुर् प्रभृतय । इति रकारान्ता । लकारान्तोऽप्रसिद्ध । वकारान्त स्त्रीलिङ्गो दिव्शब्द । स च सुदिव्शब्दवत् । द्यौ । दिवौ । दिव । दिव । दिवौ । दिव । दिवा । दिव उव्यञ्जने । द्युभ्या । द्युभि । इत्यादि । इति वकारान्त । शकारान्त स्त्रीलिङ्गो दृश शब्द । दृक्, दृग् । दृशौ । दृश । इत्यादि । इति शकारान्त । षकारान्त स्त्रीलिङ्गो त्विष्शब्द । त्विट्, त्विड् । त्विषौ । त्विष । इत्यादि । षकारान्ते दधृषशब्दस्य तु भेद । चवर्गदृगादीना च गत्व दधृक् दधृग । दधृक्षु । इत्यादि । सकारान्त स्त्रीलिङ्ग सुवचस् शब्द । स च पूर्ववत् सुवचा । सुवचसौ। सुवचस । इत्यादि। अदस् शब्दस्य तु भेद । त्यदाद्यत्व । अमौ । अन्यत्र आप्रत्यय । अदस पद म इति मत्व । उत्वमादीति पूर्ववत् । अमू । अमू । अमू । अमू । अमू । अमुया । अमूभ्या । अमूभि । अमुष्यै । अमूभ्या । अमूभ्य । अमुष्या । अमूभ्या । अमूभ्य । अमुष्या । अमुयो । अमूषा ।

अमुष्यां । अमुयो । अमूषु । इत्यादि । हकारान्त स्त्रीलिङ्ग उपानह् शब्द । विरामव्यञ्जनादिषु हस्य द । उपानत्, उपानद् । उपानहौ । उपानह । इत्यादि । अनड्वाह् शब्दस्य तु भेद ।

वा स्त्रीकारे ॥ ३४० ॥ अनड्वाह इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्वं वा भवति स्त्रीकारे परे । नदाद्यच इति ईप्रत्यय । अनडुही, अनड्वाही । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यंते ।

कवर्गान्ता अप्रसिद्धा । चकारान्तो नपुंसकलिङ्ग प्राञ्च् शब्द ।

विरामे व्यञ्जनादावुक्तं नपुंसकात्स्यमोर्लोपेऽपि ॥ ३४१ ॥ विरामे व्यञ्जनादौ च यदुक्त नपुंसकलिङ्गात्स्यमो र्लोपेऽपि तद्भवति । इति गत्वं अनुषङ्गश्चाक्रुञ्चेत्सर्वत्र । प्राक् प्राग् । प्राची । प्राञ्चि । पुनरप्येवं । प्राचा । प्राग्भ्या । प्राग्भि । प्राक्षु । अन्यत्र पुलिङ्गवत् । एव प्रत्यञ्च् सम्यञ्च् उदञ्च् तिर्यञ्च् प्रभृतय । छजझञटवर्गान्ता अप्रसिद्धा । तकारान्तो नपुंसकलिङ्ग सकृत् शब्द । सकृत्, सकृद् । सकृती । सकृन्ति । पुनरपि । इत्यादि । ददन्त शब्दस्य तु भेद । ददत्, ददद् । ददती ।

वा नपुंसके ॥ ३४२ ॥ अभ्यस्तात्परोऽन्तिरनकारो वा भवति नपुंसकलिङ्गे धुटि परे । ददति, ददन्ति । पुनरपि । ददत्, ददद् । ददती । ददति, ददन्ति । ददता । ददद्भ्यां । ददद्भि । इत्यादि । थकारान्तोऽप्रसिद्ध । दकारान्तो नपुंसकलिङ्गस्तद् शब्द । नपुंसकात्स्यमोर्लोपे । । तदुक्तमिति वचनात् त्यदाद्यत्वं न भवति तत्, तद् । ते ।

तानि । पुनरप्येवं । अन्यत्र पुलिङ्गवत् । एवं यद् शब्दः । धकारान्तोऽप्रसिद्धः । नकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सामन् शब्दः । साम । साम्नी, सामनी । सामानि । पृथक्करणान्नपुंसकस्य वा । हे साम, हे सामन् । हे साम्नी, हे सामनी । हे सामानि । पुनरप्येवं । इत्यादि । एवं मर्मन् लोमन् व्योमन् भूमन् प्रभृतयः । चर्मन् शब्दस्य तु भेदः । चर्म । चर्मणी । चर्माणि । अन्यत्र पुलिङ्गवत् । एवं वर्मन् कर्मन् शर्मन् प्रभृतयः । इत्यादि । अहन् शब्दस्य तु भेदः । सौ—

अह्नः सः ॥ ३४३ ॥ अहन्नित्येतस्य नकारस्य सो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । अहः । ईङ्योर्वा । अह्नी, अहनी । अहानि । हे अहः ३ । पुनरपि । अह्ना । अहोभ्यां । अहोभिः । अहःसु । इत्यादि । पफबभान्ता अप्रसिद्धाः । मकारान्तो नपुंसकलिङ्गः किम्शब्दः । किं । के । कानि । अन्यत्र पुलिङ्गवत् । इदं शब्दस्य तु भेदः । इदमियमयं पुंसि ।

इदं नपुंसकेऽपि च ॥ ३४४ ॥ नपुंसकलिङ्गे स्यमि च परे इदम् शब्दस्य इदमादेशो भवति । इदं । इमे । इमानि । इदं । इमे । इमानि । पुनरप्येवं । इत्यादि । यकारान्तोऽप्रसिद्धः । रकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वार् शब्दः । वाः । वारी । वारि । पुनरप्येवं । इत्यादि । चत्वार् शब्दस्य तु भेदः । जस्शसोः शि । चत्वारि । इत्यादि । लवशकारान्ता अप्रसिद्धाः । षकारान्तस्य पयुष्शब्दस्य पूर्ववत् । सकारान्तो नपुंसकलिङ्गो यशस् शब्दः । यशः । यशसी । धान्तमहतोरित्यादिना दीर्घः । यशांसि । पुनरपि । यशसा । यशोभ्यां । यशोभिः । एवं वचस् ओजस् पयस् तपस् वयस् प्रभृतयः । इत्यादि । सर्पिस् शब्दस्य तु भेदः । सर्पिः । सर्पिषी । सर्पींषि । पुनरप्येवं । सर्पिषा ।

इसुसदोषां घोषवति रः ॥ ३४५ ॥ इसुस् दोष् इत्येतेषामन्तो रो भवति घोषवति परे । सर्पिर्भ्यां । सर्पिःषु, सर्पिष्षु । एवं धनुस् दोस् प्र-

भूतयः । इत्यादि । अदस् शब्दस्य तु भेदः । अदः । अमू । अमूनि । पुनरप्येवं । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । हकारान्तोऽप्रसिद्धः । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्तेष्वलिङ्गेषु युष्मदस्मदौ उच्येते ।

युष्मद् सि अस्मद् सि इति स्थिते ।

त्वन्मदोरेकत्वे ॥ ३४६ ॥ एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः स्थाने त्वन्मदौ भवतः ।

त्वमहं सौ सविभक्त्योः ॥ ३४७ ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्त्योस्त्वमहमित्येतौ भवतः सौ परे । त्वं । अहं ।

युवावौ द्विवाचिषु ॥ ३४८ ॥ युष्मदस्मदो युवावौ द्विवाचिषु भवतः । अन्तलोपे सति—

अमौ चाम् ॥ ३४९ ॥ युष्मदादिभ्यः परः अम् औ च आम् भवति । सवर्णदीर्घः । युवां । आवां ।

यूयं वयं जसि ॥ ३५० ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्त्योर्यूयं वयमित्येतौ भवतो जसि परे । यूयं । वयं । त्वन्मदोरेकत्वे इति त्वत् अम् । मत् अम् इति स्थिते—

एषां विभक्तावन्तलोपः ॥ ३५१ ॥ एषां युष्मदादीनां अन्तस्य लोपो भवति विभक्तौ परतः । सवर्णे दीर्घः । त्वां । मां । युवां । आवां ।

आन् शसः ॥ ३५२ ॥ युष्मदादिभ्यः परस्य शस आन् भवति । युष्मान् । अस्मान् ।

एत्वमस्थानिनि ॥ ३५३ ॥ युष्मदादीनामन्तस्य एत्वं भवत्यस्थानिनि अनादेशिनि प्रत्यये परे । त्वया । मया ।

आत्वं व्यञ्जनादौ ॥ ३५४ ॥ युष्मदादीनामन्तस्य आत्वं भवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ आदेशवर्जिते प्रत्यये परे । युवाभ्या । आवाभ्या । युष्माभि । अस्माभि ।

तुभ्यं मह्य टयि ॥ ३५५ ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्त्योः तुभ्यं मह्यमित्येतौ भवतो टयि परे । तुभ्य मह्य । युवाभ्या । आवाभ्या ।

भ्यमभ्यम् ॥ ३५६ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्य परे भ्यम् अभ्य भवति । युष्मभ्य । अस्मभ्य ।

आदिलोपोऽन्त्यलोपश्च मध्यलोपस्तथैव च ॥
विभक्तिपदवर्णाना दृश्यते शार्ववर्मिके ॥ १ ॥

अत पञ्चम्यद्वित्वे ॥ ३५७ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्य परा अद्वित्वे वर्तमाना पञ्चम्यद् भवति । त्वत् । मत् । युवाभ्या । आवाभ्या । युष्मत् । अस्मत् ।

तव मम ङसि ॥ ३५८ ॥ युष्मदस्मदो सविभक्त्योस्तव मम इत्येतौ भवतो ङसि परे । तव । मम । युवयो । आवयो ।

मामाकम् ॥ ३५९ ॥ युष्मदादिभ्य पर सागमयुक्त आम् आकम् भवति । युष्माकं । अस्माकं । त्वयि । मयि । युवयो । आवयो । युष्मासु । अस्मासु । एव नीतक । त्व युवा यूय । त्वा युवा युष्मान् । त्वया युवाभ्या युष्माभि । तुभ्य युवाभ्या युष्मभ्यं । त्वत् युवाभ्या युष्मत् । तव युवयो युष्माक । त्वयि युवयो युष्मासु ॥ अहं आवा वयं । मा आवा अस्मान् । मया आवाभ्या अस्माभि । मह्य आवाभ्या अस्मभ्य । मत् आवाभ्या अस्मत् । मम आवयो अस्माक । मयि आवयो अस्मासु । ग्रामो युष्माक । ग्रामोऽस्माकं । स ग्रामो युष्मभ्य दीयते । ग्रामोऽस्मभ्य दीयते । ग्रामो युष्मान् रक्षति । ग्रामोऽस्मान् रक्षति । इति स्थिते—

युष्मदस्मदोः पदं पदात्पष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु वस्नसौ ॥३६०॥ पदात्परं युष्मदस्मदोः पदं पष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु बहुत्वे निष्पन्नं वस्नसावापद्यते यथासंख्यं । ग्रामो वः स्वं । ग्रामो नः स्वं । ग्रामो वो रक्षति । ग्रामो नो रक्षति । इति सिद्धं । ग्रामो युवयोः स्वं । ग्राम आवयोः स्वं । ग्रामो युवाभ्यां दीयते । ग्राम आवाभ्यां दीयते । ग्रामो युवां रक्षति । ग्राम आवां रक्षति । इति स्थिते—

वान्नौ द्वित्वे ॥ ३६१ ॥ पदात्परं युष्मदस्मदोः पदं पष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु द्वित्वे निष्पन्नं वान्नौ आपद्यते यथासंख्यं । ग्रामो वां स्वं । ग्रामो नौ स्वं । ग्रामो वां दीयते ग्रामो नौ दीयते । ग्रामो वां रक्षति । ग्रामो नौ रक्षति । ग्रामस्तव स्वं । ग्रामो मम स्वं । ग्रामस्तुभ्यं दीयते । ग्रामो मह्यं दीयते । ग्रामस्त्वां रक्षति । ग्रामो मां रक्षति । इति स्थिते—

त्वन्मदोरेकत्वे तेमेत्वामा तु द्वितीयायां ॥ ३६२ ॥ युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वन्मदीभूतयोः पदं पदात्परं पष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु एकत्वे निष्पन्नं ते मे आपद्यते त्वा मा तु द्वितीयायां । ग्रामस्ते स्वं । ग्रामो मे स्वं । ग्रामस्ते दीयते । ग्रामो मे दीयते । ग्रामस्त्वा रक्षति । ग्रामो मा रक्षति । इति सिद्धं ।

न पादादौ ॥ ३६३ ॥ पादस्यादौ वर्तमानानां युष्मदादीनां पदमेतानादेशान्न प्राप्नोति ।

> वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।
> स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥ १ ॥
> भगवानीश्वरो भूयाद्युष्माकं वरदः प्रभुः ।
> सद्यो निराकृता दूरमस्माकं येन विद्विषः ॥ २ ॥

पादादाविति किं ? पान्तु वः पार्वतीनाथमौलिचन्द्रमरीचयः ।

आमन्त्रणात् ॥ ३६४ ॥ आमन्त्रणात्पर युष्मदादीना पदमेताना-देशान्न प्राप्नोति । हे पुत्र तव स्वमिद । हे पुत्र मम स्वमिद । हे पुत्र त्वा रक्षति ।

चादियोगे च ॥ ३६५ ॥ चादीना योगे युष्मदादीना पदमेता नादेशान्न प्राप्नोति । पुत्रो युष्माक च । पुत्रोऽस्माक च । पुत्रो युष्मभ्य च दीयते । पुत्रोऽस्मभ्य च दीयते । पुत्रो युष्माश्च रक्षति । पुत्रोऽस्माश्च रक्षति । चादय कति ? पञ्च । त क ? च वा ह अह एव इति चादय ।

दृश्यार्थानालोचने ॥ ३६६ ॥ अचक्षुरालोचन वर्तमानैर्दृश्यार्थ धातुभिर्योगे युष्मदस्मत्त्वन्मदादीना वस्नसादयो न भवन्ति । अनालोचन मिति किम् ? आलोचन चक्षुर्ज्ञानमनालोचन मनसा ज्ञान । ग्रामस्त्वा समीक्षते । ग्रामो मा समीक्षते । ग्रामो युष्मभ्य दीयमान समीक्षते । ग्रामोऽस्मभ्य दीयमान समीक्षते । ग्रामस्त्वा मनसा विलोकयति । वाञ्छतीत्यर्थ । मनसेति किं ? ग्रामो व पश्यति । ग्रामो न पश्यति । चक्षुरित्यर्थ ।

इत्यलिङ्गा ।

अथाव्ययान्युच्यन्ते ।

अव्ययमसख्य । तानि कानि ? स्वर् प्रातर् पुनर् अन्तर् बहिर् च वा, ह, अर, एव प्र, परा, अप, सम अनु अव निर , दुर , नि, आङ, नि अति अपि, अधि सु उत्, अभि, प्रति, परि उप इत्यादि प्रान्यो निगदति । विना, नाना, अन्तर्, नो, अथ अथो, अहो, पुनर्, यावत् तावत्, मनाक् प्रातर्, स्वर् हि यदि, सन्तु ननु तिर्यक्, मिथ्या, किल, हन्त, वै, तु ।

अव्ययाच ॥ ३६७ ॥ अव्ययाच परासा विभक्तीना लुग्भवति ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

इत्यव्ययानि ।

अथ प्रत्यया उच्यन्ते ।

अव्ययसर्वनाम्नः स्वरादन्त्यात्पूर्वोऽक्‌ः ॥ ३६८ ॥ अव्ययानां सर्वनाम्नां चान्त्यात्स्वरात्पूर्वोऽक्प्रत्ययो वा भवति कप्रत्ययश्च बहुलं । बहुलमिति किं ?

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः,
क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य,
चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥ १ ॥

उच्चकैः । उच्चैः । नीचकैः । नीचैः । सर्वे । सर्वके । विश्वः । विश्वकः । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । एभिः । इमकैः । अमीभिः । अमुकैः । भवन्तः । भवन्तकः ।

विभक्तेश्च पूर्वे इष्यते ॥ ३६९ ॥ विभक्तेश्च पूर्वोऽक्प्रत्ययो वा इष्यते । त्वया त्वयका । मया मयका ।

आख्यातस्य चान्त्यस्वरात् ॥ ३७० ॥ आख्यातस्य चान्त्यस्वरात्पूर्वोऽक्प्रत्ययो वा भवति । पचति पचतकि । भवन्ति भवन्तकि । इत्यादि । कप्रत्ययश्च । यावकः । यामकः । पणिकः । चन्मकः । पुत्रकः । अश्वकः । वृक्षकः । देवदत्तकः । इत्यादि ।

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इकारम् ॥ ३७१ ॥ के प्रत्यये स्त्रीकृताकारे परे पूर्वोऽकार इकारमापद्यते । सर्विका । विश्विका ।

उष्ट्रिका । पाचिका । मृषिका । कारिका । पाठिका । इत्यादि ।

नडाद्यञ्चवाहव्यंमन्तृमसिनान्तेभ्य ई ॥ ३७२ ॥ स्त्रिया वर्तमानेभ्यो नडादि अञ्च् वाह् उ ट अस् अन्त् ऋ मसि नान्तेभ्य ई प्रत्ययो भवति ।

ईकारे स्त्रीकृतेऽलोप्यः ॥ ३७३ ॥ स्त्रिया वर्तमाने ईप्रत्यये परे पूर्वोऽकारो लोप्यो भवति । नदी मही भषी प्लवी कुमारी किन्नरी किशोरी प्रभृतय । अञ्च । प्राची प्रतीची समीची उदीची तिरश्चीत्यादि । वाह् । अनडुही (वा स्त्रीकारे) अनड्वाही प्रष्ठौही इत्यादि । उ । तन्वी । उर्वी पृथ्वी । पट्वी । ट—दाक्षी । कैचटनी । धूली । अस । श्रेयस् श्रेयसी विदुषी प्रेयसी । अन्त्—

तुदभादिभ्य ईकारे ॥ ३७४ ॥ तुदादिभ्यो भादिभ्यश्च परो अन्तिनकारको वा भवति ईप्रत्यये परे । तुदती तुदन्ती स्त्री । भाती भान्ती स्त्री ।

स्यात् ॥ ३७५ ॥ स्यात्परोऽन्तिनकारको वा भवति ईप्रत्यये परे । भविष्यती । भविष्यन्ती ।

न यनन्भ्यां ॥ ३७६ ॥ यन् अन् विकरणाभ्यां परोऽन्तिनकारको न भवति ईकारे परे । दीव्यन्ती सीव्यन्ती पचन्ती गच्छन्ती स्त्री इत्यादि । न यनन्भ्यामिति किं? सुन्वती तन्वती क्रीणती मती आयुष्मती धनवती इत्यादि । ऋ । कर्त्री हर्त्री भर्त्री क्रोष्ट्री इत्यादि । मसि । स्रग्वी । इवर्णो वर्णो लोप ।

नान्तात् स्त्रीकारे नित्यमवमसंयोगादनोऽल्लोपोऽनुस्वरश्च पूर्वविधौ

---

१ स्त्रीकारे नित्य ॥ ३८३ ॥ अवमसंयोगादनोऽल्लोपो नित्य भवति स्त्रीकारे परे स चाऽसवद्भवति पूर्वस्यवर्णस्य विधौ कर्तव्ये । राज्ञी । इति अर्वाचीन इश्यत ।

॥ ३७७ ॥ अवमसंयोगादनोऽल्लोपो नित्यं भवति स्त्रीकारे परे । राज्ञी दण्डिनी गोमिनी तपस्विनी यशस्विनी ।

वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरुद्रादान् ॥ ३७८ ॥ एभ्यः परो आन् प्रत्ययो भवति । तेभ्यश्च ई प्रत्ययः । वरुणानी शर्वाणी मृडानी इन्द्राणी भवानी रुद्राणी ।

नान्तसंख्यास्वस्रादिभ्यो न ॥ ३७९ ॥ नान्तेभ्यः संख्यादिभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ईप्रत्ययो न भवति । पञ्चदश । तिस्रः । चतस्रः । आदिशब्दात् सीमा दामा । बहवो राजानो यस्यां पुर्यां सा बहुराजा । स्वसा माता दुहितेत्यादि ।

इति प्रत्ययान्ताः ॥

अथ कारकं किञ्चिदुच्यते ।

किं कारकं ? करोति क्रियां निर्वर्तयतीति कारकं । कस्मिन्नर्थे प्रथमा विभक्तिः ? कर्तरि प्रथमा । कः कर्ता ?

यः करोति स कर्ता ॥ ३८० ॥ यः क्रियां करोति स कर्तृसंज्ञो भवति । देवदत्तः करोति । मुनिरधीते । यज्ञदत्तौ लुनीतः । यती पठतः । विष्णुमित्रा गच्छन्ति । साधवोऽनुतिष्ठन्ति । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे द्वितीया ? कर्मणि द्वितीया । किं कर्म ?

यत्क्रियते तत्कर्म ॥ ३८१ ॥ कर्त्रा यत्क्रियते तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कुम्भं करोति । काष्ठं छिनत्ति । मार्गं रुणद्धि । स्तनौ पिबति । गुरून् वन्दते । इत्यादि ।

द्वितीयैनेन ॥ ३८२ ॥ एनप्रत्ययान्तेन योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति ।

अदूरे एनोऽपञ्चम्या दिग्वाचिनः ॥ ३८३ ॥ अदूरार्थे दिग्वाचिनः प्रत्ययो भवति अपञ्चम्याः । आपञ्चम्या इति कोऽर्थः ? द्वितीयायाः ।

गणनया पञ्चमी विभक्ति षष्ठी । तेन षष्ठ्यर्थे द्वितीया भवति । अदूरवर्तिन्यां पञ्चम्या द्वितीयार्थे ॥ पूर्वेण ग्रामं । उत्तरेण गिरिं । दक्षिणेन नदीं । पश्चिमेन केदारमित्यादि । चकारान्निकषासमयाहाधिगन्तरान्तरेण संयुक्ताद् लिङ्गाद् द्वितीया भवति । निकषा ग्रामं । समया वनम् । हा देवदत्तम् । धिग् यज्ञदत्तं । अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च वेदिः । अन्तरेण पुरुषाकारं न किञ्चिल्लभते ।

सर्वोभयाभिपरिभिस्तसन्तैः ॥ ३८४ ॥ तसन्तैः सर्वादिभिर्योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति । सर्वतो ग्रामं वनानि । उभयतो ग्रामं क्रमुकवनानि । अभितो ग्रामं पत्रवनानि । परितो ग्रामं रंभावनानि ।

कर्मप्रवचनीयैश्च ॥ ३८५ ॥ कर्मप्रवचनीयैर्योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति । के कर्मप्रवचनीया[१]?

लक्षणवीप्सेत्थंभूतेऽभिर्भागे च परिप्रती ।
अनुरेषु सहार्थे च हीने चोपश्च कथ्यते ॥ १ ॥

लक्षणार्थे वीप्सार्थे इत्थंभूतार्थे अभिशब्दः कर्मप्रवचनीयो भवति । भागे च परिप्रती कर्मप्रवचनीयौ भवतः । चशब्दात् लक्षणार्थे वीप्सार्थे इत्थंभूतार्थे परिप्रती कर्मप्रवचनीयौ भवतः । अनुशब्द एषु पूर्वोक्तेषु अर्थेषु कर्मप्रवचनीयो भवति । सहार्थे च। चशब्द समुच्चयार्थे । हीनार्थे उपशब्दः कर्मप्रवचनीयो भवति ॥ चशब्दाद् हीनार्थे अनुशब्दः कर्मप्रवचनीयो भवति । लक्षणार्थे वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । वीप्सार्थे वृक्षं वृक्षमभि तिष्ठति विद्युत् । इत्थंभूतार्थे साधुर्देवदत्तो मातरमभि । वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् । वृक्षं प्रति तिष्ठति । वृक्षं वृक्षं प्रति तिष्ठति । साधु देवदत्तो मातरं परि । साधु देवदत्तो मातरं प्रति । यदत्र

[१] कर्मक्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मकारकमभिधीयमाना इत्यर्थः ।

मा परि स्यात् । तत्र मा प्रति स्यात् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । वृक्षं वृक्षमनुतिष्ठति । साधु देवदत्तो मातरमनु । यदत्र मामनु स्यात् । पर्वतमनु वसते सेना । अन्वर्जुनं योद्धारः । अर्जुनादन्ये योद्धारो निकृष्टा इत्यर्थः ।

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ ३८६ ॥ चेष्टाक्रियाणां गत्यर्थानां धातूनां प्रयोगेऽध्वनि वर्जिते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति । नगरं व्रजति । नगराय व्रजति । इत्यादि । चेष्टायामिति किं ? मनसा मेरुं गच्छति । मनसा स्वर्गं गच्छति । अनध्वनीति किं ? अध्वानं गच्छति । गत्यर्थानामिति किं ? पन्थानं पृच्छति ।

मन्यकर्मणि चानादरेऽप्राणिनि ॥ ३८७ ॥ प्राणिगणवर्जिते मन्यते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः अनादरे गम्यमाने । न त्वा तृणं मन्ये, न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा बुसं मन्ये, न त्वा बुसाय मन्ये । इत्यादि । अनादरे इति किं ? अश्मानं दृषदं मन्ये । पाषाणं रत्नं मन्ये । अप्राणिनीति किं ? न त्वा नावं मन्ये । न त्वामन्नं मन्ये । न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शुकं मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये । नौ अन्न काक शुक शृगाल एते प्राणिनो वैयाकरणानाम् । इह स्यादेव—न त्वा श्वानं मन्ये, न त्वा शुनं मन्ये ।

कस्मिन्नर्थे तृतीया ? करणे तृतीया । किं करणं ?

येन क्रियते तत्करणम् ॥ ३८८ ॥ येन क्रियते तत्कारकं करणसंज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । कराभ्यां हन्ति । बाणैर्विध्यति ।

दिवः कर्म च ॥ ३८९ ॥ दिवधातोः प्रयोगे करणे द्वितीया भवति । अक्षान् दीव्यति । अक्षैर्दीव्यतीत्यर्थः ।

तृतीया सहयोगे ॥ ३९० ॥ सहार्थेन योगे लिङ्गात्तृतीया भवति ।

पुत्रेण सह आगतः । स्यागमत्ताभ्यां सार्धं विराजते । सौनीगुणे साकमेधते यशः । इत्यादि ।

हेत्वर्थे ॥ ३९१ ॥ हेत्वर्थे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति । अन्नेन सेवनं । धनेन कुलं । विद्यया यशः ।

कुत्सितेऽङ्गे ॥ ३९२ ॥ कुत्सितेऽङ्गे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति। अक्ष्णा काणः । पादेन खञ्जः । अक्षि काणमस्येति प्रधानत्वात्प्रथमैव ।

विशेषणे ॥ ३९३ ॥ विशेषणे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति ।

शिखया वटुमद्राक्षीत् श्वेतच्छत्रेण भूपतिम् ।
केशवं शंखचक्राभ्यां त्रिभिर्नेत्रैः पिनाकिनम् ॥

कर्तरि च ॥ ३९४ ॥ कर्तरि च कारके वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति । देवदत्तेन कृतं । यज्ञदत्तेन भुक्तं । छात्रेण हन्यते । सुराभ्यां सूयते । सुजनैः क्रियते ।

तुल्यार्थे षष्ठी च ॥ ३९५ ॥ तुल्यार्थे योगे लिङ्गात् षष्ठी तृतीया च भवति । देवदत्तस्य तुल्यः, देवदत्तेन तुल्यः । देवदत्तस्य समानः, देवदत्तेन समानः इत्यादि ।

किं सम्प्रदानं ? कस्मिन्नर्थे चतुर्थी ? सम्प्रदानकारके चतुर्थी ।

यस्मै दित्सा रोचते धारयते वा तत्सम्प्रदानम् ॥ ३९६ ॥ यस्मै दातुमिच्छा यस्मै रोचनं यस्मै धारयते वा तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । ब्राह्मणाय गां ददाति । देवदत्ताय रोचते मोदकः । यज्ञदत्ताय धारयते शतं । विष्णुमित्रो यतिभ्यो दानं ददाति । देवाय रोचते हविः । मोक्षाय ज्ञानं धारयते । पुण्यार्थे चतुर्थी भवति नान्यत्र । राज्ञो दण्डं ददाति । न तत्र पुण्यं । पुनरागमने षष्ठी रजकस्य वस्त्रं ददाति ।

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगे चतुर्थी ॥ ३९७ ॥ नम

आदिभिर्योगे लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । नमो देवाय । स्वस्ति जगते । स्वाहा हुताशनाय । स्वधा पितृभ्यः । अलं मल्लाय प्रतिमल्लः । शक्तो मल्लाय प्रतिमल्लः । वषडिन्द्राय । स्वाहा स्वधा वषट् दाने ॥

तादर्थ्ये ॥ ३९८ ॥ तदर्थभावे द्योत्ये लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । मोक्षाय तत्त्वज्ञानं । भुक्तिप्रदानाभ्यां धनं । गुणेभ्यः सत्सङ्गतिः ।

> संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ।
> धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ १

तुमर्थाच्च भाववाचिनः ॥ ३९९ ॥ तुमः समानार्थाद्भाववाचिप्रत्ययान्ताल्लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । भाववाचिनश्चेति वक्ष्यति । पाकाय व्रजति । पक्तये व्रजति । पचनाय व्रजति । पक्तुं व्रजति इत्यर्थः ।

कस्मिन्नर्थे पञ्चमी ? अपादाने पञ्चमी । किमपादानं ?

यतोऽपैति भयमादत्ते तदपादानम् ॥ ४०० ॥ यस्मादपैति यस्माद्भयं भवति यस्मादादत्ते वा तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । वृक्षात्पर्णं पतति । व्याघ्राद्बिभेति । उपाध्यायादादत्ते विद्यां । इत्यादि ।

ईप्सितं च रक्षार्थानाम् ॥ ४०१ ॥ रक्षार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितमनीप्सितं च तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । यवेभ्यो गां रक्षति ? गौः यवात् रक्षति । गां निवारयतीत्यर्थः । पापात्पातु भगवान् । रोगकोपाभ्यां निवारयति मनः । अहिभ्य आत्मानं रक्षति ।

पर्यपाङ्योगे पञ्चमी ॥ ४०२ ॥ परि अप आङ् योगे लिङ्गात्पञ्चमी भवति । इहापपरी वर्जने । आङ् मर्यादाभिविध्योः । परि पाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः ।

दिगितरर्तेऽन्यैश्च ॥ ४०३ ॥ दिग् इतर ऋते अन्य एभिर्योगे वर्तमानाल्लिङ्गात्पञ्चमी भवति । पूर्वो ग्रामात् । उत्तरो ग्रामात् । इतरो देवदत्तात् । ऋते धर्मात् कुत सुख । अन्यो देवदत्तात् ।

पृथग्नानाविनाभिस्तृतीया वा ॥ ४०४ ॥ पृथक् नाना विना एभिर्योगे लिङ्गात्तृतीयापञ्चम्यौ भवत । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । विना देवदत्तेन । विना देवदत्तात् ।

हेतौ च ॥ ४०५ ॥ हेतौ च वर्तमानाल्लिङ्गात्पञ्चमी भवति । कस्माद्धेतो समागत । अभिमानार्थं धूमवत्वात् । अनित्योऽय कृतकत्वात् ॥ कस्मिन्नर्थे षष्ठी ? स्वाम्यादौ षष्ठी । के स्वाम्यादय ? स्वामी सम्बन्ध समीप समूह विकार अवयव स्व इति स्वाम्यादय । देवदत्तस्य स्वामी । देवदत्तस्य वस्त्र । पर्वतस्य समीप । हंसाना समूह । क्षीरस्य विकार । देवदत्तस्य बाहु । यज्ञदत्तस्य शिर । चैत्रस्य स्व

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः षष्ठी च ॥ ४०६ ॥ स्वाम्यादिभिर्योगे लिङ्गात्षष्ठी सप्तमी च भवति । गवा स्वामी । गोषु स्वामी । गवामीश्वर । गोष्वीश्वर । गवामधिपति । गोष्वधिपति । गवा दायाद । गोषु दायाद । गवा साक्षी । गोषु साक्षी । गवा प्रतिभू । गोषु प्रतिभू । गवा प्रसूत । गोषु प्रसूत ।

निर्धारणे च ॥ ४०७ ॥ निर्धारणे चार्थे लिङ्गात्षष्ठी सप्तमी च भवति । जातिगुणक्रियाभि समुदायस्य एकदेशपृथक्करण निर्धारण । पुरुषाणा क्षत्रिय शूरतम । पुरुषेषु क्षत्रिय शूरतम । गवा कृष्णा गौ सम्पन्नक्षीरा । गोषु कृष्णा गौ सम्पन्नक्षीरा । गच्छता धावन्त शीघ्रा । गच्छत्सु धावन्त शीघ्रा । इत्यादि ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ ४०८ ॥ हेतौ प्रयोगे लिङ्गात्षष्ठी भवति । अध्ययनस्य हेतोर्वसति । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

स्मृत्यर्थकर्मणि ॥ ४०९ ॥ स्मरणार्थानां धातूनां प्रयोगे वर्तमाना लिङ्गात् कर्मणि षष्ठी भवति । उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विकल्पो लभ्यते । मातुः स्मरति । मातरं स्मरति । पितुरध्येति । पितरमध्येति । इत्यादि ।

करोतेः प्रतियत्ने ॥ ४१० ॥ करोतेः प्रतियत्ने गम्यमाने लिङ्गात्कर्मणि षष्ठी भवति । सतो विशेषाधानं प्रतियत्नः । एधो दकस्योपस्कुरुते । एधो दकमुपस्कुरुते । इत्यादि ।

हिंसार्थानामज्वरि ॥ ४११ ॥ हिंसार्थानां ज्वरवर्जितानां धातूनां प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भवति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरं प्रहन्ति । चौरस्योत्क्राथयति । चौरमुत्क्राथयति । चौरस्य पिनष्टि । रजो भङ्क्ते । चौरस्य रुजति । इत्यादि । अज्वरीति किं ? चौरं ज्वरयति कर्कटी । चौरस्य सन्तापयतीत्यर्थः ।

कर्तृकर्मणोः कृति नित्यम् ॥ ४१२ ॥ कर्तृकर्मणोरर्थयोर्नित्यं षष्ठी भवति कृत्प्रत्ययप्रयोगे । भवत आसिका । भवतः शायिका । भुवनस्य स्रष्टा । पर्वतानां भेत्ता । तत्त्वानां ज्ञाता । इत्यादि ।

• **न निष्ठादिषु** ॥ ४१३ ॥ कर्तृकर्मणोरर्थयोः षष्ठी न भवति निष्ठादिषु परतः । के निष्ठादयः ? क्त । क्तवतु । इन्तृङ् । आनश् । क्वसु । कान । कि । उदन्त् । क्त्वा । तुम् । भविष्यदर्थे णुण् । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्ण्यिन् । अव्यय तृन् इत्येवमादयः । देवदत्तेन भुक्तमोदनं । त्वया कृतः कटः । देवदत्त ओदनं भुक्तवान् । देवदत्तः कृतवान् कटं । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे सप्तमी ? अधिकरणे सप्तमी । किमधिकरणं ?

य आधारस्तदधिकरणम् ॥ ४१४ ॥ य आधारस्तत्कारकमधि

---

१ आध्रियते क्रिया यस्मिन्नित्याधारः ।

करणमन भवति । स आधारस्त्रिविध । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेति । कटे आस्ते काक । औपश्लेषिकोऽयं । करयो कङ्कण । दिवि देवा । वैषयिकोऽयम् । तिलेषु तैल । अभिव्यापकोऽयं ।

कालभावयो. सप्तमी ॥ ४१५ ॥ कालभावयोर्वर्तमानाल्लिङ्गात्सप्तमी भवति । काले—शरदि पुष्यन्ति सप्तच्छदा । भाव—गोषु दुह्यमानासु गत ।

अधिशीङ्स्थासा कर्म ॥ ४१६ ॥ अधिपूर्वाणा शीङ् स्था आस् इत्येतेषा प्रयोगे अधिकरणे द्वितीया भवति । ग्राममधिशेते । ग्राममधितिष्ठति । ग्राममध्यास्ते । ग्रामे आस्ते इत्यर्थ ।

उपान्वध्याङ्वस. ॥ ४१७ ॥ उप अनु अधि आङ्पूर्वस्य वसु इत्येतस्य धातो प्रयोगे अधिकरणे द्वितीया भवति । ग्राममुपवसति । ग्राममनुवसति । ग्राममधिवसति । ग्राममावसति । ग्रामे वसतीत्यर्थ ।

सति च ॥ ४१८ ॥ सत्यर्थे वर्तमानाल्लिङ्गात्सप्तमी भवति । दाने सति भोग । ज्ञाने सति मोक्ष । इत्यादि ।

निमित्तात्कर्मणि ॥ ४१९ ॥ निमित्तभूताल्लिङ्गात्सप्तमी भवति कर्मणि युक्ते ।

> चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
> केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हत. ॥ १ ॥
> मुक्तौ चित्तलयं याति स्वमुक्त्योर्जिनमर्चति ।
> गुणेषु गुरुमाप्नोति गोपः पयसि दोग्धि गाम् ॥ २ ॥
> सम्प्रदानमपादान करणाधारका तथा ।
> कर्म कर्ता कारकाणि षट् संबन्धस्तु सप्तम ॥ ३ ॥

इति कारकप्रकरण समाप्तम् ।

अथ समास उच्यते ।

पान्तु वो नेमिनाथस्य पादपद्मारुणांशवः ।
यस्य पादौ समानम्य शीतीभूता जगज्जनाः ॥ १ ॥
समास क ?

नाम्नां समासो युक्तार्थः ॥ ४२० ॥ नाम्ना युक्तार्थ समासो भवति ।

वस्तुवाचीनि नामानि मिलितं युक्तमुच्यते ।
समासाख्यं तदेतत्स्यात्तद्धितोत्पत्तिरेव च ॥ १ ॥
चकारबहुलो द्वन्द्वः स चासौ कर्मधारयः ।
यत्र द्वित्वं बहुत्वं च स द्वन्द्व इतरेतरः ॥ २ ॥
पदयोस्तु पदाना वा विभक्तिर्यत्र लुप्यते ।
स समासस्तु विज्ञेयः पुराणकविवाक्यतः ॥ ३ ॥

स चतुर्विध । तत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाव्ययीभावभेदात् । पुनरुत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहि । सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्व । पूर्वाव्ययपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव । इति चतुर्विध । स च यथाक्रम मदर्श्यते । सुखं प्राप्त । गुणान् आश्रित । इति स्थिते—

विभक्तयो द्वितीयाद्या नाम्ना परपदेन तु ।
समस्यन्ते समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥ १ ॥

द्वितीयादिविभक्त्यन्तं पूर्वपदं नाम्ना परपदेन सह यत्र समस्यते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञको भवति ।

तत्स्था लोप्या विभक्तयः ॥ ४२१ ॥ तस्मिन् समासे स्थिता विभक्तयो लोप्या भवन्ति ।

प्रकृतिश्च स्वरान्तस्य ॥ ४२२ ॥ लुप्तासु विभक्तिषु स्वरान्तस्य व्यञ्जनान्तस्य च लिङ्गस्य प्रकृतिर्भवति । चकारात् चित्सन्धिर्भवति ।

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४२३ ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च शब्दा लिङ्ग-संज्ञा भवन्ति । सुखप्राप्तः । गुणाश्रितः । एवं ग्रामं गतः—ग्रामगतः । एवं स्वर्गं गतः—स्वर्गगतः । तृतीया—दध्ना संसृष्टः—दधिसंसृष्टः । धान्येन अर्थः । धान्यार्थः । यत्नेन कृतः—यत्नकृतः । चतुर्थी—कुबेराय बलिः—कुबेरबलिः । यूपाय दारु—यूपदारु । देवाय सुखं—देवसुखं । पञ्चमी—चौराद्भयं—चौरभयं । ग्रामान्निर्गतः—ग्रामनिर्गतः । षष्ठी—चन्दनस्य गन्धः—चन्दनगन्धः । राज्ञः पुरुषः—राजपुरुषः । फलानां रसः—फलरसः । सप्तमी—व्यवहारे कुशलः—व्यवहारकुशलः । काम्पिल्ये सिद्धः—काम्पिल्यसिद्धः । धर्मे नियतः—धर्मनियतः । एवं मोक्षसुखम् । संसारसुखम् । इत्यादि । विश्वमतिक्रान्तः । इति विग्रहे—

अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ ४२४ ॥ अत्यादयः शब्दाः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । उक्तार्थानामप्रयोगः । अव्ययानां पूर्वनिपातः । अतिविश्वः । कोकिलया अवकुष्टं वनमिति विग्रहः ।

अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ ४२५ ॥ अवादयः शब्दाः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञको भवति । स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इत्यत्र योगविभागात्—

गोरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीनां च ॥ ४२६ ॥ अप्रधा-नस्यान्तस्य गोशब्दस्य तथाविधस्त्रियामादादीनां ह्रस्वो भवति । इति ह्रस्वः । अवकोकिलं वनं । अवमयूरं । अध्ययनाय परिग्लान इति विग्रहः ।

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ ४२७ ॥ पर्यादयः शब्दा ग्ला-

नाद्यर्थे चतुर्थ्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । पर्य-ध्ययन । कौशाम्ब्या निर्गत । मथुराया निर्गत इति विग्रहे—

निराद्यो निर्गमनाद्यर्थे पञ्चम्या ॥ ४२८ ॥ निराद्य शब्दा निर्गमनाद्यर्थे पञ्चम्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । गोरप्रधानस्यान्तस्य इत्यादिना ह्रस्व । निष्कौशाम्बि । एवं निर्मथुर ॥ दीर्घश्चारायण । व्यास पाराशर्य । रामो जामदग्न्य । क्षेमंकर । शुभंकर । प्रियंकर । श्रियंमन्य । भुवंमन्य । अम्भसाकृतं । तमसाकृत । परस्मैपदं । आत्मनेपदं । स्तोकान्मुक्त । कृच्छ्रान्मुक्त । अन्तिकादागत । दूरादागत । वाचोयुक्ति । दिशोदण्ड । पश्यतोहर । शुन पुच्छ । शुन शेफ । शुनो-लाङ्गूल । सरसिजं । पङ्केजं । स्तंबेरम । कर्णेजप । कण्ठेकाल । उरसि-लोमा । इत्यत्र समासे कृते विभक्तिलोपे प्राप्ते 'तस्था लोप्या विभक्तय ' इत्यत्र स्थग्रहणाधिक्याल्लोपो न भवति ।

सप्तम्यास्तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ४२९ ॥ कृदन्ते परे सप्तम्या-स्तत्पुरुषे कृति समासे बहुलमलुग्भवति । गेहेनर्दी । गेहेक्ष्वेडा । प्रवाहेमूत्रितं । भस्मनिहुतं । कचिद्विकल्प । खेचर, खचर । वनेचर, वनचर । पङ्के-रुहं, पङ्करुह । सरसिजं, सरोजं । इत्यादि ॥ विदुषा गमनं । दिव गत । इत्यादौ समासे कृते—

व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोः ॥ ४३० ॥ लुप्तासु विभक्तिषु व्यञ्ज-नान्तस्य सुभोर्यदुक्तं तद्भवति । विद्वद्गमनं । द्युगत । इत्यादि । नीलं च तदुत्पलं च । रक्तं च तदुत्पलं च । चशब्द समुच्चयद्योतनार्थ । तच्छब्द एकाधिकरणद्योतनार्थ ।

पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारयः ॥ ४३१ ॥ यस्मिन् समासे द्वे पदे तुल्याधिकरणे भवत स कर्मधारयो भवति । भिन्नप्रवृत्ति-

निमित्तयो शब्दयोरेकाधिकरणे समावेशस्तुल्याधिकरण । उक्तार्थानामप्रयोग इति तत्-च-शब्दनिवृत्ति । विभक्तिलोप । अत्र नील किमित्यपेक्षते उत्पलमपेक्षते । उत्पलं किमित्यपेक्षते नीलमपेक्षते । नीलोत्पल । एव वीर-श्चासौ पुरुषश्च वीरपुरुष । शुक्लश्चासौ पटश्च शुक्लपट । शोभना चासौ भार्या च शोभनभार्या । दीर्घा चासौ माला च दीर्घमाला ।

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो विधीयते ॥ ४३२ ॥ इति ह्रस्व । इत्यादि ।

संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः ॥ ४३३ ॥ स एव कर्मधारय संख्यापूर्वश्चेत् द्विगुरिति ज्ञेय । स च त्रिविध —उत्तरपदतद्धितार्थसमा-हारभेदात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत ओदन पञ्चकपाल ओदन । दशसु गृहेषु प्रविष्ट दशगृहप्रविष्ट । अष्टसु कपालेषु संस्कृत पुरोडाश ।

अष्टनः कपालेषु हविषि ॥ ४३४ ॥ अष्टन शब्दस्य आत्व भव-ति कपाले परे हविष्यभिधेये । अष्टाकपाल पुरोडाश । अयमुत्तरपदद्विगु । पञ्च च ते गावश्च पञ्चगवा । समासान्तगताना वा राजादीनामदन्तता इति। चत्वारश्च ते पन्थानश्च चतुष्पथा । इति तद्धितपदार्थे । पञ्चाना पूलाना समाहार पञ्चपूली । एवं त्रिलोकी । अकारान्तो द्विगुसमाहारो नदादौ पठ्यते पात्रादिगण वर्जयित्वा । पात्रादिगण इति किं त्रयाणा भुवनाना समाहारस्त्रिभुवनं । समाहारद्विगुरय । त्रिभुवनेन। त्रिभुवनाय । त्रिभुवनात् । त्रिभुवनस्य। त्रिभुवने । सर्वत्रैकवचनमेव)

तत्पुरुषावुभौ ॥ ४३५ ॥ उभौ द्विगुकर्मधारयौ तत्पुरुषौ भवत । अब्राह्मण । अनज । कदश्व इत्यादि । इति कर्मधारय । इति तत्पुरु-षसमास ।

आरूढो वानरो यं वृक्ष । ऊढो रथो येन । उपहृत पशुर्यस्मै ।

पतितं पर्णं यस्मात् । चित्रा गावो यस्य । वीरा पुरुषा यस्मिन्देशे । लम्बौ कर्णौ यस्य । दीर्घौ बाहू यस्य । इति स्थिते—

स्याता यदि पदे द्वे तु यदि वा स्युर्बहून्यपि तान्यन्यस्य पदस्यार्थे बहुव्रीहिः ॥ ४३६ ॥ यत्र समासे द्वे पदे यदि वा स्याता बहूनि वा स्युरन्यपदार्थे समस्यन्ते स समासो बहुव्रीहिर्भवति । आरूढवानर । ऊढरथ । उपहृतपशु । पतितपर्ण । चित्रगु । वीरपुरुषो देश । लम्बकर्ण । दीर्घबाहु । बहुपदानामपि । बहवो मत्ता मातङ्गा यस्मिन् वने तत् बहुमत्तमातङ्ग वन । बहूनि रसवन्ति फलानि यस्मिन् वृक्षे स बहुरसवत्फलो वृक्ष । व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायात् अनुषङ्गलोप । उपगता दश येषा ते उपगतदशा । एवमासन्ना दश येषा ते आसन्नदशा । अदूरा दश येषा ते अदूरदशा । अधिका दश येषा ते अधिकदशा । पुत्रेण सह आगत सपुत्र सहपुत्र ।

सहस्य सो बहुव्रीहौ वा ॥ ४३७ ॥ सहशब्दस्य सो वा भवति बहुव्रीहौ समासे । एव सधर्म । जनकेन सह वर्तते इति सजनक । जनन्या सह वर्तते इति सजननि । एव सवधु । गोरप्रधानस्येत्यादिना ह्रस्व । अव्ययाना पूर्वनिपात ।

युधि क्रियाव्यतिहारे इच् ॥ ४३८ ॥ ग्रहणप्रहरणसाधके युद्धे क्रियाव्यतिहारे बहुव्रीहिसमासात् इच् भवति ।

इचि पूर्वपदस्याकारः ॥ ४३९ ॥ इचि परे पूर्वपदस्याकारो भवति । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रवृत्त युद्ध दण्डादण्डि । एव गदागदि । खड्गाखड्गि । केशाकेशि । मुष्टामुष्टि । कचाकचि । दक्षिणस्या पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तराल सा विदिक् ।

विदिक् तथा ॥ ४४० ॥ तथा विदिगभिधेये बहुव्रीहिर्ज्ञेय ।

सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भाव । दक्षिणपूर्वा । पश्चिमोत्तरा । दक्षिणपश्चिमा । उत्तरपूर्वा । इत्यादि ।

शुकश्च मयूरश्च । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च । इति स्थिते—

द्वन्द्वः समुच्चयो नाम्नोर्बहूनां वाऽपि यो भवेत् ॥ ४४१ ॥ द्वयोर्नाम्नोर्बहूना वापि समुच्चयो द्वन्द्वो भवेत् । स च इतरेतरयोग समाहारश्चेति द्विप्रकार ।

> यत्र द्वित्व बहुत्व च स द्वन्द्व इतरेतरः ।
> समाहारो भवेदन्यो यत्रैकत्वनपुंसके ॥

द्वित्वे द्विवचनं । बहुत्वे बहुवचन । शुकमयूरौ । धवखदिरपलाशा ।

अल्पस्वरतरं तत्र पूर्वम् ॥ ४४२ ॥ तत्र द्वन्द्वे समासे अल्पस्वरतर पदं पूर्वं निपात्यते । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । एवं रथपदाती । तरग्रहण द्विपदनियमार्थम् । अन्यत्र शंखदुन्दुभिवीणा ।

यदर्चितं द्वयोः ॥ ४४३ ॥ तत्र द्वन्द्वे समासे द्वयोर्यदर्चितं तत्पूर्वं निपात्यते । वासुदेवार्जुनौ । शुक्लकाकौ । हंसवकौ । देवदैत्यौ । क्वचिद् व्यभिचरति च । तथा हि—

न नरनारायणादिषु ॥ ४४४ ॥ नरनारायणादिषु यदर्चित पदं तत्पूर्वं न निपात्यते । नरश्च नारायणश्च नरनारायणौ । उमामहेश्वरौ । काकमयूरौ । इत्यादि ।

मातुः पितर्यरश्च ॥ ४४५ ॥ तत्र द्वन्द्वे समासे पितरि उत्तरपदे मातृशब्दस्य ऋत अरादेशो भवति चकाराद्वा च । माता च पिता च मातरपितरौ । मातापितरौ ।

पुत्रे ॥ ४४६ ॥ पुत्रशब्दे उत्तरपदे द्वन्द्वविषये विद्यायोनिसम्ब-

निमित्त ऋदन्तस्य आत्वं भवति । माता च पुत्रश्च मातापुत्रौ । एवं होतापुत्रौ । इति द्वन्द्वसमासः ॥

कुम्भस्य समीपं । अन्तरायस्य अभाव. ।

पूर्वं वाच्यं भवेद्यस्य सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥ ४४७ ॥ यस्य समासस्य पूर्वमव्ययं पदं वाच्यं भवेत्सोऽव्ययीभाव इष्यते । अव्ययानां स्वपदविग्रहो नास्तीत्यन्यपदेन विग्रह इति वचनाद् समीपस्य उपादेशः । अभावस्य निरादेश । समासे कृते अव्ययानां पूर्वनिपात ।

स नपुंसकलिङ्गः स्यात् ॥ ४४८ ॥ सोऽव्ययीभावसमासो नपुंसकलिङ्गः स्यात् । अव्ययत्वादलिङ्गे प्राप्ते वचनमिदं ।

अव्ययीभावादकारान्ताद्विभक्तीनाममपञ्चम्याः ॥ ४४९ ॥ अकारान्तादव्ययीभावाद्विभक्तीनां स्थाने अपञ्चम्या अम् भवति । उपकुंभं । निरन्तरायं । एवमुपगृहं । उपगेहं । उपगजं । उपराजं । उपच्छत्रं । उपवनं । उपनगं । उपदेयं । उपभार्यं । उपशालं । वादस्याभावो निर्वादं । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं । शीतस्यातिक्रम अतिशीतं । एवमतिक्रमं । दिनं दिनं प्रति प्रतिदिनं । एवं प्रतिगृहं । प्रतिवृक्षं । प्रतिपुरुषं । प्रतिवनितं । प्रतिमासं । प्रतिरूपं । प्रतिग्रामं । प्रतिनटं । पुरुषस्य अनुगमः अनुपुरुषं । एवमनुनटं । ग्रामस्यान्त. अन्तर्ग्रामं । अन्तर्गृहं । ग्रामस्य मध्ये मध्येग्रामं । एवं मध्येवनं । मध्येदिनं । मध्येकूपं । ग्रामस्य बहिर्बहिर्ग्रामं । उपरिपर्वतं । एवं बहिर्वणं । अन्तर्वणं ।

वा तृतीयासप्तम्योः ॥ ४५० ॥ अकारान्तादव्ययीभावात्परयोस्तृतीयासप्तम्योः स्थाने अम् वा भवति । उपकुंभं, उपकुंभेन । उपकुंभं. उपकुंभाभ्यामित्यादि । निरन्तरायं, निरन्तरायेण । उपकुंभं, उपकुंभे । उपकुं-

भयो । इत्यादि । निरन्तराय, निरन्तराये । अपञ्चम्या इति किं ? उपकु मात् । निरन्तरायात् । इत्यादि । स्त्रीष्वधिकृत्य अधिस्त्रि । यथाशक्ति । शक्तिमनतिक्रम्य अनतिक्रम्यस्य यथावत् । इत्यादिषु समास इति ।

अन्यस्माल्लुक् ॥ ४५१ ॥ अकारान्तादन्यस्मादव्ययीभावात्समा विभक्तीनां लुग् भवति । अधिस्त्रि । यथाशक्ति । एवमधिधात्रि । अधिम रम्भति । अधिभारति । अधिनदि । आत्मन अधि अध्यात्म । गुरोरनतिक्रमेण यथागुरु । वध्वा अनतिक्रमेण यथावधु । चम्वा अनतिक्रमेण । यथाचमु । गिरेरनतिक्रमेण यथागिरि । वध्वा अनुगम अनुवधु । अनुकण्ठु । अनुनदि । अनुस्त्रि । अनुपटु । अनुवायु । अनुगुरु । अनुपितृ । अनु मातृ । अनुकर्तृ । कर्तुं समीपमुपकर्तृ । एवमुपगिरि । उपरवि । उपयति । उपगुरु । उपतरु । उपवधु । उपचमु । उपनदि । उपस्त्रि । उपगु । उपनु । कर्तुरतिक्रम अतिकर्तृ । एवमतिरि । अतिगु । अतिनु ।

सम भूमिपदात्योः ॥ ४५२ ॥ भूमिपदात्योः परयोः समन्त इत्येतस्य सममित्यादेशो भवति । भूमेः समन्त सममूमि । पदातीनां समन्त समपदाति

सुविनिर्दुर्भ्यः स्वपिसूतिसमसानाम् ॥ ४५३ सुविनिर्दुर्भ्यः परस्य स्वपिसूतिसमसाना सकारस्य षकारो भवति । सुषम । विषम । निष्षम । दुष्षम । अपसम । इत्यादि ।

द्वन्द्वश्चैकम् ॥ ४५४ ॥ समाहारद्वन्द्वस्यैकत्वं नपुंसकलिङ्गं च स्यात् । अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्वमेधौ । तयोः समाहार अर्काश्वमेधम् । एव स्थाय स्कार । हंसमयूर । मथुरापाटलिपुत्र । पाणिपाद । वटरामरक । सुखदु ख । शुकश्च हसश्च मयूरश्च कोकिलश्च शुकहसमयूरकोकिलं । इत्यादि ।

तथा द्विगोः ॥ ४५५ ॥ तथा समाहारद्विगोरप्येकत्व नपुंसकलिङ्गं च स्यात् ।

समासान्तगतानां वा राजादीनामदन्तता ॥ ४५६ ॥ समासान्तगतानां राजादीनामदन्तता अत्प्रत्ययो भवति । वा समुच्चये । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं । चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्पथं ।

न द्वन्द्वे क्वचित् ॥ ४५७ ॥ क्वचित्सूत्रे द्वन्द्वैकत्वं भवति, नपुंसकलिङ्गत्वं न स्यात् । विरामव्यञ्जनादौ । एवं पचिवचिसिचिरुचिमुचेश्चात् । इत्यादि ।

पुंवद्भाषितपुंस्कानूङ्पूरण्यादिषु स्त्रियां तुल्याधिकरणे ॥ ४५८ ॥ स्त्रियां वर्तमानं भाषितपुंस्कं अनूङन्तं पूर्वपदभूतं पुंवद्भवति स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिगणवर्जिते उत्तरपदे परे । शोभना भार्या यस्यासौ शोभनभार्यः । एवं दीर्घजङ्घभार्यः । इत्यादि । भाषितपुंस्कमिति किं ? द्रोणीभार्यः । अनूङ् इति किम् ? ब्रह्मबधूभार्यः । अपूरण्यादिष्विति किं ? कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । के पूरण्यादयः ? पूरणी पञ्चमी कल्याणी मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा स्वकान्ता कुब्जा वामना ।

संज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥ ४५९ ॥ स्त्रियां वर्तमाना भाषितपुंस्कानूङन्ताः संज्ञापूरणीप्रत्ययान्ताः कोपधाः पूर्वपदभूताः पुंवद्रूपा न भवन्ति स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिकरणे पदे पूरण्यादिगणवर्जित उत्तरपदे परे । दत्ता भार्या यस्यासौ दत्ताभार्यः । पञ्चमीभार्यः । पाचिकाभार्यः । गोरप्रधानस्येत्यादिना ह्रस्वः । इत्यादि ।

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो विधीयते ॥ ४६० ॥ स्त्रियां वर्तमाना भाषितपुंस्का अनूङन्ताः संज्ञापूरणीप्रत्ययान्ताः कोपधा अपि कर्मधारयसमासे तु पुंवद्भवन्ति स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिगणवर्जित उत्तरपदे परे । शोभना चासौ भार्या च शोभनभार्या । एवं दत्त-

भार्या । पाचकभार्या । पञ्चमभार्या इत्यादि । भाषितपुंस्कमिति किं ? खट्वावृन्दारिका । अनूङिति किं ? ब्रह्मबन्धूदारिका ।

आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे ॥ ४६१ ॥ महत आकारः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे परे । महांश्चासौ वीरश्च महावीरः । अन्तरङ्गत्वात् व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायादनुषङ्गलोपः । प्रथमतोऽनुषङ्गस्य लोपे कृते सति पश्चात् येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् तकारस्याकारः । सर्वत्र सवर्णे दीर्घः । एवं महापुरुषः । महापर्वतः । महादेशः ।

नस्य तत्पुरुषे लोपः ॥ ४६२ ॥ तत्पुरुषसमासे नञो नकारमात्रस्य लोपो भवति । न सवर्णः असवर्णः । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः । एतल्लक्षणं तत्पुरुषस्यैव, अन्येषां समासानां कथमिदं लक्षणं ? न विद्यते घोषो ध्वनिर्येषां ते अघोषाः ? तथा तत्पुरुष इत्युपलक्षणं । उपलक्षणं किम् ? स्वस्य स्वसदृशस्य च ग्राहकमुपलक्षणं । यथा दधि काकेभ्यो रक्षति ।

स्वरेऽक्षरविपर्ययः ॥ ४६३ ॥ तत्पुरुषसमासे नञोऽक्षरविपर्ययो भवति स्वरे परे । न अजः अनजः । एवमनर्घ्यः । अनर्थः । अनकारः । अनिन्द्रः । अनुदकमित्यादि ।

कोः कत् ॥ ४६४ ॥ कुशब्दस्य कद्भवति तत्पुरुषे स्वरे परे । स्वपदविग्रहो नास्तीत्यन्यपदविग्रहः । कुत्सितश्चासौ अश्वश्च कदश्वः । कदन्नं । कदुष्ट्रः । तत्पुरुष इति किम् ? कुत्सिता उष्ट्रा यस्मिन्देशे स कूष्ट्रो देशः ।

का त्वीषदर्थेऽक्षे ॥ ४६५ ॥ ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य कादेशो भवति तत्पुरुषे समासे अक्षशब्दे च परे । कु ईषल्लवणं कालवणं । काम्लं । कामधुरं । काज्यं । काक्षीरं । कादधि । कु ईषत् तप्तं कातप्तम् । काक्षेण वीक्षते ।

कवञ्चोष्णे ॥ ४६६ ॥ ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य कवादेशो भवति तत्पुरुषे चोष्णशब्दे परे । चकारोऽत्र विकल्पार्थः । कु ईषच्च तत् उष्णं च कवोष्णं । पक्षे कोष्णं । कदुष्णं ।

पथि च ॥ ४६७ ॥ तत्पुरुषसमासे कुशब्दस्य कादेशो भवति पथिन्शब्दे च परे । कुत्सितश्चासौ पन्थाश्च कापथः । समासान्तगतेत्यादिना अत्प्रत्ययः । नस्तु क्वचिन्नलोपः । इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च । इति इकारलोपः ।

पुरुषे तु विभाषया ॥ ४६८ ॥ कुशब्दस्य कादेशो भवति वा तत्पुरुषे पुरुषशब्दे परे । कुत्सितश्चासौ पुरुषश्च कापुरुषः । कुपुरुषः ।

याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ क्वचित् ॥ ४६९ ॥ ईकारश्च आकारश्च याकारौ । याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ भवतः समासे क्वचिल्लक्ष्यानुरोधात् । ग्वल्या मित्रं ग्वलिमित्रं । एवं रोहिणिमित्रं । इष्टकानां चितं इष्टकचितं । इषीकाणां तूलं इषीकतूलं । इत्यादि ।

ह्रस्वस्य दीर्घता ॥ ४७० ॥ ह्रस्वस्य दीर्घता भवति समासे क्वचिल्लक्ष्यानुरोधात् । दात्राकारौ कर्णौ यस्यासौ दात्राकर्णः । द्विगुणाकर्णः ।

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिरुहिषु क्विबन्तेषु प्रादिकारकाणाम् ॥ ४७१ ॥ प्रादीनां कारकाणामेषु क्विबन्तेषु दीर्घता भवति नह्यादिषु धातुषु परतः । उपानत् । उपावृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । प्रतीषट् । परीतत् । नीरुत् । इत्यादि ।

अनव्ययविसृष्टस्तु सकारं कपवर्गयोः ॥ ४७२ ॥ अनव्ययविसृष्टस्तु सकारमापद्यते कपवर्गयोः परतः । अयस्कारः । अयस्कल्पः । अयस्पाशः । अयस्काम्यति । अयस्कामः इत्यादि । कारकल्पपाशकाम्येषु सकारो दृश्यते ।

बहुव्रीह्यव्ययीभावौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ द्विगुः ।
कर्मधारय इत्येते समासाः षट् प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥
वर्धमानकुमारेणार्हता पूज्येन वज्रिणा ।
कौमारे रूपमेणापि कुमाराणा हितैषिणा ॥ १ ॥
मुष्टिव्याकरण नाम्ना कातन्त्रं वा कुमारकं ।
कालापकं प्रकाशात्मलक्षणाभिधायकं ॥ २ ॥
प्रकाशितं शीघ्रबोधगपदे श्रेयसा पदं ।
समासानां प्रकरणं भावसेन व्हाम्यधात् ॥ ३ ॥

इति समासः ।

अथ तद्धितं किंचिदुच्यते ।

कपोरपत्य । भृगोरपत्य । विदेहस्यापत्य । उपगोरपत्य । इति स्थित

वाणपत्ये ॥ ४७३ ॥ षष्ठ्यन्तान्नाम्नोऽण प्रत्ययो भवति वा अपत्यं अभिधेये । तन्याद्यादिना विभक्तिलोप ।

वृद्धिरादौ सणे ॥ ४७४ ॥ स्वराणामादिस्वरस्य वृद्धिर्भवति सणकारानुबन्धे तद्धिते परे । का वृद्धि ?

आत्सारे च वृद्धिः ॥ ४७५ ॥ अवर्ण ऋवर्ण इवर्ण उवर्णानामा आर उवर्ण-(ऐ औ) च द्वे सन्ध्यक्षरे वृद्धिमन्त भवन्ति । प्रयोगात्—अवर्णस्य आकारो वृद्धि । ऋवर्णस्य आर् वृद्धि । इवर्णस्य एकारस्य च ऐकारो वृद्धि । उवर्णस्य ओवर्णस्य च औकारो वृद्धि ।

उवर्णस्योत्वमापाद्यं ॥ ४७६ ॥ उवर्णस्य ओत्वमापादनीय तद्धिते स्वरे ये च परे ।

कार्यावराराादेशावोकारौकारयोरपि ॥ ४७७ ॥ ओकारौ-

कार्ययोरवावौ आदेशौ भवतस्तद्धिते स्वरे ये च परे । कापटव । भार्गव । वैदेह । औपगव औपगवौ औपगवा इति । पुरुषशब्दवत् । एव यास्क यास्कौ । वैद वैदौ । आङ्गिरस । कौत्स । वासिष्ठ । गौतम । ब्राह्मण । ऐदम इत्यादि । पञ्चालस्यापत्य ।

रूढादण् ॥ ४७८ ॥ देशसमाननामान क्षत्रिया रूढा । रूढशब्दात्परो अण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽभिधेये ।

इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४७९ ॥ इवर्णावर्णयो र्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च परे । पाञ्चाल । पञ्चालस्यापत्ये पाञ्चाली । बहुत्वे—

रूढाना बहुत्वेऽस्त्रियामपत्यप्रत्ययस्य ॥ ४८० ॥ रूढाना बहुत्व विहितस्या ऽस्त्र्यभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुग्भवति । निमित्ताभावे नैमित्तिका भाव इति वृद्धेरपि लोपो भवति । पञ्चाला । एव विदेहा । मगधा । अङ्गा । अस्त्रियामिति किं ? पाञ्चाल्य । वैदेह्य । मागध्य । इत्यादि । भृगोरपत्य ।

ऋषिभ्योऽण् ॥ ४८१ ॥ ऋषिवाचिभ्य परोऽण् भवति अपत्येऽर्थे । भार्गव । भार्गवौ । बहुत्वे—

भृग्वत्र्यङ्गिरस्कुत्सवसिष्ठगोतमेभ्यश्च ॥ ४८२ ॥ भृग्वादिभ्यो बहुत्वे विहितस्यास्त्र्यभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुग्भवति । भृगव । अत्रय । अङ्गिरस । गोतमा इत्यादि । अस्त्रियामिति किं ? भार्गव्य । षट्कारानुबन्धादिति नदादित्वादीप्रत्यय । गर्गस्यापत्य इति स्थिते—

ण्यो गर्गादेः ॥ ४८३ ॥ गर्गादेर्गणाद् ण्यो भवति अपत्येऽभिधेये ।

* इवर्णावर्णयोर्लोप. स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४७९ ॥ इवर्णावर्णयोर्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च पर । गार्ग्य । गार्ग्यौ । धन्मस्यापत्य वा

ऽस्यः । वात्स्यौ । कौत्स्यः । कौत्स्यौ । बहुत्वे–

गर्गयस्कविदादीनां च ॥ ४८४ ॥ गर्गादीनां यस्कादीनां विदादीनां च बहुत्वे विहितस्य अस्त्यभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुग्भवति । गर्गाः । वत्साः । वुत्साः । उभयत्र ष्यो लुक् । ऊर्वाः । यस्काः । विदाः । अणो लुक् । इत्यादि ।

कुर्वादेर्यण ॥ ४८५ ॥ कुर्वादिगणाद् यण्प्रत्ययो भवति अपत्येऽर्थे । कुरोरपत्यं कौरव्यः । रहस्यापत्यं लाह ।

कुञ्जादेरायनण् स्मृतः ॥ ४८६ ॥ कुञ्जादेर्गणात् आयनण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽर्थे तदन्ते ष्यश्च स्मृत । अस्त्रीनडादिबहुत्वे । कुत एतत् ? स्मृतग्रहणाधिक्यात् । कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ । एवं ब्राध्नायन्य ब्राध्नायन्यौ । स्त्रियां तु । कौञ्जायनी । नडादेस्तु । नाडायनः । चारायणः । मौञ्जायनः । शाकटायन । बहुत्वे । कौञ्जायनाः कुञ्जस्यापत्यानि । एवं ब्राध्नायनाः ।

स्त्र्यत्र्यादेरेयण् ॥ ४८७ ॥ स्त्रियामादादिभ्योऽत्र्यादेश्च एयण् भवति अपत्येऽभिधेये । विनताया अपत्यं वैनतेयः । एवं सौपर्णेयः । यौवतेयः । कौन्तेयः । अत्रेरपत्यं आत्रेयः आत्रेयौ । बहुत्वे । अभिसंज्ञायामेत्वमर्यादेशश्च । अत्रयः भृग्वत्र्यङ्गिरेत्यादिना अपत्यप्रत्ययस्य लुक् । सत्यामभिसंज्ञायां इरेदुरोज्जसि । इत्येत्वं जसि । एवं सौभ्रेयः । गाङ्गेयः । भद्रबाहोरपत्यं ।

एयेऽस्कद्र्वादिषु लुप्यते ॥ ४८८ ॥ एये प्रत्यये परे उवर्णो लुप्यते नतु कद्रूशब्दस्य । भाद्रबाहेयः । कामण्डलेयः । अकद्र्वा इति किम् । काद्रवेयः ।

सर्वनाम्नः संज्ञाविषये स्त्रियां विहितत्वात् ॥ ४८९ ॥ सर्व-

नाम्न पर सञ्ज्ञाविषये एयण् भवति अपत्येभिधेये । सर्वा काचित् स्त्री । सर्वाया अपत्य सार्वेय । इत्यादि ।

इणतः ॥ ४९० ॥ अकारान्तान्नाम्न इण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽभिधेये । दक्षस्यापत्य दाक्षि । एव दाशरथि । आर्जुनि । दैवदत्ति । अस्यापत्य इ इत्यादि ।

बाह्वादेश्च विधीयते ॥ ४९१ ॥ बाह्वादिगणादिण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽभिधेये । उपबाहोरपत्यमौपबाहवि । भाद्रबाहवि ।

नस्तु क्वचित् ॥ ४९२ ॥ नस्य लोपो भवति क्वचित् लक्ष्यानुरोधात् ॥ उडुलोम्नोऽपत्य औडुलोमि । एवमाग्निशर्मि ।

मनो' यण्ष्यौ ॥ ४९३ ॥ षष्ठ्यन्तान्मनुशब्दात्परौ यण्ष्यौ प्रत्ययौ भवत अपत्यार्थे । मनोरपत्य मानुष । मनुष्य । मानव । वाणपत्ये इति अण् भवति ।

* कुर्वादेर्यण ॥ ४८५ ॥ कुर्वादिगणात् यण् प्रत्ययो भवति अपत्यार्थे । पक्षे कुरोरपत्य कौरव्य । वाण्पत्ये इति अण् भवति । कौरव । लह्वस्यापत्य लाह्व ।

क्षत्रादिय॰ ॥ ४९४ ॥ षष्ठ्यन्तात् क्षत्रशब्दात्पर इय प्रत्ययो भवति अपत्यार्थे । क्षत्रिय ।

कुलादीन ॥ ४९५ ॥ कुलशब्दात्पर इन प्रत्ययो भवति जातार्थे । कुले जात कुलीन । इत्यादि ।

> रागान्नक्षत्रयोगाच्च समूहात्सास्य देवता ।
> तद्वेत्त्यधीते तस्येदमत्रमादेराणप्यते ॥ १ ॥

रागात् अण् । कुसुम्भेन रक्त कौसुम्भ । एव हारिद्र वस्त्र । कौङ्कुम । माञ्जिष्ठ । काषाय । नक्षत्रयोगात् । पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्त काल ।

पुष्यतिष्ययोर्नक्षत्रे ॥ ४९६ ॥ नक्षत्रार्थे वर्तमानयोः पुष्यतिष्ययोर्यकारस्य लोपो भवति अणि परे । इति यकारलोपः । मत्स्यस्य यस्य ङ्यीकारे इये चागस्त्यसूर्ययोः ॥ इति सूत्राच्च इति अनुवर्तनं । पौषः कालः । पौषो मासः । पौषी रात्रिः । पौषमहः । एवं तैषो मासः । तैषी रात्रिः । तैषमहः । चित्रया चन्द्रयुक्तया युक्तः कालः चैत्रः । वैशाखः । एवं ज्येष्ठ । आषाढ । श्रावण भाद्रपद । आश्वयुज । कार्तिक । मार्गशिर । माघ । फाल्गुन । एवं सर्वत्र । समूहात् । युवतीनां समूहो यौवतं एवं हांसं । काकं । क्षात्रं । शौद्रं । आर्षं । मार्गं । सास्य देवता । जिनो देवता अस्य इति जैनः । एवं शैवः । वैष्णवः ब्राह्मणः । बौद्धः । कापिलः । सौरं । ऐन्द्रः । तद्वेत्ति । जिनं वेत्तीति जैन इत्यादि । छन्दो वेत्त्यधीते वा छान्दसः । व्याकरणं वेत्त्यधीते वा वैयाकरणः । भारतः । तस्येदं । मृगस्य इदं मांसं मार्गं । सौकरं । कौमारं । पुत्रस्येदं पौत्रं । दैवं । पौरुषं । यून इदं यौवनं । एवमादिरस्येति गणो गृह्यते । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपं । एवं श्रावणः शब्दः । रासनो रसः । स्पार्शनः स्पर्शः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखलेन क्षुण्णा औलूखलास्तण्डुलाः । अश्वैरुह्यते रथ आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटं । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशो राक्षसः । त्रिविध एव त्रैविधः । पटोर्भावः पाटवं । लाघवं । कौशलमित्यादि ।

तेन दीव्यति संसृष्टं तरतीकण् चरत्यपि ।
पण्याच्छिल्पान्नियोगाच्च क्रीतादेरायुधादपि ॥ २ ॥

तेन दीव्यति तेन संसृष्टं तेन तरति तेन चरतीत्यर्थे पण्यात् शिल्पात् नियोगाच्च क्रीतादेरायुधादप्यपीकण् प्रत्ययो भवति । तेन दीव्यतीत्यत्र इकण् । अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः । एवं गिरिणा दीव्यति गैरिकः । दा-

ण्डिकः । तेन संसृष्टमित्यादि । दध्ना संसृष्टं दाधिकमोदनं एवं क्षारिकः । ताक्रिकः । घार्तिक । शार्ङ्गवेरिक । सार्पिषिक । लावणिक । मारिचिक । तेन तरतीत्यत्रापि । उडुपेन तरतीति औडुपिक । एवं वाहित्रिकः । द्रोण्या तरतीति द्रौणिक । गोपुच्छिक । नावा तरतीति नाविक ।. चरतीत्यत्रापि । शिबिकया चरतीति शैबिकिक एवं आश्विक । औष्ट्रिक । शृङ्गवेरेण चरतीति शार्ङ्गवेरिक । पण्यात् । ताम्बूलं पण्यमस्य ताम्बूलिक । एवमपिशब्दग्रहणात् यथाशिष्टप्रयोगं भवति । गन्ध पण्योऽस्येति गान्धिक । एवं सार्पिषिक । पात्रिक । राजतिक । लौहितिक शिल्पात् । मृदङ्गं शिल्पमस्येति मार्दङ्गिक । एव पाणविक । शार्ङ्गिक । फाल्गुलिक । वैणिक । वैनयिक । वार्तिक । तालिक । नियोगात् । शुल्कं नियोगो यस्येति शौल्किक । एव भाण्डागारिक । महामात्रिक प्रातीहारिक । क्रीतादे । प्रस्थेन । क्रीतं प्रास्थिक एवं शातिक । साहस्रिक । सुवर्णेन क्रीतं सौवर्णिकं । आदिशब्दात् । रक्षेण युक्तो राक्षिक । दैवेन प्रवृत्तो दैविक । कार्षापणेन अर्हतीति कार्षापणिक । आयुधादपि । वेतनमायुधमस्येति वाक्रिकः एवं कौन्तिक । तौमरिक । याष्टिक । क्रीतादेरित्यत्रादि ग्रहणादस्येति वाप [illegible] र्थे इकण् प्रत्ययो भवति । प्रस्थस्य वाप प्रास्थिकं [illegible] । कुम्भस्य वाप कौम्भिकमित्यादि ।

कर्मणि साधु कर्मण्य । अपि चेति वचनाद् गिरिणा तुल्यो हस्ती गिरितुल्य । तुल्य सदृश कुशलो योग्यो हितश्चेति साधुरुच्यते।

ईयस्तु हिते ॥ ४९८ ॥ हितार्थे ईय प्रत्ययो भवति । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । एवमश्वीय । जनकेभ्यो हितो जनकीय । जननीय । त्वदीय । मदीय । युष्मदीय । अस्मदीय ।

तत्र जातस्तत आगतो वा ॥ ४९९ ॥ इत्यादिषु च ईय प्रत्ययो भवति । शालायां जात शालीय । शालाया आगत शालीय ।

यदुगवादिभ्यः ॥ ५०० ॥ उवर्णान्तादृवादिभ्यश्च हितार्थे यद्भवति । कृकवाकुभ्यो हित कृकवाकव्य । वधूभ्यो हिता वधव्य । गोभ्यो हितो गव्य । पटुभ्यो हित पटव्य । हविर्भ्यो हिता हविष्यास्तण्डुला । गवाद्य इति के । गो हविस् इध्मका बर्हिस् मेधा मन स्रुच् इति गवादिगण ।

उपमाने वति ॥ ५०१ ॥ उपमानेऽर्थे वति प्रत्ययो भवति । राजेव वर्तते राजवत् । ब्राह्मणस्येव वृत्तमस्येति ब्राह्मणवत् । मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्रासादा मथुरावत् । देवमिव त्वा पश्यामि देववत् । इत्यादि । सर्वत्र द्रव्यगुणक्रियाभि साम्यमुपमानमस्तीति वत्प्रत्ययेन भवितव्यम् । द्रव्ये । देवदत्त इव धनवान् देवदत्तवत् । एवं कुबेरवत् । धनिवत् । गुणे । यतिरिव गुणवान् यतिवत् । जलमिव शैत्य जलवत् । अग्निरिव औष्ण्यमग्निवत् । श्रीखण्ड इव सुरभि श्रीखण्डवत् । क्रियायां । ब्राह्मण इव वर्तेन ब्राह्मणवत् । एवं पितानवत् ।

त्वतौ भावे ॥ ५०२ ॥ भावेऽभिधेये त्वतौ भवत । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त भावो भवति । तत्प्रत्ययस्य स्त्रियां वृत्ति । त्वप्रत्ययस्य

---

१ मथुरा प्रासादात् [illegible] भाव ।

नपुंसके वृत्ति । पटस्य भाव पटता पटत्वं एव अश्वता अश्वत्वं । गोता गोत्व । इति द्रव्यभाव । शुक्लता शुक्लत्व । रूपता रूपत्व । रसता रसत्वं । ज्ञानता ज्ञानत्व । सुखता सुखत्व इति गुणभाव । उत्क्षेपणता उत्क्षेपणत्व । गमनता गमनत्व । इति क्रियाभाव ।

यण् च प्रकीर्तितः ॥ ५०३ ॥ भावेऽभिधेये यण् प्रकीर्तितस्त त्वौ च । जडस्य भावो जाड्यं जडता जडत्व । एव ब्राह्मण्य ब्राह्मणता ब्राह्मणत्व ।

अघुट्स्वरवत्तद्धिते ये ॥ ५०४ ॥ तद्धिते ये परे अघुट्स्वरवत्कार्यं भवति । अघुट्स्वरादौ सेटकस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्वमित्युक्तं । विदुषा भावो वैदुष्य । प्रकीर्तितग्रहणाधिक्यादन्यस्मिन्नर्थेऽपि . यण् प्रकीर्तितस्तत्वौ च भवत । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्य ब्राह्मणता ब्राह्मणत्व । पुन पुनर्भाव पौनःपुन्यं । क्वचिदुभयपदवृद्धि । पौन पौन्य । सौभाग्य । अणि च पदद्वये वृद्धौ आग्निमारुत कर्म । सौहार्द ।

तदस्यास्तीति मन्त्वन्त्वीन् । ५०५ । तदिति प्रथमान्तादस्यास्तीत्येतस्मिन्नर्थे मन्तु वन्तु विन् इन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । आयुरस्यास्तीति आयुष्मान् । इतिशब्दस्य विवक्षार्थत्वात् अवर्णान्तात् अवर्णोपधात् मकारान्तात् मकारोपधात् धुडन्तात् अशिडन्तात् परो वन्तु प्रत्ययो भवति । अशिडन्तादित्युक्ते सति तद्वचन सामान्यमेव । तत्र टकारो वर्जनीय । अवर्णान्तात्—वृक्षोऽस्यास्तीति वृक्षवान् । शालास्यास्तीति शालावान् । इत्यादि । अवर्णोपधात्—तक्षास्यास्तीति तक्षवान् । कर्मास्यास्तीति कर्मवान् । क्वचिन्नकारलोप । मकारान्तात्—इदमस्यास्तीति इदवान् । किमस्यास्तीति किंवान् । इत्यादि । मकारोपधात्—लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । एव धर्मवान् । इत्यदि । धुडन्तात् । विद्यु

दस्यास्तीति विद्युत्वान् । वर्गप्रथमा इत्यादिना तृतीये प्राप्ते सति । तमोर्न तृतीयो मत्वर्थे इत्यनेन सूत्रेण तृतीयत्वं न भवति । अशिटन्तादिति किं ? आयुरस्यास्तीति आयुष्मान् ।

अमन्तमायामेधास्रग्भ्यो वा विन् ॥ ५०६ ॥ एभ्यः परो विन् प्रत्ययो वा भवति । यशोऽस्यास्तीति यशस्वी । पक्षे वन्तु यशस्वान् । अत्र सकारस्य दकारो विसर्गश्च न भवति । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । तपस्वान् । एवं तेजस्वी तेजस्वान् । धुटां तृतीय । धुटां तृतीयो भवति घोषवति सामान्ये । लृवर्णतवर्गलसा दन्त्या इति न्यायात् सकारस्य दकारे प्राप्ते सति—

तमोर्न तृतीयो मत्वर्थे ॥ ५०७ ॥ तकारसकारयोस्तृतीया मत्वर्थे न भवति । मत्वर्थे इति कोऽर्थः ? अस्त्यर्थे । पश्चात् तमोर्नेति नैषीये प्राप्ते सकृद्बाधितो विधिर्बाधित एव सत्पुरुषवत् । मायास्यास्तीति मायावी मायावान् । मेधास्यास्तीति मेधावी मेधावान् । स्रगस्यास्तीति स्रग्वी स्रग्वान् । व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायात् चवर्गदृगादीना चेति गत्वमनेन न्यायेन अपोपे प्रथम । वर्गप्रथमास्तृतीयान् । बहुलमिन् भवति । ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डी । शिखास्यास्तीति शिखी । देवोऽस्यास्तीति देवी । इत्यादि ।

तदस्य सञ्जातं तारकादेरितच् ॥ ५०८ ॥ तदिति प्रथमान्ताद्स्य सञ्जातमित्यस्मिन्नर्थे तारकादेराकृतिगणात् परः इतच् प्रत्ययो भवति । तारका सञ्जाता अस्येति तारकितं नभः । एवं कण्टकितः करः । पल्लवितो वृक्षः ।

संख्यायाः पूरणे डमौ ॥ ५०९ ॥ संख्यायाः पूरणेऽर्थे डमौ भवतः । एकादशपर्यन्तं संख्या । ततः परमसंख्या ॥ संख्यादेर्नान्ताया मो भवति

शेवायाश्च डो भवति। तत्कथं ? वाशब्दात् । वाशब्द क्वास्ते ? वाणपत्ये इत्यत्र ।

डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ ५१० ॥ टानुबन्धे प्रत्यये परे अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति । एकादशानां पूरण एकादश एकादशी एकादश। द्वादश एव । अत्र आत्वं निपात । त्रयोदश । अत्र त्रयस्तु निपात । चतुर्दश । पञ्चदश । पञ्चम । पंचमी । पञ्चमं । एवं सप्तम । अष्टम । नवम । दशम । इत्यादि ।

द्वेस्तीयः ५११ द्वेस्तीयो भवति पूरणेऽर्थे । द्वयो पूरणो द्वितीय । द्वितीया । द्वितीय ।

त्रेस्तृ च ॥ ५१२ ॥ त्रेस्तीयो भवति तृआदेशश्च पूरणेऽर्थे । त्रयाणा पूरणस्तृतीय । तृतीया । तृतीय ।

अन्तस्थो डे पौ. ॥ ५१३ . ष्पकारयोरन्तस्थो भवति डे पर। चतुर्णा पूरणश्चतुर्थ । चतुर्थी । चतुर्थ ।

तवर्गस्य पटवर्गाट्टवर्ग ॥ ५१४ ॥ पकारटवर्गान्तात्परस्य तव र्गस्य टवर्गो भवति आन्तरतम्यात् । षण्णां पूरण षष्ठ षष्ठी षष्ठ ।

कतिपयात्कतेश्च ॥ ५१५ ॥ कतिपयात्कतेश्च पूरणेऽर्थे थो भवति डे परे । कतिपयाना पूरण कतिपयथ । कतीना पूरण कतिथ । कतिपयथी। कतिथी । कतिपयथ । कतिथ ।

विंशत्यादेस्तमट् ॥ ५१६ ॥ विंशत्यादेस्तमट् प्रत्ययो भवति पूरणेऽर्थे । विंशतितम । विंशते पूरणी विंशतितमी । विंशतितम त्रिंशत पूरण त्रिंशत्तम । त्रिंशत्तमी । त्रिंशत्तम । चत्वारिंशत्तम । पंचाशत्तम । उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विकल्पो ऽस्यन । उत्तरत्र नित्यग्रहण क्वास्ते ? नित्य शतादेरित्यत्र । यत्र सख्या विद्यते तत्र विकल्पेन तमट् भवति ।

तेर्विंशतेरपि ॥ ५१७ ॥ विंशतेरपि तर्लोपो भवति डानुबन्धे प्रत्य

ये परे। यपिशब्दात् अस्य लोपो भवति। विंशः। त्रिंश। चत्वारिंशः। पञ्चाशः।

नित्यं शतादेः ॥ ५१८ ॥ शतादेर्गणात् पूरणेऽर्थे नित्यं तमट् प्रत्ययो भवति। एकशतस्य पूरण एकशततम। एकशततमी। एकशततमं। एकसहस्रस्य पूरण एकसहस्रतम। एकसहस्रतमी। एकसहस्रतमं। एककोटितम।

षष्ट्याद्यतत्परात् ॥ ५१९ ॥ षष्ट्यादेसंख्याया परात् पूरणेऽर्थे नित्यं तमट् भवति। षष्टे· पूरण. षष्टितम। षष्टे पूरणी षष्टितमी। षष्टितमं। सप्ततितमः। अशीतितम.। नवतितमः। अतत्परादिति किं? एकषष्टे· पूरण एकषष्टः। एकषष्टितमः। यत्र संख्या विद्यते तत्र विकल्पेन तमट् प्रत्ययो भवति।

विभक्तिसंज्ञा विज्ञेया वक्ष्यन्तेऽतः परन्तु ये ॥
येऽद्यादेः सर्वनाम्नस्ते बह्वोर्थेन पराः स्मृताः ॥ ३ ॥

अत: परं द्व्यादिवर्जितात्सर्वनाम्न परा ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते विभक्तिसंज्ञा विज्ञेया.। तु पुन.। बह्वोर्थेन इति कोऽर्थ? बहुशब्दात्तस्य प्रत्यया कथिता· श्रुतत्वात्सर्वनाम्न. कार्यं प्रति विभक्तिसंज्ञा भवन्ति। तेन तदा यदा इति पोपपति न दीर्घ। तस्मिन् काले तदा "दाढानीमी तत· स्मृतो" इति दा प्रत्ययः। कस्मिन्काले कदा। काले किं? सर्वयदेकान्येभ्य एव दा इति दाप्रत्ययः। विभक्तिसंज्ञा इति विभक्तिकार्यं किं? त्यदादित्वं अकार लोपं। एकत्र। किं क इति कादेश।

पञ्चम्यास्तस् ॥ ५२० ॥ पञ्चम्यन्तात् द्व्यादिवर्जितात्सर्वनाम्नो बह्वोश्च परस्तस् भवति। सर्वस्मात् सर्वतः। तस्प्रत्ययान्ता अव्ययानि भाष्यन्ते। अव्ययाद्विभक्तेर्लोप। तस्मात् तत। यस्मात् यत.। बहुभ्यो बहुत:। एवं विधतः। उभयतः। अन्यत। पूर्वतः। परत:। इत्यादि।

शेषायाश्च डो भवति। तत्कथं ? वाशब्दात्। वाशब्द कास्ते ? वाणपत्ये इत्यत्र।

डानुनन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ ५१० ॥ टानुनन्धे प्रत्यये परे अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति। एकादशाना पूरण एकादश एकादशी एकादश। द्वादश एव। अत्र आत्व निपात। त्रयोदश। अत्र त्रयस्तु निपात। चतुर्दश। पञ्चदश। पञ्चम। पंचमी। पञ्चमं। एव सप्तम। अष्टम। नवम। दशम। इत्यादि।

द्वेस्तीयः ५११ द्वेस्तीयो भवति पूरणेऽर्थे। द्वयो पूरणो द्वितीय। द्वितीया। द्वितीय।

त्रेस्तृ च ॥ ५१२ ॥ त्रेस्तीयो भवति तृआदेशश्च पूरणेऽर्थे। त्रयाणा पूरणस्तृतीय। तृतीया। तृतीय।

अन्तस्थो डे पोः ॥ ५१३ ॥ रेफषकारयोरन्तस्थो भवति डे परे। चतुर्णा पूरणश्चतुर्थ। चतुर्थी। चतुर्थ।

तवर्गस्य षटवर्गाट्टवर्गः ॥ ५१४ ॥ षकारटवर्गान्तात्परस्य तव र्गस्य टवर्गो भवति आन्तरतम्यात्। षण्णा पूरण षष्ठ षष्ठी षष्ठ।

कतिपयात्कतेश्च ॥ ५१५ ॥ कतिपयात्कतेश्च पूरणेऽर्थे थो भवति डे परे। कतिपयाना पूरण कतिपयथ। कतीना पूरण कतिथ। कतिपयथी। कतिथी। कतिपयथ। कतिथ।

विंशत्यादेस्तमट् ॥ ५१६ ॥ विंशत्यादेस्तमट् प्रत्ययो भवति पूरणेऽर्थे। विंशतितम। विंशते पूरणी विंशतितमी। विंशतितम त्रिंशत पूरण त्रिंशत्तम। त्रिंशत्तमी। त्रिंशत्तम। चत्वारिंशत्तम। पंचाशत्तम। उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विकल्पो लभ्यत। उत्तरत्र नित्यग्रहण कास्ते ? नित्य शतादेरित्यत्र। यत्र सख्या विधने तत्र विकल्पेन तमट् भवति।

वेर्विंशतेरपि ॥ ५१७ ॥ विंशतेरपि तेर्लोपो भवति डानुबन्धे प्रत्य

अत् क च ॥ ५२८ ॥ किम सप्तम्यन्तात् अद् भवति क्वादेशश्च । कस्मिन् क ।

काले किंसर्वयदेकान्येभ्य एव दा ॥ ५२९ ॥ काले वर्तमानेभ्य सप्तम्यन्तेभ्य एभ्यो दा भवति । कस्मिन् काले कदा । एवं सर्वदा । यदा । एकदा । अन्यदा । काल इति किं ? सर्वत्र देशे । सदा इति निपातः । सर्वशब्दात्परो दाप्रत्ययो भवति । सर्वस्य समावश्च । सर्वस्मिन्काले सदा ।

इदमो र्हिधुनादानीम् ॥ ५३० ॥ काले वर्तमानात्सप्तम्यन्तादिदम परा र्हि अधुना दानीम् एते प्रत्यया भवन्ति ।

रथोरेतेत् ॥ ५३१ ॥ रथो परत इदम्शब्द एत इत् इत्येतौ प्राप्नोति । अस्मिन् काले एतर्हि । इवर्णावर्णयोर्लोप । अधुना । इदानीम् । इत्थम् ।

दादानीमौ तदः स्मृतौ ॥ ५३२ ॥ काले वर्तमानात्सप्तम्यन्तात्तद परौ दादानीमौ स्मृतौ । तस्मिन् काले तदा । तदानीं ।

सद्यआद्या निपात्यन्ते ॥ ५३३ ॥सद्यआद्या शब्दा कालेऽभिधेये निपात्यन्ते । लक्षणसूत्रमन्तरेण लोकप्रसिद्धशब्दरूपोच्चारण निपातन । समाने अहनि सद्य । समानस्य सभावो द्यश्च परेद्यवि । अस्मिन्नहनि अद्य । इदमो अद्यभावो द्य च परेद्यवि । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत् । पूर्वतरस्मिन् संवत्सरे परारि ।

पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च संवत्सरे ॥ ५३४ ॥ पूर्वपूर्वतरयो उत्आरी च भवत । चशब्दात्पर आदेशश्च संवत्सरेऽर्थे ।

इदमः समसण् ॥ ५३५ ॥ सप्तम्यन्तादिदम समसण् प्रत्ययो भवति संवत्सरेऽर्थे । अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः ।

अद्यादेरिति किं ? द्वाभ्यां । अवादित इत्यत्र कथं, प्रयोगतश्चेति ज्ञापयति । तेन असर्वनाम्नोऽप्यवधिमात्रात्तस् वक्तव्यः असर्वनाम्नोऽपि परस्तस् प्रत्ययो भवति अवधिमात्रात् । अवधिमात्रादिति कोऽर्थः ? प्रयोगमात्रादित्यर्थः । इत्यनेन सूत्रेण तस्प्रत्ययो भवति । ग्रामात् ग्रामतः । प्रयोगात् प्रयोगतः । एवं वृक्षात् वृक्षतः । पटतः । घटतः ।

तत्रेदमिः ॥ ५२१ ॥ तेषु विभक्तिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु परत इदम् इकारतां प्राप्नोति । अस्मात् इतः ।

तेषु त्वेतदकारताम् ॥ ५२२ ॥ तेषु तकारादिषु विभक्तिसंज्ञकेषु परत एतद्शब्द अकारतां प्राप्नोति । एतस्मात् अतः । तकारादिष्विति किं ? एतेन प्रकारेण एतधा ।

तहोः कुः ॥ ५२३ ॥ तकारहकारयोः परयोः किंशब्दः कुर्भवति । कस्मात् कुतः ।

त्रः सप्तम्याः ॥ ५२४ ॥ सप्तम्यन्ताद् द्व्यादिवर्जितात्सर्वनाम्नो बहोश्च परतः त्रप्रत्ययो भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र । एतस्मिन् अत्र । कस्मिन् कुत्र । अमुष्मिन् अमुत्र । तस्मिन् तत्र । यस्मिन् यत्र । बहुषु बहुत्र । अद्व्यादेरिति किं ? द्वयोः । त्वयि । मयि । इत्यादि ।

आद्यादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च ॥ ५२५ ॥ सप्तम्यन्तेभ्य आद्यादिभ्यश्च परस्तस् प्रत्ययो भवति । आदौ आदितः । एवं मध्ये मध्यतः । अन्ते अन्ततः । अग्रे अग्रतः । मुखे मुखतः । पृष्ठे पृष्ठतः । पार्श्वे पार्श्वतः । पूर्वे पूर्वत । परे परत इत्यादि ।

इदमो हः ॥ ५२६ ॥ इदमः सप्तम्यन्तात् हो भवति त्रापवादः । अस्मिन् इह ।

किमः ॥ ५२७ ॥ किमः सप्तम्यन्तात् हो भवति । कस्मिन् कुह ।

प्रकृष्टे तमतररूपाः ॥ ५४५ ॥ प्रकृष्टार्थे एते प्रत्यया भवन्ति । प्रकृष्ट आढ्य. आढ्यतरः आढ्यतम आढ्यरूपः । एवं वैयाकरणतमः वैयाकरणतर. वैयाकरणरूप । पचतितम पचतितरः पचतिरूप ।

ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ५४६ ॥ ईषदपरिसमाप्तौ अर्थे कल्पदेश्यदेशीया एते प्रत्यया भवन्ति । ईषदपरिसमाप्त पटुः पटुकल्प । पटुदेश्य । पटुदेशीय । पचतिकल्प । पचतिदेश्यं । पचतिदेशीयं । पचतिकल्पं ।

कुत्सितवृत्तेर्नाम्नः पाशः ॥ ५४७ ॥ कुत्सितवृत्तेर्नाम्न पर पाश प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाश ।

भूतपूर्ववृत्तेर्नाम्नश्चरट् ॥ ५४८ ॥ भूतपूर्ववृत्तेर्नाम्न. पश्चरट् प्रत्ययो भवति । टकारः परटकारादुपन्यादिति विशेषणार्थं । भूतपूर्व आढ्य आढ्यचर. । आढ्यचरी । आढ्यचरं । भूतपूर्वो राजा राजचरः । भूतपूर्वा राज्ञी राजचरी । एवं देवचर. । देवचरी ।

बह्वल्पार्थात्कारकाच्छस्वा मङ्गले गम्यमाने ॥ ५४९ ॥ बह्वर्थात् अल्पार्थाच्च परः शस्प्रत्ययो वा भवति मङ्गले गम्यमाने । बहून् देहि । बहुशो देहि । एवं अल्पशो, देहि अल्पं देहि । स्तोकशो देहि, स्तोकं देहि । शतशो देहि, शतं देहि । सहस्रशो देहि, सहस्रं देहि । लक्षशो याचते, लक्षं याचते ।

वारस्य संख्यायाः कृत्वसुच् ॥ ५५० ॥ वारस्य संबन्धिन्याः संख्यायाः परः कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । चकार उच्चारणार्थं । कृत्वसुच्प्रत्ययान्ता अव्ययानि स्युः । पञ्च वारान् भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । एवं सप्तकृत्वः । षट्कृत्वः । बहुकृत्वः । एवं सप्तकृत्वो गच्छति । दशकृत्वो ददाति । शतकृत्वो याचते । सहस्रकृत्वो मन्यते इति ।

पूर्वादेरेद्युस् ॥ ५३६ ॥ सप्तम्यन्तात्पूर्वादिगणात् पर एद्युस् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्यु । एव परेद्यु । अन्येद्यु । अन्यतरेद्यु । इतरेद्यु । कतरेद्यु । अपरेद्यु ।

उभयाद् द्युश्च ॥ ५३७ ॥ सप्तम्यन्तादुभयशब्दात्परो द्युस् भवति । चकारात् एद्युस् भवति। उभयस्मिन्नहनि उभयेद्यु । उभयद्यु ।

परादेरेद्यविस् ॥ ५३८ ॥ परादिगणात्पर एद्यविस् प्रत्ययो भवति । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । एवमन्येद्यवि । अन्यतमेद्यवि । इत्यादि ।

प्रकारवचने तु था ॥ ५३९ ॥ अद्व्यादे सर्वनाम्न प्रकारवचने तु था भवति। प्रकारशब्द सदृशार्थो विशेषार्थश्च।सामान्यभेदक प्रकार । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । एवमन्यथा । यथा । तथा । उभयथा । पूर्वथा । अपरथा । वाक्यार्थविशेषेण सर्वविभक्तिभ्यो ज्ञेय थाप्रत्यय । सर्वस्मिन् प्रकाराय यदि वा सर्वस्मिन् प्रकारे सर्वथा इत्यादि ।

सख्याया प्रकारे धा ॥ ५४० ॥ सख्याया पर प्रकारवचने धा भवति । चतुर्भि प्रकारै चतुर्धा । एव द्विधा । एकधा । बहुभि प्रकारैर्बहुधा । पञ्चधा । षोढा षट्प्रकारा अस्य इति विग्रह ।

षष् उत्वम् ॥ ५४१ ॥ षष्शब्दस्यात उत्व भवति । सप्तधा । अष्टधा । नवधा । दशधा । सहस्रधा । लक्षधा । कोटिधा ।

द्वित्रिभ्या धमणेधा च ॥ ५४२ ॥ द्वित्रिभ्या परो धमण् एधा च प्रत्ययौ भवत प्रकारवचने । द्वैध । त्रैध । द्वेधा । त्रेधा ।

इदंकिंभ्या थमु कार्य. ॥ ५४३ ॥ इदंकिंभ्या पर थमु कार्य प्रकारवचने । अनेन प्रकारेण इत्थ । केन प्रकारेण कथम् ।

आख्याताच्च तमादयः ॥ ५४४ ॥ नाम्न आख्याताच्च परास्तमादय प्रत्यया भवन्ति ।

प्रकृष्टे तमतररूपाः ॥ ५४५ ॥ प्रकृष्टार्थे एते प्रत्यया भवन्ति । प्रकृष्ट आढ्य आढ्यतर आढ्यतम आढ्यरूप । एवं वैयाकरणतम वैयाकरणतर वैयाकरणरूप । पचतितम पचतितर पचतिरूप ।

ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ५४६ ॥ ईषत्परिसमाप्तौ अर्थे कल्पदेश्यदेशीया एते प्रत्यया भवन्ति । ईषत्परिसमाप्त पटु पटुकल्प । पटुदेश्य । पटुदेशीय । पचतिकल्प । पचतिदेश्य । पचतिदेशीय । पचतिकल्प ।

कुत्सितवृत्तेर्नाम्नः पाशः ॥ ५४७ ॥ कुत्सितवृत्तेर्नाम्न पाश प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाश ।

भूतपूर्ववृत्तेर्नाम्नश्चरट् ॥ ५४८ ॥ भूतपूर्ववृत्तेर्नाम्न चरट् प्रत्ययो भवति । टकार षष्टकारादुन्यादिति विशेषणार्थं । भूतपूर्व आढ्य आढ्यचर । आढ्यचरी । आढ्यचर । भूतपूर्वो राजा राजचर । भूतपूर्वा राज्ञी राजचरी । एवं देवचर । देवचरी ।

बह्वल्पार्थात्कारकाच्छस्स मङ्गले गम्यमाने ॥ ५४९ ॥ बह्वर्थात् अल्पार्थाच्च शस्प्रत्ययो वा भवति मङ्गले गम्यमाने । बहून् देहि । बहुशो देहि । एवं अल्पशो, देहि अल्पं देहि । स्तोकशो देहि, स्तोकं देहि । शतशो देहि, शतं देहि । सहस्रशो देहि, सहस्रं देहि । रक्षशो याचनं, रक्ष याचनं ।

वारस्य संख्यायाः कृत्वसुच् ॥ ५५० ॥ वारस्य संबन्धिन्या संख्याया च कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थं । कृत्वसुच्प्रत्ययान्ता अव्ययानि स्यु । पञ्च वारान् भुङ्क्ते पञ्चकृत्व । एवं सप्तकृत्व । कतिकृत्व । बहुकृत्व । एवं सप्तकृत्वो गच्छति । दशकृत्वो ददाति । शतकृत्वो याचते । सहस्रकृत्वो नमते इति ।

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ ५५१ ॥ वारस्य सम्बन्धिभ्यो द्वित्रिचतुर्भ्यः पर सुच् प्रत्ययो भवति । द्वौ वारौ भुङ्क्ते द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते ।

संख्याया अवयवान्ते तयट् ॥ ५५२ ॥ संख्याया अवयवान्तार्थे तयट् प्रत्ययो भवति । द्वौ अवयवौ यस्य असौ द्वितय । त्रितय । चतुष्टय । पञ्चतय । सप्ततय ।

परिमाणे तयट् ॥ ५५३ ॥ परिमाणेऽर्थे तयट् प्रत्ययो भवति । चत्वारि परिमाणानि यस्य चतुष्टय । एव द्वितय त्रितय ।

द्वित्रिभ्यामयट् ॥ ५५४ ॥ द्वित्रिशब्दाभ्या परोऽयट् प्रत्ययो भवति समूहेऽर्थे । द्वयो समूह द्वय । त्रयाणा समूह त्रय । उत्सेधमान तिर्यग्मानमिति द्विविध मान ।

मात्रट् ॥ ५५५ ॥ परिमाणे मात्रट प्रत्ययो भवति । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुमात्रमुदक । ऊरुमात्री परिखा ।

यत्तदेतद्भ्यो डावन्तु ॥ ५५६ यद् तद् एतद् इत्येतेभ्य परो डावन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । उकार उच्चारणार्थ । यत्परिमाणमस्य यावान् । एव तावान् । एतावान् ।

किमो डियन्तु ॥ ५५७ ॥ किम शब्दात्परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । किं परिमाणमस्य कियान् ।

इदम ॥ ५५८ ॥ इदम परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे। इद परिमाणमस्य इयान् ।

अभूततद्भावे कृभ्वस्तिषु विकारात् च्वि ॥५५९॥ अभूततद्भाव विकारात् च्विप्रत्ययो भवति कृभ्वस्तिषु परत ।

च्वौ चावर्णस्य ईत्वम् ॥ ५६० ॥ अवर्णस्य इत्व भवति च्वौ परे । सर्वापहारी प्रत्ययस्य लोप । च्विप्रत्यये परे पूर्वस्वरस्य दीर्घ ।

गुरूकरोति। दीर्घभवति। पृथीस्यात्। पटूस्यात्। कवीकरोति। कवी भवति। कवीस्यात्। मात्रीकरोति। मात्रीभवति। मात्रीस्यात्।

ऊर्ध्वे दघ्नद्वयसटौ च ॥ ८६१ ॥ ऊर्ध्ववाचिनि प्रमाणेऽर्थे दघ्नद्वयसटौ प्रत्ययौ भवतः। चकारान्मात्रट् भवति। ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुदघ्नं। ऊरुद्वयसं। ऊरुमात्रमुदकं।

हस्तिपुरुषादण् च ॥ ८६२ ॥ हस्तिन् पुरुष इत्येताभ्यां मानेऽण् भवति। चकारान्मात्रट् दघ्नट् द्वयसट् च भवति। हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनं। हस्तिमात्रं। हस्तिदघ्नं। हस्तिद्वयसं। पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषं। पुरुषमात्रं। पुरुषदघ्नं। पुरुषद्वयसम्। उदकमित्यर्थः।

प्रस्तुतवृत्तेर्मयट् ॥ ८६३ ॥ प्रस्तुतवृत्तेर्नाम्नः परो मयट् प्रत्ययो भवति। सुवर्णं प्रस्तुतं सुवर्णमयं। एवमन्नं प्रस्तुतमन्नमयं। भस्ममयं। यदि वा अन्नं प्रस्तुतमत्र अन्नमयः कायः। अन्नं प्रस्तुतमत्र अन्नमयं भावनं। भस्म प्रस्तुतमत्र भस्ममयं पाकस्थानं। भस्ममया मठः। भस्ममयी तपस्विनी। भस्ममयी तनुः।

न य्वो पदाद्योर्वृद्धिरागमः ॥ ८६४ ॥ य्वाविति प्रतिपदोऽनिर्दिश्य गम्यते। आदिशब्दः समीपवचनः। यश्च वश्च यू तयोः स्वराणामाद्यो स्वरस्तयोरिकाराकारयोर्वृद्धिर्न भवति तयोरागमो वृद्धिरागमो भवति णकारानुबन्धे तद्धितप्रत्यये परे। स्थानान्तरतम इति न्यायात् यकारस्य ऐकारः वकारस्य औकारः। व्याकरणं वेत्ति अधीते वा वैयाकरणः। द्वारे नियोगो यस्येति दौवारिकः। य्वोरिति किं? स्वाहानं नियोगोऽस्येति स्वाहानसिकः। इत्यादि।

मन्विर्नाम समासश्च तद्धितश्चेति नामतः।
चतुष्कमिति तत्प्रोक्तमित्येतच्छर्ववर्मणा ॥ १ ॥

भावसेनत्रिविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ।
कृतायां रूपमालायां चतुष्कं पर्यपूर्यत ॥ २ ॥
चतुःषष्टिः कलाः स्त्रीणां ताश्चतुःसप्ततिर्नृणाम् ।
आपकः प्रापकस्तासां श्रीमानृषभतीर्थकृत् ॥ ३ ॥
तेन ब्राह्म्यै कुमार्यै च कथितं पाठहेतवे ।
कालापकं तत्कौमारं नाम्ना शब्दानुशासनम् ॥ ४ ॥
यद्वदन्त्यधिया केचित् शिखिनः स्कन्दवाहिनः ।
पुच्छान्निर्गतशास्त्रं स्यात्कालापकमतः परम् ॥ ५ ॥
तन्न युक्तं यतः केकी वक्ति प्लुतस्वरानुगम् ।
त्रिमात्रं च शिखी ब्रूयादिति प्रामाणिकोक्तितः ॥ ६ ॥
न चात्र मातृकाम्नाये स्वरेषु प्लुतसंग्रहः ।
तस्मात् श्रीऋषभादिष्टमित्येव प्रतिपद्यताम् ॥ ७ ॥

इति श्रीभावसेनरचितायां कातन्त्ररूपमालायां स्यादिनिरूपणं
प्रथमः संदर्भः ॥

अथ द्वितीयः संदर्भः ।

तिङन्तप्रकरणम् ।

सर्वकर्मविनिर्मुक्तं मुक्तिलक्ष्म्याश्च वल्लभम् ।
चन्द्रप्रभजिनं नत्वा तिङन्तः कथ्यते मया ॥ १ ॥

अथ त्यादयो विभक्तयः प्रदर्श्यन्ते ॥ १ ॥ ताश्च दशविधा भवन्ति । कास्ताः ? वर्तमाना । सप्तमी । पञ्चमी । ह्यस्तनी । अद्यतनी । परोक्षा । श्वस्तनी । आशीः । भविष्यन्ती । क्रियातिपत्तिरिति ।

वर्तमाना ॥ २ ॥ ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे—इमानि अष्टादश वचनानि वर्तमानसंज्ञानि भवन्ति ।

सप्तमी ॥ ३ ॥ यात् यातां युस्, यास् यातं यात, यां याव याम । ईत ईयातां ईरन् । ईथास् ईयाथां ईध्वं, ईय ईवहि ईमहि —इमानि अष्टादश वचनानि सप्तमीसंज्ञानि भवन्ति ॥

पञ्चमी ॥ ४ ॥ तु तां अन्तु, हि तं त, आनि आव आम, तां आतां अन्तां, स्व आथां ध्वं, ऐ आवहै, आमहै—इमानि वचनानि पञ्चमीसंज्ञानि भवन्ति ॥

ह्यस्तनी ॥ ५ ॥ दि ता अन्, सि तं त, अम् व म, त आतां अन्त, थास् आथा ध्वं, इ वहि महि—इमानि वचनानि ह्यस्तनी-संज्ञानि भवन्ति ॥

एवमेवाद्यतनी ॥६॥ एतान्येवाद्यतनेर्थेऽभिधेयेऽद्यतनीसंज्ञानि भवन्ति ॥

परोक्षा ॥ ७ ॥ अट् अतुस् उस्, थल् अथुस् अ, अट् व म, ए आते इरे, से आथे ध्वे, ए वहे महे—इमानि वचनानि परोक्षसंज्ञानि भवन्ति ॥

श्वस्तनी ॥ ८ ॥ ता तारौ तारस्, तासि तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस् तास्मस्, ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे, ताहे तास्वहे तास्महे—इमानि वचनानि श्वस्तनीसंज्ञानि भवन्ति ॥

आशीः ॥ ९ ॥ यात् यास्ताम्, यासुस्, यास् यास्तम् यास्त, यासम् यास्व यास्म, सीष्ट सीयास्ताम् सीरन्, सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय सीवहि समहि—इमानि वचनानि आशीःसंज्ञानि भवन्ति ॥

स्यसहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती ॥ १० ॥ स्यति स्यतस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावस् स्यामस्, स्यते स्येते स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये स्यावहे स्यामहे—स्येन सहितानि त्यादीनि वचनानि भविष्यन्तीसंज्ञानि भवन्ति ॥

द्यादीनि क्रियातिपत्तिः ॥ ११ ॥ स्यत् स्यताम् स्यन्, स्यस् स्यतम् स्यत, स्यम् स्याव स्याम, स्यत स्येताम् स्यन्त, स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम्, स्ये स्यावहि स्यामहि-स्येन सहितानि द्यादीनि क्रियातिपत्तिसंज्ञानि भवन्ति ॥

षडाद्याः सार्वधातुकम् ॥ १२ ॥ षण्णां विभक्तीनां आद्याश्चतस्रो विभक्तयः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति ।

अथ परस्मैपदानि ॥ १३ ॥ सर्वविभक्तीनां आदौ नववचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरत्र नवग्रहणात्परग्रहणाच्चेह पूर्वा नवेति अवगन्तव्य । ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् । एवं सर्वविभक्तिषु ।

नव पराण्यात्मने ॥ १४ ॥ सर्वविभक्तीनां पराणि नववचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्ति । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे । एवं सर्वविभक्तिषु ।

त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १५ ॥ परस्मैपदानामात्मने-

पदानां च त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रथममध्यमोत्तमपुरुषसंज्ञानि भवन्ति । ति तस् अन्ति इति प्रथमपुरुषः । सि थस् थ इति मध्यमपुरुषः । मि वस् मस् उत्तमपुरुषः । ते आते अन्ते इति प्रथमपुरुषः । से आथे ध्वे इति मध्यमपुरुषः । ए वहे महे उत्तमपुरुषः । एवं सर्वविभक्तिषु । एता विभक्तयो धातोर्योक्ष्यन्ते । को धातुः ?

क्रियाभावो धातुः ॥ १६ ॥ यः शब्दः क्रियां भावयति संपादयति स धातुसंज्ञो भवति । इति भ्वादीनां धातुसंज्ञायां । भू सत्तायां । भू इति स्थिते ।

प्रत्ययः परः ॥ १७ ॥ प्रतीयते अनेनार्थः स प्रत्ययः । विक्रमितार्थ इत्यर्थः । प्रकृतेः परः प्रत्ययो भवति । इति सर्वत्यादिप्रसङ्गे ।

काले ॥ १८ ॥ वर्तमानातीतभविष्यल्लक्षणः कालः । काल इत्यधिकृतं भवति ।

सम्प्रति वर्तमाना ॥ १९ ॥ प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियालक्षणः सम्प्रतीत्युच्यते । सम्प्रतिकाले वर्तमाना विभक्तिर्भवति । तत्रापि युगपदष्टादशवचनप्राप्तौ—

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ २० ॥ शेषाद्वक्ष्यमाणकारणरहिताद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं भवति । तत्रापि—

नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥ २१ ॥ नाम्नि प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषो भवति । तत्राप्येकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनं तिः ।

अन् विकरणः कर्तरि ॥ २२ ॥ धातोर्विकरणसंज्ञकोऽन् भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे ।

अनि च विकरणे ॥ २३ ॥ नाम्यन्तस्य लघुनाम्युपधायाश्च गुणो भवत्यन्विकरणे परे । को गुणः ?

अर् पूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणः ॥ २४ ॥ यूंणा (ऋवर्णइवर्ण उवर्णाना) अर् पूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणो भवति । इत्युवर्णस्य ओकारो गुण । सन्धि । स भवति। तथैव द्वित्वविवक्षाया प्रथमपुरुषद्विवचनं तस्। भू तस् इति स्थिते—

रसकारयोर्विसृष्टः ॥ २५ ॥ पदान्ते रेफसकारयोर्विसृष्टो भवति । तौ भवत ॥ तथैव बहुत्वविवक्षाया प्रथमपुरुषबहुवचन अन्ति । भू अन्ति इति स्थिते–

असन्ध्यक्षरयोरस्य तौ तल्लोपश्च ॥ २६ ॥ इह धातुप्रस्ताव अकारसन्ध्यक्षरयो परतोऽकारस्य अकारसन्ध्यक्षरौ भवतस्तत्परयोर्लोपो भवति । ते भवन्ति ।

युष्मदि मध्यमः ॥ २७ ॥ युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि मध्यम पुरुषो भवति । त्व भवसि । युवा भवथ । यूयं भवथ ।

अस्मद्युत्तमः । २८ ॥ अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि उत्तम पुरुषो भवति ।

अस्य वमोर्दीर्घः ॥ २९ ॥ अस्य दीर्घो भवति वमो परत । अहं भवामि । आवा भवाव । वय भवाम । अप्रयुज्यमानेऽपि । भवति भवत, भवन्ति । भवसि, भवथ, भवथ । भवामि, भवाव, भवाम । भावकर्मविवक्षाया—

आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥ ३० ॥ धातोरात्मनेपदानि भवन्ति भावकर्मणोरर्थयो । अकर्मकाद्धातोर्भावे, सकर्मकात्कर्मणि च ।

लज्जासत्तास्थितिजागरण वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।
स्वप्न[1]क्रीडारुचिदीप्त्यर्था धातव एते कर्मविमुक्ताः ॥ १ ॥

---

१ शयन इति पाठातरं।

क्रियापदं कर्तृपदेन युक्तं
व्यपेक्षते यत्र किमित्यपेक्षां ।
सकर्मकं तं सुधियो वदन्ति
शेषस्ततो धातुरकर्मकः स्यात् ॥ २ ॥

को भाव ?

सत्मात्रं भावलिङ्गं स्यादसंपृक्तं तु कारकैः ।
धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

तत्र प्रथमैकवचनमेव । किं कर्म ? क्रियाविषयं कर्म । तत्र द्विवचन-बहुवचनं च । मध्यमोत्तमपुरुषावपि ।

सार्वधातुके यण् ॥ ३१ ॥ धातोर्यण् भवति भावकर्मणोर्विहिते सार्वधातुके परे ।

नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणः ॥ ३२ ॥ नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणो भवति । इति गुणे प्राप्ते—

न णकारानुबन्धचेक्रीयितयोः ॥ ३३ ॥ नाम्यन्ताना नाम्युपधाना च गुणो न भवति णकारानुबन्धचेक्रीयितयो परत । भावे—भूयते । कर्मणि—

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ३४ ॥ प्रादय क्रियायोगे उपसर्गा भवन्ति । के ते प्रादय ?

प्रपराऽपसमन्ववनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः ॥
उपआङिति विंशतिरेष सखे उपसर्गगणः कथितः कविभिः ॥ १ ॥

अकर्मका अपि धातव सोपसर्गा सकर्मका भवन्ति । अनुभूयते ।

आते आथे इति च ॥ ३५ ॥ अकारात्परयोरात आथे इत्येतयो-रादिरिर्भवति । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । अनुभूयसे अनुभूयेथे अनुभूयध्वे ।

अनुभूये अनुभूयावहे अनुभूयामहे । एध सर्वधातूना । एधङ् वृद्धौ ।

कर्त्तरि रुचादिङानुबन्धेभ्यः ॥ ३६ ॥ रुचादिभ्यो ङानुबन्धेभ्यश्च कर्त्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । एधते एधेते एधन्ते । एधसे एधेथे एधध्वे । एधे एधावहे एधामहे । भावे—एध्यते । डुपचष् पाके । अकार समाहारानुबन्धे ।

इनृञ्यजादेरुभयम् ॥ ३७ ॥ इन्नन्तात् ञानुबन्धाद्यजादेश्च कर्त्तर्युभयपदानि भवन्ति । पचति पचतः पचन्ति । पचसि पचथः पचथ । पचामि पचावः पचामः । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचेथे पचध्वे । पचे पचावहे पचामहे । भावे—पच्यते । अविवक्षितकर्मकोऽकर्मको भवति । कर्मणि—पच्यते पच्येते पच्यन्ते । पच्यसे । पच्येथे पच्यध्वे । पच्ये पच्यावहे पच्यामहे ।

स्मेनातीते ॥ ३८ ॥ स्मेन सयोगेऽतीते काले वर्त्तमाना विभक्तिर्भवति । भवति स्म । एधते स्म । पचति स्म । पचते स्म इत्यादि ।

विध्यादिषु सप्तमी च ॥ ३९ ॥ विध्यादिषु वर्त्तमानाद्धातोः सप्तमी पञ्चमी च भवति । के विध्यादय ? विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येषणसम्प्रश्नप्रार्थनेषु । को विधि । विधिः कर्त्तव्योपदेशः । अथवा अज्ञातज्ञापको विधिः । देवान् यजेत । यजतु । यजता । होम जुहुयात् । जुहोतु । यत्र क्रियमाणे प्रत्यवायोऽस्ति तन्निमन्त्रणं । इह श्राद्धे न भुञ्जीत । न भुङ्क्ता भवान् । यत्र क्रियमाणे प्रत्यवायो नास्ति तदामन्त्रण । इहासीत । आस्ता भवान् । सत्कारपूर्वको व्यापारोऽध्येषण । यूय माणवकमध्यापयेध्वम् । कर्त्तव्यालोचना सम्प्रश्न । अहो किं व्याकरणमधियीय उत वदमधियीय । अहो किं नाटकमध्ययै आहोस्विदलङ्कारमध्यये । याच्ञा प्रार्थना । भिक्षा मे दद्या । क्षेत्रं मे दधीथा । कन्या मे देहि । मम सुवर्णं दत्स्व । आदिशब्दा

प्रेषणविज्ञापनाज्ञापनादय । क्षीण प्रति कर्मप्रतिपादन प्रेषण । गृहीतवतन म्य । कर्माणि कुर्या । कुर्वीथ । कुरु । कुरुष्व । अधिक प्रति स्वकार्येमुचन विज्ञापन । अहो देव इद कार्यमवधारये । अवधारय । सर्वेषा स्वस्वकार्यनियमप्रतिपादनमाज्ञापन । विप्रा एव प्रवर्तरन् प्रवर्तन्ताम् । यतय एव चरेयु ।

याशब्दस्य च सप्तम्याः ॥ ४० ॥ अकारात्परस्य सप्तमीयाशब्दस्य इर्भवति । भवत् भवेता ।

यामुसोरियमियुसौ ॥ ४१ ॥ अकारात्परयोर्याम्युसोरियमियुसौ भवत । भवेयु । भव भवेत भवेत । भवय भवव भवम ॥ भाव–भूयेत । कर्मणि । अनुभूयेत अनुभूयेयाता अनुभूयेरन् । एधेत ऐधेयाता एधेरन् । एधेथा एधेयाथा एधेध्व । एधेय एधेवहि एधेमहि । भावे— एध्येत । पचेत् पचेता पचेयु । पचे पचेत पचेत । पचेय पचेव पचेम । पचेत पचेयाता पचेरन् । भावे—पच्येत । कर्मणि—पच्येत । पच्येयाता पच्येरन् ।

पञ्चम्यनुमतौ ॥ ४२ ॥ अनुज्ञानमनुमति । तदुपाधिकेर्थे पञ्चमी भवति ।

समर्थनाशिषोश्च ॥ ४३ ॥ क्रियासु प्रोत्साह समर्थना । इष्टस्यार्थस्य आशसन आशी । समर्थनाशिषोरर्थयोश्च पञ्चमी भवति । भवतु । आशिषि । आशिषि तुह्योस्तातण् वा वक्तव्य । भवतात् भवता भवन्तु ।

हेरकारादहन्ते ॥ ४४ ॥ अकारात्परस्य हेर्लोपो भवति अहन्ते । भव, भवतात्, भवताद् भवत भवत । भवानि भवाव भवाम । भावे— भूयता । कर्मणि—अनुभूयता ।

आदातामाथामादेरिः ॥ ४५ । अकारात्परयो आता

त्येतयोरादिरिर्भवति । अनुभूयेता । अनुभूयन्ता । अनुभूयस्व अनुभूयेथा अनुभूयध्व । अनुभूयै अनुभूयावहै अनुभूयामहै। एधता एधेता एधन्ता । एधस्व एधेथा एधध्वं । एधै एधावहै एधामहै । भावे—एध्यता । कर्मणि—एध्यता एध्येता एध्यन्ता । पचतु पचतात् पचताद् पचता पचन्तु । पचता पचेता पचन्ता । भावे—पच्यता । कर्मणि—पच्यता पच्येता पच्यन्ता ।

भूतकरणवत्यश्च ॥ ४६ ॥ भूतमतीत करण क्रिया यस्य तद्भूतकरण साधन तद्विद्यते यासा ता भूतकरणवत्य । भूतकरणवत्यो ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तयोऽतीते काले भवन्ति । ह्यो भव कालो ह्यस्तन तत्र ह्यस्तनी भवति ।

अड् धात्वादिर्ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु ॥ ४७ ॥ धातोरादावडागमो भवति ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु परत ।

* **पदान्ते धुटां प्रथमः** ॥ २५ ॥ पदान्ते वर्तमानाना धुटा अन्तरतम प्रथमो भवति । अभवत् अभवता अभवन् । अभव अभवतं अभवत। अभव अभवाव अभवाम । भावे—अभूयत । कर्मणि—अन्वभूयत अन्वभूयेता अन्वभूयन्त । अड् धात्वादिसूत्रबाधनार्थमुत्तरयोग ।

स्वरादीना वृद्धिरादेः ॥ ४८ ॥ स्वरादीना धातूना आदिस्वरस्य वृद्धिर्भवति ह्यस्तन्यादिषु परत । ऐधत ऐधेता ऐधन्त । ऐधथा ऐधेथा ऐधध्व । ऐधे ऐधावहि ऐधामहि । भावे—ऐध्यत । कर्मणि—ऐध्यत ऐध्येता । ऐध्यन्त । । अपचत् अपचता अपचन् अपचत अपचेता अपचन्त । भावे—अपच्यत । कर्मणि—अपच्यत अपच्येता अपच्यन्त ।

मास्मयोगे ह्यस्तनी च ॥ ४९ ॥ मास्मयोगे ह्यस्तन्यद्यतनी च भवति ।

न मामास्मयोगे ॥ ५० ॥ मायोगे मास्मयोगे च धातोरादावडा-

गमो न भवति । मास्म भवत् मास्म भवता मास्मभवन् ।। मास्म एधत मास्म एधेता मास्म एधन्त । मास्म पचत् मास्म पचता मास्म पचन् ।। मास्म पचत मास्म पचेता मास्म पचन्त । भावे—मास्म भूयत । कर्मणि—मास्मानुभूयत मास्मानुभूयता मास्मानुभूयन्त । श्रु श्रवणे ।

श्रुवः शृ च । ५१ ।। श्रुवो धातोर्नुप्रत्ययो भवति सार्वधातुके परे शृ आदेशश्च । शृणोति शृणुत शृण्वन्ति । अन्विकरण कर्तरीति निर्देशात् द्विवचनबहुत्वयोश्च परस्मै सप्तम्या च हि वचने च गुणो न भवति । उत्तरत्र प्रदर्शने । शृणुयात् शृणुयाता शृणुयु । शृणोतु । न णकारानुबन्ध चेक्रीयितयेति श्रुवस्तातणप्रत्यये गुणनिषेध । शृणुतात् शृणुता शृण्वन्तु ।

नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥ ५२ ॥ असयोगात् पूर्वोन्नुविकरणात् परस्य हेर्लोपो भवति । शृणु शृणुतात् शृणुत शृणुत । शृणवानि शृणवाव शृणवाम । अशृणोत् अशृणुता अशृणवन् । कर्मणि—

नाम्यन्तानां यणायियिन्नाशीर्च्विचेक्रीयितेषु ये दीर्घः ॥ ५३ ॥ नाम्यन्तानां धातूनां दीर्घो भवति यणादिषु ये च्वौ च परे । श्रूयेत श्रूयते । श्रूयता । अश्रूयत । इत्यादि । षिधु गत्या । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

धात्वादेः षः सः ॥ ५४ ॥ धात्वादे षस्य सो भवति । सेधति । स्थासेनयसेधतिसिचसञ्जिष्वञ्जां अड्भ्यासान्तरेऽपीति सस्य षत्व । प्रतिषेधति । तत्र सेधतेर्गताविति वचनाद्गतौ न षत्व । परिसेधति । सेधत । सेधन्ति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । णीञ् प्रापणे ।

णो नः ॥ ५५ ॥ धात्वादेर्णस्य नो भवति । नयति नयत नयन्ति नयते नयेते नयन्ते । नयेत् । नयेत । नयतु । नयता । अनयत् । अनयत । भावे—नीयते । कर्मण्येव । स्रस् भ्रस् अवस्रंसने । ध्वस् गतौ च । मनोर-

नुस्वारो धुटि इति नकारस्यानुस्वार.। स्रंसने स्रंसेते स्रंसन्ते। भ्रंसने। ध्वंसने।

अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुषङ्गलोपः। ५६॥ इदनुबन्धवर्जितानां धातूनां अनुषङ्गलोपो भवति अगुणे प्रत्यये परे कर्मणि। स्रस्यते स्रस्येते स्रस्यन्ते। एवं भ्रस्यते। ध्वस्यते। अत एव वर्जनादिदनुबन्धानां धातूनां नुरागमोऽस्ति गुणागुणे प्रत्यये परे। ग्रथि वकि कौटिल्ये। शकि शङ्कायां। ग्रन्थते। वङ्कते। शङ्कते। ग्रन्थ्यते ग्रन्थ्येते। शङ्क्यते शङ्क्येते शङ्क्यन्ते। वङ्क्यते। वङ्क्येते। वङ्क्यन्ते। टुनदि समृद्धौ। नन्दति नन्दत· नन्दन्ति। नन्द्यते। वदि अभिवादनस्तुत्यो·। वन्दते वन्देते वन्दन्ते। कर्मणि—वन्द्यते। दंश दशने। षञ्ज स्वङ्गे। ष्वञ्ज परिष्वङ्गे। रञ्ज रागे।

दंशिषञ्जिष्वञ्जिरञ्जीनामनि॥ ५७॥ एतेषामनि विकरणे परेऽनुषङ्गलोपो भवति। दशति। दशेत्। दशतु। अदशत्। भावे—दश्यते। सजति। सजेत्। सजतु। असजत्। सज्यते। परिष्वजते। रजति। रजेदित्यादि।

रञ्जेरिनि मृगरमणार्थे वा॥ ५८॥ मृगरमणार्थे रञ्जेरनुषङ्गलोपो वा भवति इनि परे। रजति कश्चित्तमन्य. प्रयुङ्क्ते। धातोश्च हेतौ इति इन् भवति। रजयति। पक्षे रञ्जयति। ष्ठिवु क्षिवु निरसने। क्लमु ग्लानौ। चमु छमु जमु जिमु अदने।

ष्ठिवुक्लमाचामामनि॥ ५९॥ ष्ठिवु क्लम आचम् इत्येतेषामुपधाया दीर्घो भवति परस्मैपदेऽनि परे। क्रियायोगे प्रादय उपसर्गसंज्ञा भवन्ति। निष्ठीवति निष्ठीवतः निष्ठीवन्ति। क्लामति। भावे—क्लम्यते। आचामति। आचम्यते। आङिति किं? चमति। विचमति। क्रमु पादविक्षेपे।

क्रमः परस्मै ॥ ६० ॥ क्रमो दीर्घो भवति परस्मैपदे अनि परे । क्रामति । परस्मै इति किं ?

प्रोपाभ्यामारम्भे ॥ ६१ ॥ लक्षणसूत्रे लक्षण व्यभिचरन्त्याचार्या । प्रोपाभ्या पर क्रम् आरम्भेऽर्थे आत्मनेपदी भवति । प्रक्रमते । उपक्रमते । प्रक्रम्यते उपक्रम्यते । पुस्त्रदुपुस्ऋच्छगम्लसृप्लृ गतौ । इषु इच्छायां । यमु उपरमे ।

गमिष्यमां छः ॥ ६२ ॥ गम इषु यम् एषामन्त्यस्य छो भवत्यनि परे । गच्छति । इच्छति । यच्छति । गम्यते । इष्यते । यम्यते । पा पाने ।

पः पिबः ॥ ६३ ॥ पाधातो पिबादेशो भवत्यनि परे । पिबति । दामागायतिपिबतिस्थास्यतिजहातीनामीकारो व्यञ्जनादौ चेत्याकारस्य ईकार । पीयते । घ्रा गन्धोपादाने ।

घ्रो जिघ्रः ॥ ६४ ॥ घ्राधातोर्जिघ्रादेशो भवत्यनि परे । जिघ्रति । घ्रायते । ध्मा शब्दाग्निसयोगयो ।

ध्मो धमः ॥ ६५ ॥ ध्माधातोर्धमादेशो भवत्यनि परे । धमति । ध्मायते । ष्ठा गतिनिवृत्तौ ।

स्थस्तिष्ठः ॥ ६६ ॥ स्थाधातोस्तिष्ठादेशो भवत्यनि परे । तिष्ठति । स्थीयते । म्ना अभ्यासे ।

म्नो मनः ॥ ६७ ॥ म्नाधातोर्मनादेशो भवत्यनि परे । मनति । म्नायते । दाण् दाने ।

दाणो यच्छः ॥ ६८ ॥ दाण्धातोर्यच्छादेशो भवत्यनि परे । प्रयच्छति । प्रदीयते । दृशिर् प्रेक्षणे ।

दृशेः पश्यः ॥ ६९ ॥ दृशेर्धातो पश्यादेशो भवत्यनि परे । पश्यति । दृश्यते । ऋ प्रापणे । ऋ सृ गतौ ।

अर्तेः ऋच्छः ॥ ७० ॥ अर्ते ऋच्छादेशो भवत्यनि परे । ऋच्छति ।

गुणोर्तिसयोगाद्योः ॥ ७१ ॥ अर्ते सयोगादेश्च धातोर्गुणो भवति । यकारादौ प्रत्यये परे । अर्य्यते ।

सर्त्तेर्धावः ॥ ७२ ॥ सर्त्तेर्धावादेशो भवत्यनि परे । धावति । यणाशिषोर्ये इति इकारागम । स्रियते । ननु धावुगतावित्ययमपि धातुरस्ति । जवाभिधाने यथा स्यात् । तेन प्रियामनुसरति । शद्ऌ शातने ।

शदेः शीय ॥ ७३ ॥ शदे शीयादेशो भवत्यनि परे ।

शदेरनि ॥ ७४ ॥ शदेरनि परे आत्मनेपद भवति । शदि धातु रचादिर्भवत्यनि परे । शीयते शीयेते शीयन्ते । कर्मणि—शद्यते । पक्षे कश्चित्तमन्य प्रयुङ्क्ते शादयति । षदऌ विशरणगत्यवसादनेषु ।

सदेः सीद ॥ ७५ ॥ सदे सीदादेशो भवत्यनि परे । सीदति सीदत सीदन्ति । इति भ्वादय ॥

अथ अदादिगणः ।

अद् प्सा भक्षणे । पूर्ववत् वर्तमानादीना ।

अदादेर्लुग्विकरणस्य ॥ ७६ ॥ अदादेर्गणाद्विकरणस्य लुग्भवति ।

अघोषेष्वशिटां प्रथमः ॥ ७७ ॥ अघोषेषु प्रत्ययेषु परे अशिटा धुटा प्रथमो भवति । अत्ति अत्त अदन्ति । अत्सि अत्थ अत्थ । अद्मि अद्व अद्म । शीङ् स्वप्ने ।

शीङः सार्वधातुके ॥ ७८ ॥ शीङो गुणो भवति सार्वधातुके परे । शेते शयाते ।

आत्मने चानकारात् ॥ ७९ ॥ अनकाराच्चात्मनेपदे अन्तेर्नकारस्य लोपो भवति।

शेतेरिरन्तेरादिः ॥ ८० ॥ शेतेः परस्य अन्तेरादिरिर्भवति। शेते। शेषे शयाथे शेध्वे। शये शेवहे शेमहे। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि।

ब्रुव ईड्वचनादिः ॥ ८१ ॥ ब्रुव ईड् भवति वचनादिर्भूत्वा व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे। नाम्यन्तयोरिति गुणः। ब्रवीति।

द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै॥ ८२ ॥ सर्वेषां धातूनां विकरणानां च सार्वधातुके परस्मैपदे पञ्चम्युत्तमवर्जिते द्वित्वबहुत्वयोश्च गुणो न भवति। ब्रूत।

स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ ॥ ८३ ॥ इवर्णउवर्णान्तस्य धातोरियुवौ भवतः स्वरादावगुणे। ब्रुवन्ति। ब्रवीषि ब्रूथ ब्रूथ। ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः।

ब्रुवस्त्यादीनामडादयः पञ्च ॥ ८४ ॥ ब्रूधातोः परेषां त्यादिपञ्चकानामडादयः पञ्च भवन्ति। अट् अतुस् उस् थल् अथुस् इत्येते वक्तव्याः।

तत्सन्निधौ ब्रुव आहः ॥ ८५ ॥ तेषामडादीनां सन्निधौ ब्रूधातोराहादेशश्च भवति। आह आहतुः आहुः।

थल्याहः ॥ ८६ ॥ थलि परे आहेरित्येतस्य हकारस्य थकारो भवति। आत्थ आहतुः।

सर्वेषामात्मनेसार्वधातुकेऽनुत्तमे पञ्चम्याः ॥ ८७ ॥ सर्वेषां धातूनां विकरणानां च सार्वधातुके आत्मनेपदे परे पञ्चम्युत्तमवर्जिते गुणो न भवति। ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते। ब्रूषे ब्रुवाथे ब्रूध्वे। ब्रुवे ब्रूवहे ब्रूमहे। अयात् अयातां अयुः। अयाः अयातं अयात। अयां अयाव अयाम। शयीत शयीयातां शयीरन्। शयीथाः शयीयाथां शयीध्वं। शयीय शयीवहि शयीमहि।

सप्तम्यां च ॥ ८८ ॥ सर्वेषां धातुविकरणानां गुणो न भवति सप्तम्यां च परस्मैपदे परे । ब्रूयात् ब्रूयातां ब्रूयुः । ब्रूयाः ब्रूयातं ब्रूयात । ब्रूयां ब्रूयाव ब्रूयाम । ब्रुवीत ब्रुवीयातां ब्रुवीरन् । ब्रुवीथाः ब्रुवीयाथां ब्रुवीध्वं । ब्रुवीय ब्रुवीवहि ब्रुवीमहि । अत्तु अत्तात् अत्तां अदन्तु ।

हुधुड्भ्यां हेर्धिः ॥ ८९ ॥ हुधुडभ्यां परस्य हेर्धिर्भवति । अद्धि अत्तात् अत्तं अत्त । अदानि अदाव अदाम । शेतां शयातां शेरतां । शेष्व शयाथां शेध्वं । शयै शयावहै शयामहै । ब्रवीतु ब्रूतात् ब्रूतां ब्रुवन्तु ।

हौ च ॥ ९० ॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति हौ च परे । ब्रूहि ब्रूतात् ब्रूतं ब्रूत । ब्रवाणि ब्रवाव ब्रवाम । ब्रूतां ब्रुवातां ब्रुवतां । ब्रूष्व ब्रुवाथां ब्रूध्वं । ब्रवै ब्रवावहै ब्रवामहै ।

अदोऽट् ॥ ९१ ॥ अद प्सयोर्दिस्योरादेरड भवति ।

अवर्णस्याकारः ॥ ९२ ॥ धातोरादेरवर्णस्याकारो भवति ह्यस्तन्यादिपरतः । आदत् आत्तां आदन् । आदः आत्तं आत्त । आदं आद्व आद्म । अशेत अशयातां अशेरत । अशेथाः अशयाथां अशेध्वं । अशयि अशेवहि अशेमहि । अब्रवीत् अब्रूतां अब्रुवन् । अब्रवीः अब्रूतं अब्रूत । अब्रुवं अब्रूव अब्रूम । अब्रूत अब्रुवातां अब्रुवत । अब्रूथाः अब्रुवाथां अब्रूध्वं । अब्रुवि अब्रूवहि अब्रूमहि । भावकर्मणोः । अद्यते अद्येते अद्यन्ते ।

अयीर्ये ॥ ९३ ॥ शेतेः ईकारोऽय् भवति ये परे । शय्यते शय्येते । णिप्वप् शये । धात्वादेः षः सः ।

ब्रुवो वचिः ॥ ९४ ॥ ब्रुवो वचिर्भवति अगुणे सार्वधातुके परे ।

स्वपिवचियजादीनां यणपरोक्षाशीःषु ॥ ९५ ॥ स्वपिवचियजादीनामन्तस्थायाः सम्प्रसारणं भवति यणूपरोक्षाशीःषु परतः । किं सम्प्रसारणं?

सम्प्रसारणं ग्रहतोऽन्तस्थानिमित्ताः ॥ ९६ ॥ अन्तस्थानिमित्ता इउऋत सम्प्रसारणसंज्ञा भवन्ति । सुप्यते सुप्येते सुप्यन्ते । यज देवपूजा-सगतिकरणदानेषु । इज्यते इज्येते इज्यन्ते । असु भुवि । अस्ति । उच्यते उच्येते उच्यन्ते ।

अस्तेरादेः ॥ ९७ ॥ अस्तेरादेर्लोपो भवति अगुणे सार्वधातुके परे । स्त सन्ति ।

अस्तेः सौ ॥ ९८ ॥ अस्तेरन्तस्य लोपो भवति सौ परे असि स्थ स्थ । अस्मि स्व स्म । स्यात् स्याताम् । स्युः । स्याः स्यातम् स्यात । स्याम् स्याव स्याम । अस्तु स्तात् स्तां सन्तु । एकदेशविकृतमनन्यवत् ।

दास्त्योरेस्यासलोपश्च ॥ ९९ ॥ दासज्ञकस्य अस्तेरन्तस्य ए भवति अभ्यासलोपश्च हौ परे ।

अस्तेः ॥ १०० ॥ अस्ते परस्य हेर्धिर्भवति ।

स्थानिवदादेशः ॥ १०१ ॥ यस्य स्थाने यो विधीयते स स्थानी इतर आदेश । एधि स्तात् स्तं स्त । असानि असाव असाम ।

अस्तेर्दिस्योः ॥ १०२ ॥ अस्ते परयोर्दिस्योरादिरीर्भवति ।

अस्तेः ॥ १०३ ॥ अस्तेरवर्णस्याकारो भवति ह्यस्तन्यादिषु परत । आसीत् आस्ताम् आसन् । आसीः आस्तम् आस्त । आसम् आस्व आस्म ।

अस्तेर्भूरसार्वधातुके ॥ १०४ ॥ अस्तेर्भूरादेशो भवति असार्व-धातुके परे । भूयते । रुदिर् अश्रुविमोचने ।

रुदादेः सार्वधातुके ॥ १०५ ॥ रुदादेः परस्य सार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरिडागमो भवति ।

नामिनश्चोपधाया लघोः ॥ १०६ ॥ सर्वेषां धातूनां उपधाभूत-स्य पूर्वस्य लघोर्नामिनो गुणो भवति । रोदिति रुदितः रुदन्ति । रोदिषि

रुदिथ रुदिथ । रोदिमि रुदिव रुदिम ।

रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।
जक्षितिश्चेति विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥ १ ॥

रुद्यात् रुद्याता रुद्युः । रोदितु रुदितात् रुदिता रुदन्तु । हौ चेति गुणनिषेध । रुदिहि रुदितात् रुदित रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम ।

रुदादिभ्यश्च ॥ १०७ ॥ रुदादिभ्यश्च परयोर्दिस्योरादिरीद्भवति । अरोदीत् ।

रुदादेश्च ॥ १०८ ॥ रुदादेश्च परयोर्दिस्योरादिरद्भवति । अरोदत् अरुदिता अरुदन् । अरोदी अरोद अरुदित अरुदित । अरोदं अरुदिव अरुदिम । एवं पञ्चानाम् । ञिष्वप् शये । स्वपिति स्वपित स्वपन्ति । स्वपिषि । स्वप्यात् स्वप्याता स्वप्युः । स्वपितु स्वपितात् स्वपिता स्वपन्तु । अस्वपीत् । अस्वपत् अस्वपता अस्वपन् । श्वस प्राणने । श्वसिति । श्वस्यात् । श्वसितु । अश्वसीत् । अश्वसत् । अनपि च । प्राणिति । प्राण्यात् । प्राणितु । अप्राणीत् । अप्राणत् । जक्ष भक्षहसनयोः ।

जक्षादिश्च ॥ १०९ ॥ जक्षादीनामभ्यस्तसंज्ञा भवति । जक्षिति जक्षित ।

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ ११० ॥ अभ्यस्तात्परस्य अन्तेर्नकारस्य लोपो भवति । जक्षति । जक्ष्यात् जक्ष्याता जक्ष्युः । जक्षितु जक्षितात् जक्षिता जक्षतु । अजक्षीत् । अजक्षत् अजक्षता । अनउस्सिजभ्यस्तविदादिभ्योऽभुव । इत्यनेन उस् भवति । अजक्षुः । भावकर्मणोः । रुद्यते । सुप्यते । इत्यादि । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते सुवाते सुवते । सुवीत सुवीयाता सुवीरन् । सूता सुवाता सुवता । सूष्व सुवाथा । सूध्वम् ॥

सूतेः पञ्चम्याम् ॥ १११ ॥ सूतेः पञ्चम्युत्तमे च गुणो न भवति।

सुवै सुवावहै सुवामहै । अमूत अमुव्राता । सुवने । हन् हिंसागत्यो । हन्ति ।

धुटि हन्तेः सार्वधातुके ॥ ११२ ॥ हन्तेरन्तस्य लोपो भवति धुडादावगुणे सार्वधातुके परे । हत ।

गमहनजनखनघसामुपधायाः स्वरादावनन्यगुणे ॥ ११३ ॥ गमादीनामुपधाया लोपो भवत्यनण्वर्जिते स्वरादावगुणे परे ।

लुप्तोपधस्य च ॥ ११४ ॥ लुप्तोपधस्य च हन्तेर्हस्य घिर्भवति । घ्नन्ति । हसि हथ हथ । हन्मि हन्व हन्म । हन्यात् हन्याता हन्यु । हन्तु हतात् हता घ्नन्तु । पूर्वोत्तपरोत्तयो परोक्तो विधिर्बलवान् इति न्यायात्—

हन्तेर्जो हौ ॥ ११५ ॥ हन्तेर्जकारादेशो भवति हौ परे । जहि हतात् हत हत । हनानि हनाव हनाम ।

व्यञ्जनादिस्योः ॥ ११६ ॥ व्यञ्जनात्परयोर्दिस्योर्लोपो भवति । अहन् अहता अघ्नन् । अहन् अहत अहत । अहन अहन्व अहन्म । चक्षङ व्यक्ताया वाचि ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ११७ ॥ संयोगाद्यो सकारककारयो लोपो भवति धुट्यन्ते च ।

*** तवर्गस्य षटवर्गाट्टवर्गः ॥ ११८ ॥** तवर्गस्य षकारटवर्गाभ्या परस्य टवर्गो भवत्यान्तरतम्यात् । आचष्टे आचक्षाते आचक्षते ।

षढोः कः से ॥ ११९ ॥ षढो को भवति सकारे परे । आचक्षे आचक्षाथे ।

*** धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥ १२० ॥** धुटा तृतीयो भवति चतुर्थेषु परत । ऋवर्णटवर्गरषा मूर्द्धन्या इति न्यायात् षकारस्य डकार ।

आचड्ढ्वे । आचक्षे आचक्ष्वहे आचक्ष्महे । आचक्षीत आचक्षीयाता आचक्षीरन् । आचष्टा आचक्षाता आचक्षता । आचक्ष्व आचक्षाथा आचड्ढ्व । आचक्षै आचक्षावहै आचक्षामहै। आचष्ट आचक्षाता आचक्षत। आचष्ठा आचक्षाथा आचड्ढ्वं । आचक्षि आचक्ष्वहि आचक्ष्महि ।

चक्षङ् ख्याञ् ॥ १२१ ॥ चक्षङ् इत्येतस्य ख्याञादेशो भवति असार्वधातुके परे । आख्यायते । ईश् ऐश्वर्ये ।

छशोश्च ॥ १२२ ॥ छशोश्च षो भवति धुट्यन्ते । ईष्टे ईशाते ईशते ।

ईशः से ॥ १२३ ॥ ईश परस्य सादे सार्वधातुकस्यादाविट् भवति धुटि परे । ईशिषे ईशाथे ईड्ढ्वे । ईशे ईश्वहे ईश्महे । ईशीत ईशीयाता ईशीरन् । ईष्टा ईशातां ईशता । ईशिष्व ईशाथा ईड्ढ्वं । ऐशि ऐश्वहि ऐश्महि । ईश्यते । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ १२४ ॥ शासेरुपधाया इद्भवति अण्व्यञ्जनयो परत ।

शासिवसिघसीनां च ॥ १२५ ॥ निमित्तात्पर शासिवसिघसीना सं षत्वमापद्यते । शिष्ट शासति । शास्सि । शिष्यात् शिष्याता शिष्यु । शास्तु शिष्टात् शिष्टा शासतु ।

शा शास्तेश्च ॥ १२६ ॥ शास्तेर्हौ परे शादेशो भवति चकारात्, हेर्धिर्भवति । शाधि, शिष्टात् शिष्टं शिष्ट । शासानि शासाव शासाम ।

सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः ॥ १२७ ॥ ह्यस्तन्या दौ परे सस्य तो भवत । अशात् अशिष्टा अशासु ।

सौ वा ॥ १२८॥ सस्य तो भवति वा ह्यस्तन्या सौ परे । अशात

अशाः अशिष्टं अशिष्ट । अशासं । अशिष्व । अशिष्म । शिष्यते । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । वेवीङ् वेतनातुल्ये । आदीधीते । य इवर्णस्यासंयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य इति यः । आदीध्याते आदीध्यते ।

दीधीवेव्योरिवर्णयकारयोः ॥ १२९ ॥ दीधीवेव्योरन्तस्य लोपो भवति इवर्णयकारयोः परतः । आदीधीत आदीध्यातां आदीधीरन् । आदीधीतां आदीध्यातां आदीध्यतां । आदीधीष्व आदीधीयाथां आदीधीध्वं ।

दीधीवेव्योश्च ॥ १३० ॥ अनयोः पञ्चम्युत्तमे च गुणो न भवति । आदीध्यै आदीध्यावहै आदीध्यामहै । आदीधीत आदीध्यातां आदीध्यत । आदीध्यंत । वेवीते वेव्याते वेव्यते । वेवीत वेवीयातां वेवीरन् । वेवीतां वेव्यातां वेव्यतां । वेवीष्व वेव्याथां वेवीध्वं । वेव्यै वेव्यावहै वेव्यामहै । अवेवीत अवेव्यातां अवेव्यत । अवेवीथाः अवेव्याथां अवेवीध्वं । अवेवि अवेवीवहि अवेवीमहि । वेव्यते । ईड् स्तुतौ । ईट्टे ईडाते ईडते ।

ईड्जनोः स्ध्वे च ॥ १३१ ॥ ईड्जनो स्ध्वे च सार्वधातुके परे इट् भवति । ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे । ईडे ईड्वहे ईड्महे । ईडीत ईडीयातां ईडीरन् । ईट्टां ईडातां ईडतां । ऐट्ट ऐडातां ऐडत । ईड्यते । इत्यादि । णु स्तुतौ ।

उतो वृद्धिर्व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके ॥ १३२ ॥ धातोरुतो वृद्धिर्भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । वृद्धिग्रहणाधिक्यादभ्यस्तस्य वृद्धिर्न भवतीत्यर्थः ॥ नौति नुतः नुवन्ति । नौषि नुथः नुथ । नौमि नुवः नुमः । नुयात् नुयातां नुयुः । नौतु नुतात् नुतां नुवन्तु । अनौत् अनुतां अनुवन् । नूयते । एवं । ष्टुञ् स्तुतौ । स्तौति स्तवीति । स्तुतः स्तुवन्ति । स्तुते स्तुवाते स्तुवते । स्तूयते । ऊर्णुञ् आ-

ऊर्णोतेर्गुणः ॥ १३३ ॥ ऊर्णोतेर्गुणो भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । प्रोर्णोति । वृद्धिग्रहणाधिक्यात् अभ्यस्तस्य पृथक्करणाद्वा प्रोर्णोति प्रोर्णुत प्रोर्णुवन्ति । प्रोर्णोषि प्रोर्णोषि प्रोर्णुथ प्रोर्णुथ । प्रोर्णोमि प्रोर्णोमि प्रोर्णुवः प्रोर्णुम । प्रोर्णुत प्रोर्णुवाते प्रोर्णुवत । प्रोर्णुयात् प्रोर्णुयाता प्रोर्णुयु । प्रोर्णुवीत । प्रोर्णोतु प्रोर्णोतु प्रोर्णुता प्रोर्णुवन्तु । प्रोर्णुता प्रोर्णुवाता प्रोर्णुवता ।

ह्यस्तन्या च ॥ १३४ ॥ ऊर्णुञ इत्येतस्य ह्यस्तन्या गुणो भवति व्यञ्जनादौ वचने परे । प्रौर्णोत् प्रौर्णुता प्रोर्णुवन् । प्रौर्णुत प्रौर्णुवाता प्रौर्णुवत । प्रोर्णूयत इत्यादि । विद ज्ञाने । वत्ति वित्त विदन्ति । विद्यात् विद्याता विद्यु । वत्तु वित्तात् वित्ता विदन्तु ।

विद आम् कृञ पञ्चम्या वा ॥ १३५ ॥ विदः परे आम् भवति तत कृञ् प्रयुज्यते पञ्चम्या । आमि विदेरवति गुणो न भवति । विदा करोतु विदाकुरुतात् विदाकुरुता विदाकुर्वन्तु । विदाकुरु । अवेत् अवित्ता अविदन् ।

विदादेर्वा ॥ १३६ ॥ विद आदन्ताद् द्विषश्चान् उस वा भवति ह्यस्तन्यां । अविदु । विदन । एव ह्यस्तन्या । आदन्तात् । प्सा भक्षणे । अप्सात् अप्साता । अप्सन् ।

आकारस्योसि ॥ १३७ ॥ आकारस्य लोपो भवति उसि परे । अप्सु । रा ला आदाने । अरात् अराता अरान् अरु । अलात् अला ता अलान् अलु । द्विष अप्रीतौ । अद्वेट् अद्विष्ट अद्विषन् अद्विषु । भावकर्मणो —रायन । लायते प्सायते । द्विष्यते ।

समो गमृच्छप्रच्छिस्वृश्रुवेत्त्यर्तिदृशाम् ॥ १३८ ॥ सम परस्मात्मनेपद भवति । संवित्ते संविदाते संविदते ।

येत्तेर्गा ॥ १३९ ॥ वेत्ते पम्यानेर्विर्वा भवति । संविद्रते । सविद्रीत संविदीयाता संविदीरन् । सविद्ता सविदाता सविद्रता संविद्रता । समविद्त समविदाता समविद्रत समविदत ॥ इण् गतौ । एति इत ।

इणश्च ॥ ४० ॥ इणश्च यो भवति स्वरादावगुणे । यन्ति । एपि इथ इथ । एमि इव इम । इयात् इयाता इयु । एतु इतान् इता यन्तु । इहि इतात् इतं इत । अयानि । अयाव अयाम । ऐत् ऐता । परापि वृद्धिरिष्माताश्रितेन यत्वेन बाध्यते । सावकाशानवकाशयोरनवकाशो विधिर्बलवान् । इति न वृद्धि । इणश्चेति यत्व ।

एतेर्ये ह्यस्तन्याम् ॥ १४१ ॥ एतेर्ये परे अटोऽवर्णस्य दीर्घो भवति ह्यस्तन्या । आयन् । ऐ ऐतं ऐत । आय ऐव ऐम । दुह् प्रपूरणे ।

दादेर्घः ॥ १४२ ॥ दादेर्हस्य घो भवति धुट्यन्ते च ।

घढधभेभ्यस्तथोर्धोऽधः ॥ १४३ ॥ एभ्य धात्ववर्तिभ्य परयोस्तथोर्धो भवति । दोग्धि दुग्ध दुहन्ति ।

तृतीयादेर्घढधभान्तस्य धातोरादिचतुर्थत्वं स्ध्वोः ॥ १४४ ॥ घढधभान्तस्य धातोरादेस्तृतीयस्य चतुर्थत्वं भवति स्ध्वो परत । धोक्षि दुग्ध दुग्ध । दोह्मि दुह्व दुह्म । दुग्धे दुहाते दुहते । दुह्यात् दुह्याता दुह्यु । दुहीत दुहीयाता दुहीरन् । दोग्धु दुग्धात् दुग्धा दुहन्तु । दुग्धि दुग्धात् दुग्ध दुग्ध । दोहानि दोहाव दोहाम । दुग्धा दुहाता दुहता ।

लोपे च दिस्योः ॥ १४५ ॥ घढधभान्तस्य धातोरादेस्तृतीयस्य चतुर्थत्वं भवति दिस्योर्लोपेऽपि । अधोक् अदुग्धा अदुहन् । अधोक् अदुग्धं अदुग्ध । अदोह् अदुह्व अदुह्म । अदुग्ध अदुहाता अदुहत । लिह् आस्वादने ।

हो ढः ॥ १४६ ॥ धातोर्हस्य ढो भवति धुट्यन्ते च ।

ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥ १४७ ॥ ढे परे ढलोपो भवति उपधाया दीर्घश्च । लेढि लीढ लिहन्ति । लेक्षि लीढ लीढ । लेह्मि लिह्व लिह्म । लीढे लिहाते लिहते । लिक्षे लिहाथे लीढ्वे । लिहे लिह्वहे लिह्महे । लिह्यात् । लिहीत । लेढु लीढात् लीढा लिहन्तु । लेढि लीढात् लीढ लीढ । लेहानि लेहाव लेहाम ॥ लीढा लिहाता लिहता । लिक्ष्व लिहाथा लीढ्व । लेहै लेहावहै लेहामहै । अलेट् अलीढा अलिहन्–अलीढ । लिह्वते ॥ इत्यदादि समाप्तः ।

अथ जुहोत्यादिगणः

हु दानादनयो ।

जुहोत्यादेश्च ॥ १४८ ॥ जुहोत्यादेश्च परस्य विकरणस्य लुग्भवति ।

द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥ १४९ ॥ धातोरवयवस्यानभ्यासस्य एकस्वरस्याद्यस्य वर्णस्य द्विर्वचनं भवति । इति वर्तते ।

जुहोत्यादीनां सार्वधातुके ॥ १५० ॥ जुहोत्यादीनां द्विर्वचनं भवति सार्वधातुके परे ।

पूर्वोऽभ्यासः ॥ १५१ ॥ द्विरुक्तस्य धातोः पूर्वोऽवयवोऽभ्याससंज्ञो भवति ।

हो जः ॥ १५२ ॥ अभ्यासहकारस्य जकारो भवति । जुहोति जुहुत ।

द्वयमभ्यस्तम् ॥ १५३ ॥ धातोरभ्यास इतरश्चेति द्वयमभ्यस्तसंज्ञं भवति ।

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ १५४ ॥ अभ्यस्तात्परस्यान्तेर्नकारस्य लोपो भवति ।

जुहोतेः सार्वधातुके ॥ १५५ ॥ जुहोते उकारस्य वकारो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । जुह्वति । जुहोषि जुहुथ जुहुथ । जुहोमि जुहुव जुहुम ॥ इत्यादि । ओहाङ् गतौ ।

भृञ्हाङ्माङामित् ॥ १५६ ॥ भृञ् हाङ् माङ् इत्येतेषामभ्यासस्य इद्भवति सार्वधातुके परे ।

उभयेषामीकारो व्यञ्जनादावदः ॥ १५७ ॥ उभयेषामभ्यस्तक्र्यादिविकरणानां दावर्जितानामाकारस्य ईकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । जिहीते ।

अभ्यस्तानामाकारस्य ॥ १५८ ॥ अभ्यस्तानामाकारस्य लोपो भवत्यगुणे सार्वधाके परे । जिहात जिहते । जिहीषे जिहाथे जिहीध्व । जिहे जिहीवहे जिहीमहे ॥ जिहीत जिहीयाता जिहीरन् । जिहीता जिहाता जिहता । जिहीष्व जिहाथा जिहीध्व । जिहै जिहावहै जिहामहै । अजिहीत अजिहाता अजिहत ॥ एव माङ् माने शब्दे च । मिमीते मिमाते मिमते । मिमीषे मिमाथे मिमीध्वे । मिमे मिमीवहे मिमीमहे । डु धाञ् डुभृञ् धारणपोषणयो ।

द्वितीयचतुर्थयो. प्रथमतृतीयौ ॥ १५९ ॥ अभ्यासस्य द्वितीयचतुर्थयो' प्रथमतृतीयौ भवत । बिभर्ति बिभृत बिभ्रति । बिभर्षि बिभृथ बिभृथ । बिभर्मि बिभृव बिभृम । बिभृत बिभ्राते बिभ्रत । बिभृष बिभ्राथे बिभृध्वे । बिभ्रे बिभृवहे बिभृमहे ।

ह्रस्वाज्जुहस्तः ॥ १६० ॥ अभ्यस्तस्य ह्रस्वो भवति । दधाति ।

तयोश्च दधातेः ॥ १६१ ॥ दधातर्धातो आदेस्तृतीयचतुर्थत्व भवति तयो सेध्वोश्चागुणे परत । धत्त दधति । दधासि धत्थ धत्थ । दधामि दध्व दध्म । धत्ते दधाते दधते । धत्से दधाथे धद्ध्वे । दधे द-

ध्वहे दध्महे । भावकर्मणोश्च ।

नाम्यन्तानां यणायियन्नाशीश्चिचेक्रीयितेषु दीर्घः ॥ १६२ ॥ नाम्यन्तानां धातूनां दीर्घो भवति यणादीनां ये च्वौ च परे । हूयते ।

अदाप् दाधौ दा ॥ १६३ डुदाञ् दाने । दाण् दाने । दो अवखण्डने । देङ् रक्षणे । एते चत्वारो दारूपाः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । धेट् पा पाने इत्येतौ धारूपौ । दाप् लवने, दैप् शोधने इत्येतौ वर्जयित्वा दाधा इत्येतौ दासंज्ञौ भवतः ।

दामागायति पिबति स्थास्यति जहातीनामीकारो व्यञ्जनादौ ॥ १६४ ॥ दासंज्ञकमारूपकगायतिपिबतिस्थास्यतिजहातीनामन्तस्य ईकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । दीयते । धीयते । माङ् माने शब्दे च । मीयते मीयेते मीयन्ते । कै गै रै शब्दे । गीयते । पीयते । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । स्थीयते । षो अन्तःकर्मणि । अवसीयते । ओहाक् त्यागे । हीयते । जुहुयात् जुहुयातां जुहुयुः । धेट् पा पाने । दध्यात् दध्यातां दध्युः । दधीत दधीयातां दधीरन् । जुहोतु जुहुतात् जुहुतां जुह्वतु । जुहुधि जुहुतात् जुहुतं जुहुत । जुहवानि जुहवाव जुहवाम । मिमीत मिमीयाताम् मिमीरन् । मिमीतां मिमातां मिमतां । मिमीष्व मिमाथां मिमीध्वं । मिमै मिमावहै मिमामहै । बिभर्तु बिभृतां बिभ्रतु । बिभृतात् बिभ्रातां बिभ्रतां । दधातु धत्तात् धत्तां दधतु । अभ्यस्तानामाकारस्य इति लोपे प्राप्ते । "लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिर्बलवान्" इति स्वरादेशो भवति ।

दास्त्योरभ्यासलोपश्च ॥ १६५ । दासंज्ञकस्यास्तेश्च हौ परेऽन्त्यस्य एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च । यथासंख्यं । धेहि धत्तात् धत्तं धत्त । दधानि दधाव दधाम । धत्तां दधातां दधतां । अजुहोत् अजुहुतां ।

अन उस्यिजम्यस्तविदादिभ्योऽभुवः ॥ १६६ ॥ भिन्नम्यस्तवि-दादिभ्य परस्य अन उस् भवति । अभुवः ।

अभ्यस्तानामुसि ॥ १६७ ॥ अभ्यस्ताना गुणो भवति उसि परे । अजुहवु । अजुहो अजुहुत अजुहुत । अजुहव अजुहुव अजुहुम । अजिहीत अजिहाता अजिहत । अबिभ अबिभृता अबिभरु । अबिभ अबिभृत अबिभृत । अबिभर अबिभृव अबिभृम । अमिमीत अमिमाता अमिमत । अमिमीथा अमिमाथाँ अमिमीध्व । अमिमि अमिमीवहि अमिमीमहि । अदधात् अदत्ता ।

आकारस्योसि ॥ १६८ ॥ आकारस्य लोपो भवति उसि परे । अदधु । अधत्त अदधाता अदधत । निमी मये । निमिति निमित निमीत ।

भियो वा ॥ १६९ ॥ भियो वा इकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे ।

य इवर्णस्यासयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य ॥ १७० ॥ असयोगपूर्वस्या-नेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो भवति स्वरादावगुणे परे । बिभ्यति इत्यादि । ह्री लज्जायां ।

अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यम् ॥ १७१ ॥ अभ्यासस्यादिव्य-ञ्जनमवशेष्यं भवति । अनादेर्लोप इत्यर्थः । जिह्रेति जिह्रीत । स्वरादाविव र्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवाविति इयादेश । जिह्रियति । ओहाक् त्यागे । जहाति जहीत ।

जहातेर्वा ॥ १७२ ॥ जहाते सार्वधातुके व्यञ्जनादावगुणे परे आकार इकारादेशो भवति वा । जहित जहीत जहति । जहामि । उभयेषामीकारो

व्यञ्जनादावद । जहीथ जहिथ ज्हीथ जहिथ । ज्हामि ज्हीव जहिव ज्हीम जहिमः ।

लोप सप्तम्या जहाते ॥ १७३ ॥ जगतिरन्तस्य लोपो भवति सप्तम्या व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । जह्यात् जह्याता ज्हयु । जहातु जहीतात् जहितात् ज्हीता जहिता ज्हतु ।

आत्व वा हौ ॥ १७४ ॥ जहातरन्तस्य आत्व ईत्वमिव च भवति वा हौ परे । जहाहि जहिहि जहीहि ज्हीतात् जहितात् जहीत जहित जहीत जहित । जहानि जहाव जहाम । अजहात् अजहीता अजहिता अजहु । अजहा अजहीत अजहित अजहीत अजहित । अजहा अजहिव अजहीव अजहिम अजहीम । इत्यादि । ऋ स गतौ । पॄ पालनपूरणयो ।

अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ १७५ ॥ अनयोरभ्यासस्य इद्भवति सार्वधातुके परे ।

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ १७६ ॥ अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियुवौ भवतोऽसवर्णे परे । इयर्ति इयृत इयृति । इयर्षि इयृथ इयृथ । इयर्मि इयृव इयृम । इयृयात् इयृयाता इयृयु । इयर्तु इयृतात् इयृता इयृतु । इयृहि इयृतात् इयृत इयृत । इयराणि इयराव इयराम । ऐय ऐयृता ऐयरु । ऐय ऐयृत ऐयृत । ऐयर ऐयृव ऐयृम । गुणोर्तिसयोगाद्योरिति गुण । भावे—अर्यते ।

ऋवर्णस्याकार ॥ १७७ ॥ अभ्यासस्य ऋवर्णस्याकारो भवति । ससर्ति ससृत ससृति । ससृयात् ससृयाता ससृयु । ससर्तु ससृतात् ससृता ससृतु । अससः अससृता अससरु ।

यणाशिषोर्ये ॥ १७८ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति यणाशिषोर्ये

परे । क्रियते । पिपर्ति पिपृत पिप्रति । पिपृयात् पिपृयाता पिपृयु । पिपर्तु पिपृतात् पिपृता पिप्रतु । अपिप अपिपृता अपिपरु । णिजिर् शौचपोषणयो । विजिर् पृथग्भावे । विपॢ व्याप्तौ । विष् शब्दे ।

निजिविजिविषा गुणः सार्वधातुके ॥ ७९ ॥ निजादीनामभ्यस्तस्य गुणो भवति सार्वधातुके परे ।

चवर्गस्य किरसवर्णे ॥ ८० ॥ चवर्गस्य किर्भवति असवर्णे धुटि परे अन्ते च । नेनेक्ति नेनिक्त नेनिजति । नेनेक्षि नेनिक्थ नेनिक्थ । नेनेज्मि नेनिज्व नेनिज्म । नेनिज्यात् नेनिज्याता नेनिज्यु । नेनेक्तु नेनिक्तात् नेनिक्ता नेनिजतु । नेनेग्धि नेनिक्तात् नेनिक्त नेनिक्त ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्वधातुके ॥ १८१ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति स्वरादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम । अनेनेक् अनेनिक्ता अनेनिजु । अनेनेक् अनेनिक्त अनेनिक्त । अनेनिजं अनेनिज्व अनेनिज्म । वेवेक्ति वेविक्त वेविजति । वेविज्यात् वेविज्याता वेविज्यु । वेवेक्तु वेविक्तात् वेविक्ता वेविजतु । वेविग्धि । अवेवेक् अवेविक्ता अवेविजु । वेवेष्टि वेविष्ट वेविषति । वेवेक्षि वेविष्ठ वेविष्ठ । वेवेष्मि वेविष्व वेविष्म । वेविष्यात् वेविष्याता वेविष्यु । वेवेष्टु वेविष्टात् वेविष्टा वेविषतु । धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु इति तृतीय । ऋवर्णटवर्गरषा मूर्धन्या इति न्यायात् षकारस्य डकार । वेविड्ढि वेविष्टात् वेविष्ट वेविष्ट । वेविषाणि वेविषाव वेविषाम । अवेवेट् अवेविष्टा अवेविषु । अवेवे अवेविष्ट अवेविष्ट । अवेविष अवेविष्व अवेविष्म । भावकर्मणो -निज्यते । विज्यते । विष्यते । इति जुहोत्यादि ।

अथ दिवादिगणः ।

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ।

दिवादेर्यन् ॥ १८२ ॥ दिवादेर्गणाद्विकरणसंज्ञको यन् भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे ।

नामिनो वोरकुर्छुरोर्व्यञ्जने ॥ १८३ ॥ अकुर्छुरोर्वोरुपधाभूतस्य नामिनो दीर्घो भवति व्यञ्जने परे । दीव्यति दीव्यतः दीव्यन्ति दीव्येत् दाव्यता दीव्ययु । दीव्यतु दीव्यतात् दीव्यता दीव्यन्तु । अदीव्यत् अदीव्यता अदीव्यन् । पूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते सूयेते सूयन्ते । सूयेत सूयेयाता सूयेरन् । सूयता सूयता सूयन्ता । असूयत असूयेता असूयन्त । असूयथा असूयेथा असूयध्व । असूये असूयावहि असूयामहि । णह बन्धने । सनह्यति सनह्यत सनह्यन्ति । सनह्यन सनह्यन सनह्यत । सनह्येत् सनह्येता सनह्येयु । सनह्ये सनह्येत सनह्येत । सनह्येन् सनह्येव सनह्येम । सनह्येत सनह्येयाता सनह्येरन् । सनह्यतु सनह्यतात् सनह्यता सनह्यन्तु । सनह्य सनह्यतात् सनह्यत सनह्यत । सनह्यानि सनह्याव सनह्याम । सनह्यता सनह्येता सनह्यन्ता । सनह्यस्व सनह्येथा सनह्यध्व । सनह्यै सनह्यावहै सनह्यामहै । समनह्यत् समनह्यता समनह्यन् । समनह्यत समनह्येता समनह्यन्त । इत्यादि । भावकर्मणोश्च । दीव्यते । सूयते सनह्यते । ञिमिदा स्नेहने ।

मिदेः ॥ १८४ ॥ मिदि इत्येतस्य नाम्युपधस्य धातोर्यन्विकरणे परे गुणो भवति । प्रमेद्यति प्रमद्यत प्रमद्यन्ति । प्रमद्येत् । प्रमद्यतु । प्रामद्यन् । शो तनूकरणे । छो छेदने । षो अन्तकर्मणि । दो अवखण्डने ।

यन्योकारस्य ॥ १८५ ॥ धातोरोकारस्य लोपो भवति यनि परे । श्यति श्यतः श्यन्ति । श्यसि श्यथः श्यथ । श्यामि श्यावः श्यामः । छ्यति

न्वौ च परे । सुन्ते सुयेते । अश्नुङ् व्याप्तौ । अश्नुते ।

नोर्विकरणस्य ॥ १९३ ॥ नुविकरणस्योकारस्य सयोगपूर्वस्य उवा देशो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । अश्नुवाते अश्नुवते । चिञ् चयने । चिनोति चिनुत चिन्वन्ति । चिनुते चिन्वाते चिन्वते । सुनुयात सुनुयाता सुनुयु । अश्नुवीत अश्नुवीयाता अश्नुवीरन् । अश्नुवीथा अश्नुवीयाथा अश्नुवीध्व । अश्नुवीय अश्नुवीवहि अश्नुवीमहि चिनुयात् । चिन्वीत । सुनोतु सुनुतात् सुनुता सुन्वन्तु ।

नोश्च विकरणादसयोगात् ॥ १९४ ॥ असयोगपूर्वान्नुविकरणाच्च परस्य हेर्लोपो भवति । सुनु सुनुतात् सुनुत सुनुत । सुनवानि सुनवाव सुनवाम । अश्नुता अश्नुवाता अश्नुवता । अश्नुष्व अश्नुवाथा अश्नुध्व । अश्नवै अश्नवावहै अश्नवामहै । चिनोतु चिनुतात् चिनुता चिन्वन्तु । चिनुता चिन्वाता । चिनुष्व चिन्वाथा चिनुध्व । चिनवै चिनवावहै चिनवामहै । असुनोत् असुनुता असुन्वन् । आश्नुत आश्नुवाता आश्नुवत । अचिनोत् अचिनुत । इत्यादि । इति स्वादि ।

अथ तुदादिगणः ।

तुद् व्यथने ॥

तुदादेरनि ॥ १९५ ॥ तुदादेर्गुणो न भवति अनि परे । तुदति तुदत तुदन्ति । मृङ् प्राणत्यागे ।

इरन्यगुणे ॥ १९६ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति अगुणे अन्विकरणे परे । स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ । म्रियते म्रियेत म्रियन्त । मुच्लृ मोक्षणे ।

मुचादेरागमो नकारः स्वरादनि विकरणे ॥ १९७ ॥

मुचादे स्वरान्नकारागमो भवत्यनि विकरणे परे । मुञ्चति मुञ्चत मुञ्चन्ति । लुप्लृ छेदने । विद्लृ लाभे । लिप् उपदेहे। षिचिर् क्षरणे। लुम्पति लुम्पते । विन्दति विन्दते । लिम्पति लिम्पते। सिञ्चति । सिञ्चते । इति मुचादि । तुदतु । म्रियतां । मुञ्चेत् । मुञ्चेत । तुदतु । म्रियतां । मुञ्चन्तु । मुञ्चतां । अतुदत् । अम्रियत । अमुञ्चत् । अमुञ्चत अमुञ्चेतां अमुञ्चन्त । अमुञ्चथाः अमुञ्चेथां अमुञ्चध्वं । अमुञ्चे अमुञ्चावहि अमुञ्चामहि । भावकर्मणो –तुद्यते ।

यणाशिषोर्ये ॥ १९८ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति यणाशिषोर्ये परे । म्रियते । मुच्यते । लुप्यते । विद्यते । लिप्यते । सिच्यते इत्यादि कॄ विक्षेपे । गॄ निगरणे ।

ऋदन्तस्येरगुणे ॥ १९९ ॥ ऋदन्तस्य इर् भवत्यगुणे परे । किरति । गिरति ।

वा स्वरे ॥ २०० ॥ गिरतेरश्रुतिर्लश्रुतिर्भवति वा स्वरे परे । गिरति गिलति गिलन्ति । इररोरीरूरौ । कीर्यते गीर्यते इत्यादि ।

तुदादि समाप्त ।

अथ रुधादिगणः ।

रुधिर् आवरणे ।

स्वराद्रुधादेः परो नशब्दः ॥ २०१ ॥ रुधादेर्गणस्य स्वरात्परो विकरणसंज्ञको नकारागमो भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे । णत्व घढधमेभ्यस्तथोर्धोध । धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु । रुणद्धि ।

रुधादेर्विकरणान्तस्य लोपः ॥ २०२ ॥ रुधादेर्विकरणान्तस्य लोपो भवति अगुणे सार्वधातुके परे । रुन्द्धः रुन्धन्ति । रुणत्सि । रुन्धाथे

रुन्वे। रुन्धे रुन्वहे रुन्महे। भुज पालनाभ्यवहारयोः।

अशनार्थे भुजः॥ २०३॥ अशनार्थे भुज रुधादिर्भवति। इति रुधादि। भुङ्क्ते भुञ्जाते भुञ्जते। भुङ्क्षे भुञ्जाथे भुङ्ग्ध्वे। भुञ्जे भुञ्ज्वहे भुञ्ज्महे। युजिर् योगे। युनक्ति युङ्क्तः युञ्जन्ति॥ युञ्जन्। युङ्क्षे। युञ्जाथे युङ्ग्ध्वे। युञ्जे युञ्ज्वहे युञ्ज्महे। रुन्ध्यात्। रुन्धीत। भुञ्जीत। युञ्ज्यात् युञ्जीत। रुणद्धु रुन्द्धात् रुन्द्धां रुन्धन्तु। रुन्द्धि। रुन्द्धात् रुन्द्धं रुन्द्ध। रुणधानि रुणधाव रुणधाम। भुङ्क्तां भुञ्जाता भुञ्जतां। भुङ्क्ष्व भुञ्जाथां भुङ्ग्ध्वं। भुनजै भुनजावहै भुनजामहै। युनक्तु युङ्क्तात् युङ्क्तां युञ्जन्तु। युङ्ग्धि युङ्क्तात् युङ्क्तं युङ्क्त। युनजानि युनजाव युनजाम। युङ्क्तां। अरुणत् अरुणद् अरुन्द्धां अरुन्धन्।

सोऽपदान्ते वा॥ २०४॥ दधोरत्वं वा स्यात् तत्रापि शब्दनहुर्भावात्।

सोऽपदान्तेऽरपत्रकृत्योरपि॥ २०५॥ पदान्ते वर्तमानयोर्धोर्व वा स्यात् ह्यस्तन्यां मध्यमपुरुषैकवचनं। अरुणस्त्वं अरुणस्त्वं। अरुन्द्धं। अरुन्द्ध। अरुणध अरुन्ध्व अरुन्ध्म। अभुङ्क्त अभुञ्जाता अभुञ्जत। अभुङ्क्थाः अभुञ्जाथां अभुङ्ग्ध्वं। अभुञ्जि। अभुञ्ज्वहि अभुञ्ज्महि। अयुनक् अयुनग् अयुङ्क्तां अयुञ्जन्। अयुनक् अयुनग् अयुङ्क्तं अयुङ्क्त। अयुनज अयुञ्ज्व अयुञ्ज्म। अयुङ्क्त अयुञ्जाता अयुञ्जत। अयुङ्क्थाः अयुञ्जाथां अयुङ्ग्ध्वं। अयुञ्जि अयुञ्ज्वहि अयुञ्ज्महि। भावकर्मणोः। रुध्यते रुध्येत रुध्यतां। भुज्यते भुज्येत भुज्यतां। भिदिर् विदारणे। छिदिर् द्विधाकरणे। भिनत्ति। छिनत्ति। भिन्द्यात्। छिन्द्यात्। भिनत्तु। छिनत्तु। अभिनत् अभिन्तां अभिन्दन्। अभिनस्त्वं अभिनस्त्वं अभिन्त भिन्त। अभिनद अभिन्द्व अभिन्द्म। अच्छिनत् अच्छिन्तां अच्छि

न्दन् । अच्छिनत्त्व अच्छिन्त्व अच्छिनत्त अच्छिन्त । अच्छिन्दम् अच्छिन्द्व अच्छिन्द्म । इति रुधादि ।

अथ तनादिगणः ।

तनु विस्तारे ।

तनादेरुः ॥ २०६ ॥ तनादेर्गणात्‌ विकरणसंज्ञ उ भवति कर्तरि विहित सार्वधातुके परे । तनोति तनुतः तन्वन्ति । मनुङ अवबोधने । मनुते मन्वाते मन्वते । मनुषे मन्वाथे मनुध्वे । मन्वे मनुवहे मन्वहे मनुमहे मन्महे । डुकृञ् करणे । करोति ।

करोतेः ॥ २०७ ॥ करोतेरकारस्य उकारो भवति अगुणे सार्वधातुके परे । कुरुतः कुर्वन्ति । करोषि कुरुथः कुरुथ । करोमि ।

करोतेर्नित्यम् ॥ २०८ ॥ करोतेः परस्य उकारस्य नित्यं लोपो भवति वमोः परतः । कुर्वः कुर्मः । कुरुते कुर्वाते कुर्वते । भावकर्मणोश्च । तन्यते मन्यते ।

ये च ॥ २०९ ॥ करोतेः परस्य उकारस्य नित्यं लोपो भवति ये च परे । कुर्यात् कुर्वीत तनोतु तनुतात् तनुतां तन्वन्तु ।

उकाराच्च ॥ २१० ॥ उकाराच्च विकरणात्परस्य हेर्लोपो भवति । तनु तनुतात् तनुतं तनुत । तनवानि तनवाव तनवाम । मनुतां मन्वातां मन्वतां । करोतु कुरुतात् कुरुतां कुर्वन्तु । कुरुतां । अतनोत् अतनुतां अतन्वन् । अतनोः । अमनुत अमन्वातां अमन्वत । अमनुथाः अमन्वाथां अमनुध्वं । अमन्वि अमनुवहि अमन्वहि अमनुमहि अमन्महि । अकरोत् अकुरुतां अकुर्वन् । अकुरुत । भावकर्मणोः । तन्यते । मन्यते । "भावकर्मणोश्च । यणाशिषोर्ये" इतीकारागमः । क्रियते । इति तनादि ।

अथ क्र्यादिगणः ।

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ।

ना क्र्यादेः ॥ २११ ॥ क्र्यादेर्विकरणसंज्ञको ना भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे । क्रीणाति । उभयेषामिति ईकारः । क्रीणीत ।

क्र्यादीनां विकरणस्य ॥ २१२ ॥ क्र्यादीनां विकरणाकारस्य लोपो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । क्रीणन्ति । वृञ् संभक्तौ । वृणीते वृणात वृणते । ग्रहञ् उपादाने ।

सपरस्वरायाः सम्प्रसारणमन्तस्थायाः ॥ २१३ ॥ परेण धातु स्वरेण सह अन्तस्थायाः सम्प्रसारणं भवति । इत्यधिकृत्य ।

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिव्यचिप्रच्छिव्रश्चिभ्रस्जीनामगुणे ।२१४। ग्रहादीनामन्तस्थायाः परेण स्वरेण सह सम्प्रसारणं भवत्यगुणे परे । किं सम्प्रसारणं ?

सम्प्रसारणं वृतोऽन्तस्था निमित्ताः ॥ २१५ ॥ अन्तस्था निमित्ता इ उ ऋत सप्रसारणसंज्ञा भवन्ति । गृह्णाति गृह्णीत गृह्णन्ति । गृह्णीते गृह्णाते गृह्णते । ज्या वयोहानौ । जीनाति । भावकर्मणोश्च । जीयते । वेञ् तन्तुसन्ताने । वयति वयत वयन्ति । वयते । ऊयते । व्यध ताडने । विध्यति विध्यते । वश कान्तौ ।

छशोश्च ॥ २१६ ॥ छशोश्च षो भवति धुट्यन्ते च । वष्टि उष्टः उशन्ति । वक्षि उष्ठ उष्ठ । वश्मि उश्व उश्म । उश्यते । व्यच व्याजीकरणे । विचति विचत विचन्ति । विच्यते । प्रच्छ ज्ञीप्सायां । पृच्छति पृच्छत पृच्छन्ति । पृच्छ्यते । व्रश्चू छेदने । वृश्चति । वृश्च्यते । भ्रस्ज पाके । लवर्णतवर्गलसा इति न्यायात् भृज्जति । भृज्जत । त्रिषु व्यञ्जनेषु सयुज्यमानेषु सजातीयानामेकव्यञ्जनलोपः । क्रीणीयात् । वृणीत । गृह्णीयात् गृह्णीत । क्रीणातु

क्रीणीतात् क्रीणीताम् । क्रीणन्तु । क्रीणीहि क्रीणीतात् क्रीणीत क्रीणीत। क्रीणानि क्रीणीव क्रीणीम । वृणीत । गृह्णातु गृह्णीतात् गृह्णीता गृह्णन्तु ।

आन व्यञ्जनान्ताद्धौ ॥ २१७ ॥ व्यञ्जनान्तात् क्र्यादेर्विकरण संज्ञक आनो भवति हौ परे । गृहाण गृह्णीतात् गृह्णीत गृह्णीत । गृह्णानि गृह्णाव गृह्णाम । गृह्णीता । अक्रीणात् अक्रीणीता अक्रीणन् । अक्रीणा अक्रीणीत अक्रीणीत । अक्रीणा अक्रीणीव अक्रीणीम । अवृणीत अवृणाता अवृणत । अवृणीथा अवृणाथा अवृणीध्व । अवृणि अवृणीवहि अवृणीमहि । अगृह्णात । अगृह्णीत । भावकर्मणो —विक्रीयत । व्रियत । गृह्यते । पूञ् पवन ।

प्वादीना ह्रस्व ॥२१८॥ प्वादीना ह्रस्वो भवति स्वविकरणे परे । पुनाति पुनीत पुनन्ति । पुनीयात् पुनीयाता पुनीयु । पुनातु पुनीतात् पुनीता पुनन्तु । पुनीहि पुनीतात् पुनीत पुनीत । पुनानि पुनाव पुनाम । अपुनात अपुनीता अपुनन् । अपुना अपुनीत अपुनीत । अपुना अपुनीव अपुनीम । एवं लूञ छेदने । लुनाति । लुनीत लुनन्ति । अलुनात् । ज्ञा अवबोधने ।

ज्ञश्च ॥ २१९ ज्ञश्च स्वविकरणे जा भवति । जानाति जानीत जानन्ति । जानीयात् । जानातु जानीतात् जानीता जानन्तु । अजानात् अजानीता अजानन् । इति क्र्यादि ।

अथ चुरादिगणः ।

चुर स्तेये ।

चुरादेश्च ॥ २२० ॥ चुरादे कारितसंज्ञक इन् भवति स्वार्थे । उपधाया गुण ।

ते धातवः ॥ २२१ ॥ ते सनादिप्रत्ययान्ता धातुसंज्ञा भवन्ति । अन् विकरण कर्त्तरि । अनि च विकरणे इति गुणः । चोरयति चोरयत चोरयन्ति । मत्रि गुप्तभाषणे । 'अनिदनुबन्धानामगुणे' अत एव इदनुबन्धाना धातूना नुरागमोऽस्ति गुणागुणे प्रत्यये परे । मन्त्रयते मन्त्रयेत मन्त्रयन्ते ॥ वृञ आवरणे ।

अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिचट्सु ॥ २२२ ॥ अस्योपधाया दीर्घो भवति नाम्यन्ताना वृद्धिर्भवति इन् इच् अट एषु परत । वारयति वारयत वारयन्ति । वारयत । भावकर्मणोश्च ॥

कारितस्यानामिड्विकरणे ॥ २२३ ॥ कारितस्य लोपो भवति आमइडविकरणवर्जित प्रत्यये परे

स्वरादेश परनिमित्तक पूर्वविधौ प्रति स्थानिवत् ॥ २२४ ॥ स्वरादेश परानिमित्तः पूर्ववर्णस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । चो॰ । वार्यते । गुडि सजि पल रक्षणे । गुण्डयति । सञ्जयति पालयति । उपधाभूतस्येति किं ? अर्च पूजायां । अर्चयति । चोरयेत् । मन्त्रयेत् । वारयेत् । चोरयतु । मन्त्रयता । वारयतु । वारयता । अचोरयत । अमन्त्रयत । अवारयत । गुण्डयेत् । गुण्डयतु । अगुण्डयत् सजयेत सजयतु असजयत । पालयेत् पालयतु । अपालयत् । अर्चयेत । अर्चयतु । आर्चयत् । भावकर्मणोश्च । गुण्ड्यते । सज्यते । पाल्यते । अर्च्यते इत्यादि । एवं सर्वं मुन्नेय । इति चुरादि ।

सार्वं तीर्थकराख्यानं धातोस्तत्प्रकृतेरभूत् ।
शास्त्रमेतत् तत्र मुख्यं सार्वधातुकमुच्यते ॥ १ ॥

इत्याख्याते सार्वधातुकं ।

अथाऽसार्वधातुकमुच्यते ।

भूतकरणात्यश्च ॥ २२५ ॥ इत अतीतमात्रे अद्यतनी भवति । अद्यमेनोऽद्यतन ।, तत्रातीतेऽद्यतनी भवति । भू सत्तायां ।

सिजद्यतन्याम् ॥ २२६ । धातो सिज्भवति अद्यतन्या परत ।

इडागमोऽसार्वधातुकस्यादिर्व्यञ्जनादेरयकारादेः ॥ २२७ ॥ धातो परस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरसार्वधातुकस्यादाविडागमो भवति ।

इणिकस्थादापिबतिभूभ्यः सिचः परस्मै ॥ २२८ ॥ इणादिभ्य[1] परस्य सिचो लुग्भवति परस्मैपदे परे ।

भवतेः सिज्लुकि ॥ २२९ ॥ भुव इडागमो न भवति सिज्लुकि ।

भुवः सिज्लुकि ॥ २३० ॥ भुवो गुणो न भवति सिज्लुकि । अभूत् अभूता ।

भुवो वोन्तः परोक्षाद्यतन्योः ॥ २३१ ॥ भूधातोर न वकारागमो भवति परोक्षाद्यतन्यो स्वरे परे । अभूवन् । अभू अभूतं अभूत । अभूव अभूव अभूम । इण् गतौ ।

इणो गाः ॥ २३२ ॥ इणो गा भवत्यद्यतन्या परत ।

अनिडेकस्वरादातः ॥ २३३ ॥ एकस्वरादाकारान्तमसार्वधातुकमनिड् भवति । अगात् अगाता ।

आलोपोऽसार्वधातुके ॥ २३४ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवत्यसार्वधातुक स्वरादावगुणे पर । अगु । अगा अगात अगात । अगाम् अगाव अगाम । इक् स्मरणे ।

इकोऽपि ॥ २३५ ॥ इकोऽपि गा भवत्यद्यतन्या परत । इणि-

---

१ इणस्था—इत्यादि सूत्र हस्तलिखिते पुस्तके वर्तते । इक तत्र न गृह्यते

कावध्युपसर्गं न व्यभिचरत । अध्यगात् अध्यगाता अध्यगु । अस्थात् अस्थाता अस्थु । अधात् । अदात् । इत्यादि ।

इङ अध्ययने ।

अद्यतनीक्रियातिपत्त्योर्गी वा ॥ २३६ ॥ अद्यतनीक्रियातिपत्त्योरात्मनेपदे परे ईङो वा गी आदेश इष्यते ।

इवर्णादश्विश्रिडीङशीङ. ॥ २३७ ॥ श्विश्रिडीङशीङवर्जितादेक-स्वरादिवर्णात्परमसार्वधातुकमनिट् भवति । आदेशत्वाद्गुणित्व । अध्यगीष्ट अध्यगीषाता अध्यगीषत । अध्यगीष्ठा अध्यगीषाथा ।

सिचो धकारे ॥ २३८ ॥ सिचो लोपो भवति धकारे परे ।

नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढः ॥ २३९ ॥ नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढो भवति । अध्यगीढ्व । अध्यगीषि अध्यगीष्वहि अध्यगीष्महि । पक्षे स्वरादीनां वृद्धिरादे । अध्यैष्ट अध्यैषाता अध्यैषत । अध्यैष्ठा अध्यैषाथा अध्यैढ्व । अध्यैषि अध्यैष्वहि अध्यैष्महि । परस्मै इति किम् ?

भूप्राप्तौ ॥ २४० ॥ भूधातोः भूप्राप्तावात्मनेपदी भवति । अभविष्ट अभविषाता अभविषत । अभविष्ठा अभविषाथा अभविढ्व । अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि । समनपविभ्यश्चेति स्था रुचादि ।

स्थादोरिरद्यतन्यामात्मने ॥ २४१ ॥ स्थादासञ्ज्ञकयोरन्तस्य इर्भवति अद्यतन्यामात्मनेपदे परे ।

स्थादोश्च ॥ २४२ ॥ स्थादासञ्ज्ञकयोर्गुणो न भवति अनिटि सिजाशिषोश्चात्मनेपदे परे ।

ह्रस्वाच्चानिटः ॥ २४३ ॥ ह्रस्वात्परस्य अनिटः सिचो लुग्भवति

धुटि परे ॥ समस्थित समस्थिषातां समस्थिषत । समस्थिथाः समस्थिषाथां समस्थिध्वं । समस्थिषि समस्थिष्वहि समस्थिष्महि ॥ अदित अदिषातां अदिषत । अदिथाः अदिषाथां अदिध्वं । अदिषि अदिष्वहि । अदिष्महि । ऐधिष्ट ऐधिषातां ऐधिषत । ऐधिष्ठाः ऐधिषाथां ऐधिध्वं । ऐधिषि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि ।

पचिवचिसिचिरुचिमुचेश्चात् ॥ २४४ ॥ एभ्यः पञ्चभ्यः परम-सार्वधातुकमनिड् भवति ।

अस्य च दीर्घः ॥ २४५ ॥ व्यञ्जनान्तानामनिटामुपधाभूतस्याम्य दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे ।

सिचः ॥ २४६ ॥ सिचः परयोर्दिस्योरादिरीड्भवति । अपाक्षीत् ।

धुटश्च धुटि ॥ २४७ ॥ धुटः परस्य सिचो लोपो भवति धुटि परे । अपाक्तां अपाक्षुः । अपाक्षीः अपाक्तं अपाक्त । अपाक्षं अपाक्ष्व अपाक्ष्म । अपक्त अपक्षातां अपक्षत । अपक्थाः अपक्षाथां अपग्ध्वं । अपक्षि अपक्ष्वहि अपक्ष्महि । वद व्यक्तायां वाचि ।

वदव्रजरलन्तानां च ॥ २४८ ॥ वदव्रजरलन्तानामुपधाभूतस्यास्य दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे ।

इटश्चेटि ॥ २४९ ॥ इटः परस्य सिचो लोपो भवति ईटि परे । अवादीत् अवादिष्टां अवादिषुः । ध्रज ध्वज व्रज व्रज गतौ । प्राव्राजीत् प्राव्राजिष्टां प्राव्राजिषुः । वर ईप्सायां । अवारीत् अवारिष्टां अवारिषुः । चर गतिभक्षणयोः । अचारीत् अचारिष्टां अचारिषुः । फल निष्पत्तौ । अफालीत् अफालिष्टां अफालिषुः । शल श्वल आशुगतौ । अशालीत् । अशालिष्टां अशालिषुः । अशालीः अशालिष्टं अशालिष्ट । अशालिषं अशालिष्व अशालिष्म ।

व्यञ्जनादीनां सेटामनेदनुनन्यक्षयन्तक्षणश्वसवधा वा ॥ २५० ॥ एदनुनन्यक्षयन्तक्षणश्वसवर्जितानां सेटां व्यञ्जनादीनां धातूनां उपधाभूतस्यास्य दीर्घो भवति वा परस्मैपदे सिचि परे। रद विलेखने अरादीत् अरादिष्टां अरादिषुः अरदीत् अरदिष्टां अरदिषुः। गद व्यक्तायां वाचि अगादीत् अगादिष्टां अगादिषुः अगदीत् अगदिष्टां अगदिषुः व्यञ्जनादीनामिति किं

मायोगेऽद्यतनी ॥ २५१ ॥ माङ्योगे वर्तमानेऽद्यतनी भवति। टट पटट किट कट गतौ। मा भवानटीत् मा भवन्तावटिष्टां। मा भवन्तोऽटिषुः। मा त्वमटीः मा युवामटिष्टं मा यूयमटिष्ट। मा ऽटिषं मा वामटिष्व। वयमटिष्म सेट इति किं? अक्षात् अराक्तां अराक्षुः। अपाक्षी अपाक्तं अपाक्त। अपाक्षं अपाक्ष्व अपाक्ष्म नित्यमुपधाभूतस्येति किं? अव रक्ष पालने। अरक्षीत् अरक्षिष्टां अरक्षिषुः। अरक्षीः अरक्षिष्टं अरक्षिष्ट। अरक्षिषं अरक्षिष्व अरक्षिष्म तक्ष त्वक्ष तनूकरणे अतक्षीत् अत्वक्षीत् अन्त्येति किं? मुष स्तेये। अमोषीत् अमोषिष्टां अमोषिषुः। कुष निष्कर्षे। अकोषीत् अकोषिष्टां अकोषिषुः। वर्जन किं? खगे हसने अखगीत् अखगिष्टां अखगिषुः रगे शङ्कायां। अरगीत्। कगे नोच्यिते। अकगीत् अकगिष्टां अकगिषुः ग्रह उपादाने॥ अग्रहीत् अग्रहीष्टां अग्रहीषुः। इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायामिति दीर्घः। वह परकल्कने। रह त्यागे। अरहीत् अरहिष्टां अरहिषुः। टुवमु उद्गिरणे। अवमीत्। क्रमु पादविक्षेपे। अक्रमीत् अक्रमिष्टां अक्रमिषुः। चमु छमु जमु झमु जिमु अदने। अचमीत्। अच्छमीत्। अजमीत्। अझमीत्। अजमीत् अजिमिष्टां अजिमिषुः। व्यय क्षये। अव्ययीत् अव्ययिष्टां अव्ययिषुः। अयै वय मय पय तय चय रय णय गतौ। आयीत्। अवयीत्। अमयीत्।

अपयीत् । अतयीत् । अचयीत् । अरयीत् । अनयीत् अनयिष्टा अनयिषु । कण निमीलने । अकणीत् । क्षण क्षुण हिंसायां । अक्षणीत् । श्वस प्राणने । अश्वसीत् अश्वसिष्टा अश्वसिषु । हनु हिंसागत्यो । अद्यतन्यां च वधादेश । अवधीत् अवधिष्टा अवधिषु । इत्यादि । टुणदि समृद्धौ । अनन्दीत् अनन्दिष्टा अनन्दिषु । श्रसु भसु अवस्रसने । ध्वस गतौ च । अश्रसिष्ट अश्रसिषाता अश्रसिषत । अश्रसिष्ठा अश्रसिषाथा अश्रसिध्व । अश्रसिषि अश्रसिष्वहि अश्रसिष्महि । अश्रसिष्ट अश्रसिषाता अश्रसिषत । अध्वसिष्ट । स्मृ स्मरणे ।

सन्ध्यक्षरान्तानामाकारोऽविकरणे ॥ २५२ ॥ सन्ध्यक्षरान्ताना धातूना आकारो भवति अविकरणे पर ।

यमिरमिनम्यादन्तानां सिरन्तश्च ॥ २५३ ॥ एषामिडागम सकारपूर्वो भवति परस्मैपदे सिचि पर । यमु उपरमे । अयसीत् अयसिष्टा अयसिषु । रमु क्रीडायां । अरसीत् अरसिष्टा अरसिषु ।

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ २५४ ॥ विआङपरिभ्य परस्य रमुधातो पर परस्मैपद भवति ॥ व्यरसीत् । णमु प्रह्वत्व शब्दे । अनसीत् । अव्यासीत् अव्यासिष्टा अव्यासिषु । अव्यास्त अव्यासाता अव्यासत ।

सणनिटः शिडन्तान्नाम्युपधाददृशः ॥ २५५ ॥ दृशवर्जितात् नाम्युपधादनिट शिडन्ताद्धातो सण् भवति अद्यतन्यां परत सिचोपवाद । रिश रुश हिंसायां । क्रुश आह्वाने रोदने च । लिश विच्छ गतौ । कुश ह्वरणदीप्त्यो. ।

रिशिरुशिक्रुशिलिशिविशिदिशिदशिस्पृशिमृशिदंशेः शात् ॥ २५६ ॥ एभ्य परमसार्वधातुकमनिड् भवति । अरिक्षत् अरिक्षता अरिक्षन् । अरिक्ष अरिक्षत अरिक्षन । अरिक्ष अरिक्षाव अरिक्षाम । अक्रुक्षत्

अक्रुक्षतां अक्रुक्षन्। अक्रुक्ष अक्रुक्षत अक्रुक्षन।

सणो लोपः स्वरे बहुले ॥ २५७ ॥ सणोऽस्य लोपो भवत्यबहुले स्वरे परे। अक्रुक्षि अक्रुक्षाव अक्रुक्षाम। विश प्रवेशने। अविक्षत्। त्विष दीप्तौ।

त्विषिपुष्यतिकृषिश्लिष्यतिद्विषिपिषिविषिशिषिशुषितुषिदुषेः पात ॥ २५८ ॥ एभ्य परस्मैपदधातुकर्मानिट् भवति। अत्विक्षत् अत्विक्षता अत्विक्षन्। कृष विलेखने। अकृक्षत् अकृक्षता अकृक्षन्। श्लिष आलिङ्गने। अश्लिक्षन्। द्विष अप्रीतौ। अद्विक्षन्। पिष्लृ सञ्चूर्णने। अपिक्षन्। विष्लृ व्याप्तौ। अविक्षन्। शिष्लृ विशेषणे। तुष तुष्टौ। अतुक्षन्। दुष वैकृत्ये। अदुक्षत् अदुक्षता अदुक्षन्। दुह प्रपूरणे।

दहिदिहिदुहिमिहिरिहिरुहिलिहिलुहिनहिवहेर्हात् ॥ २५९ ॥ एभ्य परस्मैपदधातुकर्मानिट् भवति। अधुक्षत् अधुक्षता अधुक्षन्। दिह उपचये। अधिक्षन्। अनिटामिति किं ? कुष निष्कर्षे। अकोषीत् अकोषिष्टा अकोषिषु। शिडन्तादिति किं ? अभुक्त अभुक्षाता अभुक्षत। अभुक्था अभुक्षाथा अभुग्ध्व। अभुक्षि अभुक्ष्वहि अभुक्ष्महि। नाम्युपधादिति किं ? दह भस्मीकरणे। अधाक्षीत्। प्रकृत्याश्रितमन्तरङ्गं प्रत्ययाश्रितं वहिरङ्गं। "अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्बलवान्।" इति धत्वं चतुर्थत्वं च। अदाग्धा अधाक्षु। अधाक्षी अदाग्धं अदाग्ध। अधाक्षं अधाक्ष्व अधाक्ष्म। अदृश इति किं ? दृशिर् प्रेक्षणे।

सृजिदृशोरागमोऽकारः स्वरात्परो धुटि गुणवृद्धिस्थाने ॥२६०॥ सृजिदृशो स्वरात्परोऽकारागमो भवति गुणवृद्धिस्थाने धुटि परे। अद्राक्षीत् अद्राष्टा अद्राक्षु।

भ्रंशादीनां पः ॥ २६१ ॥ भृशादीना पो भवति धुट्यन्ते च । मन विसर्गे । अम्राक्षीत् अम्राष्टा अम्राक्षु । इति भ्वादि ॥

अदेर्घस्लृ सनद्यतन्योः ॥ २६२ ॥ अदर्घस्लृ आदेशो भवति स नद्यतन्यो परत ।

पुषादिद्युताद्यिलकारानुबन्धार्त्तिसर्त्तिशास्तिभ्यश्च परस्मै ॥ २६३ ॥ एभ्योऽण् भवति अद्यतन्या परस्मैपदे । मिदोऽपवाद । अघसत अघसता अघसन् । पुष पुष्टौ ॥ अपुषत अपुषता अपुषन् । शुष शोषणे । अशुषत अशुषता अशुषन् । द्युत शुभ रुच दीप्तौ । अद्युतत अद्युतता अद्युतन । अद्युत अद्युतत अद्युतत । अद्युत अद्युताव अद्युताम । अशुभत् । अरुचत् । श्वित आवर्णे । अश्वितत् । सु, श्रु, द्रु, दु, ऋठ, गम्लृ, सृप्र गतौ ।

अर्त्तिसर्त्योररणि ॥ २६४ ॥ अर्त्तिसर्त्योर्गुणो भवति अणि परे । आरत् असरत् । शासु अनुशिष्टौ ।

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ २६५ ॥ शासेरुपधाया इ भवति अण्व्यञ्जनयो परत ।

शासिवसिघसीनां च ॥ २६६ ॥ निमित्तात् पर शासिवसिघ सीना सकार षत्वमापद्यते । अशिषत् । परस्मै इति किं ? व्यद्योतिष्ट व्य द्योतिषाता व्यद्योतिषत । शीङ् स्वप्ने । अशयिष्ट । ब्रुवो वचिरिति वचि रादेश ।

अणस्युवचिख्यातिलिपिसिचिह्वः ॥ २६७ ॥ एभ्योऽण् भवति अद्यतन्या परत । असु क्षेपणे ।

अस्यतेस्थोन्तः ॥ २६८ ॥ अस्यतेरन्ते थकारागमो भवत्यणि परे । अपास्थत् अपास्थताम् अपास्थन् ।

अणि वचेरोदुपधायाः ॥ २६९ ॥ वचेरुपधाया ओद्भवति कर्त्तरि

निहितायामद्यतन्यामपि परे । अवोचत् । अवोचत । ग्या प्रस्थने ।

आलोपोऽसार्वधातुके ॥ २७० ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति स्वरादावगुणेऽसार्वधातुके परे । आख्यत् आख्यता आख्यन् । लिप् उपदेहे । अलिपत् । व्यवस्थिताधिकाराल्लिम्पादीनामात्मनेपदे वा अण् पक्षे सिच् । अलिपत अलिप्त । धुटश्च धुटि सिचो लोपः । अलिपता अलिप्साता अलिपन्त अलिप्सत । अलिपथा अलिप्था । अलिपथा अलिप्साथा अलिपध्व अलिप्ध्व । अलिप अलिप्सि अलिपावहि अलिप्स्वहि अलिपामहि अलिप्स्महि । षिचिर् क्षरणे । असिचत् । ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । आह्वत् आह्वता आह्वन् । आह्वत आह्वेता आह्वन्त । हन् हिंसागत्योः ।

अद्यतन्यां च ॥ २७१ ॥ हन्तर्वधिरादेशो भवति अद्यतन्यां परे । अवधीत् अवधिष्टां अवधिषुः । 'आत्मनेपदे वा' हन्तेर्वधिरादेशो वा भवति । आङो यमहनौ स्वाङ्गकर्मकौ चेत्यात्मनेपदं भवति ।

हनः ॥ २७२ ॥ हन्तेरन्तस्य लोपो भवत्यद्यतन्यां सिच्यात्मनेपदे तथापि परे । आहत आहसाता आहसत । अवधिष्ट अवधिषाता अवधिषत ॥ इत्यादि ॥ डु दानादनयोः ।

सिचि परस्मै स्वरान्तानाम् ॥ २७३ ॥ स्वरान्तानां वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सिचि परे । नामिन एव ।

उतोर्युरुणुस्नुक्षुक्ष्णुवः ॥ २७४ ॥ युरुणुस्नुक्षुक्ष्णुनित्यादिस्वरादुदन्तात्परमसार्वधातुकमनिड् भवति । अहौषीत् अहौष्टां अहौषुः । अधात् अधातां अधुः । स्थादोरिरद्यतन्यामात्मने । इति इकारादेशः ।

स्थादोश्च ॥ २७५ ॥ स्थादास्तनकयोर्गुणो न भवति अनिटि सिचाशिषोश्चात्मनेपदे परे । इति गुणनिषेधः । ह्रस्वाच्चानिट इति सिचो

लोप । अधित अधिषाता अधिषत । अधिथा अधिषाथा अधिढ्व । अधिषि अधिष्वहि अधिष्महि । समस्थित समस्थिषाता समस्थिषत । इति जुहोत्यादि ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषादीति । अदेवीत् अदेविष्टा अदेविषु ।

स्वरतिसूतिसूयत्यूदनुबन्धाच्च ॥ २७६ ॥ एभ्य परमसार्वधातुक मनिट् भवति वा । षूङ् प्राणिप्रसवे । असोष्ट असोषाता असोषत । असोष्ठा असोषाथाम् ।

* नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढः ॥ २३९ ॥ नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढो भवति असोढ्व । असोषि असोष्वहि असोष्महि । असविष्ट असविषाताम् । असविषत । दहि दिहि दुहि इत्यादिनानिट् ।

सेट्सु वा ॥ २७७ ॥ नाम्यन्ताद्धातो परस्य सेटाशी यतनी परोक्षाणा धकारस्य ढो भवति वा । असविढ्व असविध्व ।

नहेर्द्धः ॥ २७८ ॥ नहेर्हकारस्य धो भवति धुट्यन्ते च । अनात्सीत् अनाद्धा अनात्सु । अनात्सी अनाद्ध अनाद्ध । अनात्स अनात्स्व अनात्स्म । अनद्ध अनत्साता अनत्सत । अनद्धा अनत्साथा अनद्ध्व । अनत्सि अनत्स्वहि अनत्स्महि । इति दिवादि ।

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मै ॥ २७९ ॥ स्तुसुधूञ्भ्य इडागमो भवति परस्मैपदे सिचि परे । अस्तावीत् अस्ताविष्टा अस्ताविषु । धूञ कम्पने । अधावीत । उदनुबन्धत्वाद्विकल्पेनेट् । आशिष्ट आशिषाता आशिषत । आष्ट आक्षाता आक्षत । अचैषीत् अचैष्टा अचैषु । अचेष्ट अचेषाता अचेषत । इति स्वादि ।

अदितुदिनुदिक्षुदिस्विद्यतिविद्यतिविन्दतिविनत्तिछिदिभिदिह-

दिशदिसदिपदिस्कन्दिरिदेर्दात् ॥ २८० ॥ एभ्य षोडशभ्य परम सार्वधातुकमनिड् भवति ।

व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥ २८१ ॥ व्यञ्जनान्तानामनिटा धातूना वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सिचि परे । तुद व्यथने । अतौत्सीत् अतौत्ता अतौत्सु । अतुत्त अतुत्साता अतुत्सत । मृङ् प्राणत्यागे ।

ऋतोऽवृङ्वृञः ॥ २८२ ॥ वृङ्वृञ्वर्जितादेकस्वरादृत परम- सार्वधातुकमनिड् भवति ।

ऋदन्ताना च ॥ २८३ ॥ ऋदन्ताना च गुणो न भवति अनिटि सिजाशिषोश्चात्मनेपदे परे । अमृत अमृषाता अमृषत । अमुचत् अमुचता अमुचन् ।

सिजाशिषोश्चात्मने ॥ २८४ ॥ नामिन उपधाया सिच्यात्मने पदे पर आशिषि चानिटि गुणो न भवति कर्तरि विहितायामद्यतन्या परस्मैपदे । अमुक्त अमुक्षाता अमुक्षत ।

स्पृशमृशकृशतृपिदृपिसृपिभ्यो वा ॥ २८५ ॥ एभ्य सिज्वा भवति अद्यतन्या ।

स्पृशादीना वा ॥ २८६ ॥ स्पृशादीना स्वरात्पर अकारागमो भवति वा गुणवृद्धिस्थाने धुटि परे ॥ स्पृश सस्पर्शने ॥ अस्प्राक्षीत् अस्प्राष्टा अस्प्राक्षु । अस्पार्क्षीत् अस्पार्ष्टा अस्पार्क्षु । सण इति सण् । अस्पृक्षत् । मृश आमर्शने ॥ अम्राक्षीत् अम्राष्टा अम्राक्षु । अमार्क्षीत् अमार्ष्टा अमार्क्षु । अमृक्षत् । कृश विलेखने । अक्राक्षीत् अक्राष्टा अक्राक्षु । अकार्क्षीत् अकार्ष्टा अकार्क्षु । अकृक्षत् ॥ तृपिदृप्योर्वा ॥ तृप प्रीणने ॥ अत्राप्सीत् अत्राप्ता अत्राप्सु । अतार्प्सीत् । पुषादित्वादण् भवति । अतृपत् । दृप हर्षमोहनयो । अद्राप्सीत् अद्राप्ताम् अद्राप्सु अदार्प्सीत् । अदृपत्

गतौ पुषादी । सृप्लृ वि गतौ । असार्प्सीत् । असाप्सीत् । असृपत् । इति तुदादि ।

इरनुरन्धाद्वा ॥ २८७ ॥ इरनु-न्धाद्धातोर्वा अण् भवति । कर्तर्येयतन्या परस्मैपदे पर । अरुधत् अरुधता अरुधन् । अरौत्सीत् अरौद्धा अरौत्सु । अरौत्सी अरौद्धं अरौद्ध । अरौत्सं अरौत्स्व अरौत्स्म । अणभावपक्षे सिच् ।

राधिकधिकुधिक्षुधिबन्धिशुधिसिध्यतियुध्यतियुधिव्यधिमाधेर्धात् ॥ २८८ ॥ एभ्य परमसार्वधातुकमनिट भवति । इत्यनेन पूर्वोदाहरणेषु नेट् ।

युजिरुजिरञ्जिभुजिभजिभञ्जिसञ्जित्यजिप्रस्जियजिमस्जिसृजिनिजिविजिष्वञ्जेर्जात् ॥ २८९ ॥ एभ्य परमसार्वधातुकमनिड भवति । अभुक्त अभुक्षाता अभुक्षत । इरनुरन्धाद्वेत्यण् । अयुजत् अयुजता अयुजन् अणभावे अयौक्षीत् अयौक्ता अयौक्षु । अयुक्त अयुक्षाता अयुक्षत । इति रुधादि । तनु विस्तारे । अतनीत् अतनिष्टा अतनिषु । अतनिष्ट अतनिषाता अतनिषत । अमनिष्ट अमनिषाता अमनिषत । अकार्षीत् अकार्ष्टा अकार्षु । अकृत अकृषाता अकृषत इत्यादि । इति तनादि । अक्रैषीत् अक्रैष्टा अक्रैषु । अक्रेष्ट अक्रेषाता अक्रेषत । नत्रा निर्दिष्टमनित्यत्वात् ।

श्लोकः ।

ऋद्वृङ्वृञां मनीड् वा स्यादात्मने च सिजाशिषोः ।
संयोगादेर्ऋतो वाच्यः सुडसिद्धो बहिर्भवः ॥ १ ॥

संयोगादेः ऋत —स्मृ आध्याने इत्यस्य यथा । तर्हि ' सुड् भूषणे सम्पर्युपात् ' इत्यनेन कृञो धातो सुटि प्रत्यये समागते सति संस्कृ उपस्कृ इत्यत्र संयोगो वर्तते, तत्रापि इट् प्रत्ययो भविष्यति विकल्पेन, नैवं यत

कारणात् सुडसिद्धो वहिर्भव । सुट् प्रत्यय आगतोपि अनागत इव वर्तते । तत्कारणगर्भितं विशेषणमाह–कथंभूत सुट ? वहिर्भवो बहिरङ्ग । ऽसिद्ध वहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायादित्यर्थ ।

इति इड्विकल्पेन । पुनरपि,

ऋत्…ङ्गोपे वा दीर्घो न …
न परस्मै सिचि प्रोक्त इति योगविभ…

इति इटो दीर्घो विकल्पेन। वृङ सम्भक्तौ ।
अवरिष्ट अव रिषाता अवरिषत । अवरीष्ट अवरी…
उपादाने ।

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ २९०
भवति अपरोक्षायां । अग्रहीत् अग्रहीष्टा …
अग्रहीषत । इति क्र्यादि ।

श्रिद्रुस्नुकमिकारितान्तेभ्यश्चण् कर्तरि
भवति कर्तर्यद्यतन्या परत ।…

चण् परोक्षाचेक्रीयितसनन्तेषु ॥ २९
र्वचन भवति ।　　वे…　　मि
सेनाया । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् अदुद्रुवता

कवर्गस्य चवर्गः ॥ २९३ ॥
आन्तरतम्यात् । अचकमत् । इति अभ्यासो

इन्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥
न्तय स्यन्तस्योपधाया ह्रस्वो भवति चणि

दीर्घो लघोरस्वरादीनाम् ॥ २९५
न्तस्य दीर्घो भवति चणि धात्वक्षरे इनि …

अचूचुरत् अचूचुरता अचूचुरन् । असमानलोपोपधाया इति किम् ? क्षिप क्षान्तौ । अचिक्षिपत् । क्षल शौचे । अचिक्षलन् ।

अलोपे समानस्य सन्वल्लघुनीनि चण्परे ॥ २९६ ॥ समानस्यालोपे सति लघुनि धात्वक्षरे अभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति इनि चण्परे । किं सन्वत्कार्यं ?

सन्यवर्णस्य ॥ २९७ ॥ अभ्यासावर्णस्य इत्वं भवति सनि परे । अपापलत् अपीपलता अपीपलन् । अलोपे समानस्येति किं अदन्ता कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यादय ।

धातोश्च ॥२९८ ॥ अनेकाक्षरस्य धातोरन्तस्वरादेर्लोपो भवति इनि परे । अचकथत अचकथता अचकथन् । एव रच प्रयत्ने । अररचत् अररचता अररचन् । इत्यादि । समानस्येति किम ? पटुमाचष्टे पटु करोति तत्करोति तदाचष्टे इति इन् । अपीपटत् । वृद्धौ सत्यक्षरलोपे । रूप रूपक्रियाया । अरूरूपत अररूपता अररूपन् । लघुनि धात्वक्षरे इति किं ? तर्ज भर्त्से सन्तर्जने । अततर्जत अततर्जता अततर्जन्त । संयोगविसर्गानुस्वारपरोऽपि गुरु स्यात् ह्रस्व । अबभर्सत अबभर्सताम् अबभर्सन्त । वृङ् वरणे । अवीवरत अवीवरता अवीवरन् । अततन्त्रत् ।

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २९९ ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य द्विर्वचनं भवति । तत्र च ।

न नबदराः संयोगादयोऽन्ये ॥ ३०० ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य संयोगादयो नबदरा न द्विरुच्यन्ते न तु ये परे । अर्च पूजायां । आर्चिचत् आर्चिचता आर्चिचन् । एव अर्ह पूजायां । आर्जिहत् ।

न शासृदनुबन्धानाम् ॥ ३०१ ॥ शास ऋदनुबन्धानां चोपधाया ह्रस्वो न भवति इनि चण्परे । अशशासत् अशशासताम् अशशासन् ।

कारणात् सुडसिद्धो बहिर्भेन । सुट् प्रत्यय आगतोपि अनागत इव वर्तते । तत्कारणगर्भितं विशेषणमाह—कथमूतः सुट् ? बहिर्भवो बहिरङ्ग । असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायादित्यर्थः ।

इति इड्विकल्पेन । पुनरपि,

ऋदन्तङ्ग्रो पे वा दीर्घो न परोक्षाशिषोरिटः ॥

न परस्मै सिचि प्रोक्त इति योगविभञ्जनात् ॥ २ ॥

इति इटो दीर्घो विकल्पेन। वृङ् सभक्तौ । अवृत अवृषाता अवृषत । अवरिष्ट अवरिषाता अवरिषत । अवरीष्ट अवरीषाता अवरीषत । ग्रहीङ उपादाने ।

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ २९० ॥ ग्रहे परस्य इटो दीर्घो भवति अपरोक्षायां । अग्रहीत् अग्रहीष्टा अग्रहीषु । अग्रहीष्ट अग्रहीषाता अग्रहीषत । इति क्र्यादि ।

श्रिद्रुस्रुकमिकारितान्तेभ्यश्चण् कर्त्तरि ॥ २९१ ॥ एभ्यश्चण् भवति कर्तर्यद्यतन्यां परतः । —

चण् परोक्षाचेक्रीयितमनन्तेषु ॥ २९२ ॥ चणादिषु धातोर्द्विर्वचनं भवति । अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यमिति अनादेर्लोपः । भज श्रिञ सेवायां । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् अदुद्रुवतां । असुस्रुवत् । कमु कान्तौ ।

कवर्गस्य चवर्गः ॥ २९३ ॥ अभ्यासकवर्गस्य चवर्गो भवति आन्तरतम्यात् । अचकमत् । इति अभ्यासो धातुवत् । पक्षे अचीकमत् ।

इन्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥ २९४ ॥ समानलोपवर्जितस्य लघ्वन्तस्योपधाया ह्रस्वो भवति लघुनि धात्वक्षरे इनि चण्परे ।

दीर्घो लघोरस्वरादीनाम् ॥ २९५ ॥ समानलोपवर्जितस्य लघ्वन्तस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे इनि चण्परे । कारितस्य लोपः ।

अचूचुरत् अचूचुरतां अचूचुरन्। असमानलोपोपधाया इति किम्? क्षिप क्षान्तौ। अचिक्षिपत्। क्षल शौचे। अचिक्षलन्।

अलोपे समानस्य सन्वल्लघुनीनि चण्परे ॥ २९६ ॥ समानस्यालोपे सति लघुनि धात्वक्षरे अभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति इनि चण्परे। किं सन्वत्कार्यं?

सन्यवर्णस्य ॥ २९७ ॥ अभ्यासावर्णस्य इत्वं भवति सनि परे। अपीपठत् अपीपठतां अपीपठन्। अलोपे समानस्येति किं? अचकथत् वाक्यप्रबन्धे इत्यादयः।

धातोश्च ॥२९८ ॥ अनेकाक्षरस्य धातोरन्ते स्वरादेर्लोपो भवति इनि परे। अचकथत अचकथतां अचकथन। एवं रच प्रयत्ने। अररचत् अररचतां अररचन्। इत्यादि। समानस्येति किम्? पटुमाचष्टे पटुं करोति सत्करोति तदाचष्टे इति इन्। अपीपटत्। वृद्धौ सन्ध्यक्षरलोप.। रूप रूपक्रियायां। अरुरूपत् अरुरूपतां अरुरूपन्। लघुनि धात्वक्षर इति किं? तर्ज भर्त्स सन्तर्जने। अततर्जत अततर्जतां अततर्जन्त। संयोगविसर्गानुस्वारपरोऽपि गुरुः स्याद् ह्रस्व। अबभर्त्सत अबभर्त्सताम् अबभर्त्सन्त। वृङ् वरणे। अवीवरत् अवीवरतां अवीवरन्। अततन्त्रत्।

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २९९ ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य द्विर्वचनं भवति। तत्र च।

न नवदराः संयोगादयोऽन्ये ॥ ३०० ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य संयोगादयो नवदरा न द्विरुच्यन्ते नतु ये परे। अर्च पूजायां। आर्चिचत् आर्चिचतां आर्चिचन्। एवं अर्ह पूजायां। आर्जिहत्।

न शासृनुबन्धानाम् ॥ ३०१ ॥ शास ऋदनुबन्धानां चोपधाया ह्रस्वो न भवति इनि चण्परे। अशशासत् अशशासताम् अशशासन्।

ढौकृ तौकृ गतौ । अडुढौकत अडुढौकेतां अडुढौकन्त । अतुतौकत । शासेरिति किं? आङः शासूङ् इच्छायां । आशीशत् । भ्राज् भ्राष् दीप्तौ ।

भ्राषदीपजीवमीलपीडकणवणभणश्रणमणहेठलुपां वा ॥ ३०२ ॥ एषामुपधाया ह्रस्वो भवति वा इनि चण्परे । भाष् व्यक्तायां वाचि । दीप दीप्तौ । जीव प्राणधारणे । मील निमेषणे । पीड गहने । कण वण भण श्रण मण शब्दे । हेठ गतौ । लुप्लृ छेदने अबिभ्रजत् अबिभ्रजतां अबिभ्रजन् । अबिभ्रजत । अबभ्राजत् अबभ्राजत । अबिभ्रशत् । अबिभ्रशत । अबभ्राशत् । अबभ्राशत । अबिभषत । अबभाषत । अदीदिपत् । अदिदीपत् । अजीजिवत् । अजिजीवत् । अमीमिलत् । अमिमीलत् । अपिपीडत् । अपीपिडत् । अचीकणत् । अचकाणत् । अवीवणत् । अववाणत् । अबीभणत् । अबभाणत् । अमीमणत् । अममाणत् । अशिश्रणत् । अशश्राणत् । अजीहेठत् । अजिहेठत् । अलुलुपत् अलूलुपत् । चिति स्मृत्यां । अचिचिन्तत् । स्फुट परिहासे ।

शिट्परो घोषः ॥ ३०३ ॥ शिटः परो घोषोऽवशेष्यो भवति । शिटो लोप इत्यर्थः । अपुस्फुटत् । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । अललक्षत् । भक्ष अदने । अबभक्षत् । कुट्ट अनृतभाषणे । अचुकुट्टत् । लड उपसेवायां । अलीलडत् । मिदि तिल स्नेहने । अमिमिन्दत् । अतितिलत् । ओलडि उत्क्षेपे । अललण्डत् । पीड अवगाहने । अपीपिडत् । नट अवस्यन्दने । अनीनटत् । बध संयमने । अबीबधत् । चुट छुट कुट छेदने । अचूचुटत् । अचूछुटत् । अचूकुटत् । पुट चुट अल्पीभावे । अपूपुटत् । अचूचुटत् । मुट चूर्णने । अमूमुटत् । घट चलने । अजीघटत् । छद पद संवरणे । अचीछदत् । असीपदत् । क्षिप क्षान्तौ । अचिक्षिपत् । नक्क धक्क पिशि नाशने । अननक्कत् । अदधक्कत् । अपिपिंशत् । चक्क चुक्क व्यथने । अचचक्कत्

अचुचुक्षत् । क्षल शौचे । अचिक्षलत् । चुद सचोदने । अचूचुदत् । गुडि गुजि जमि पर रक्षणे । अजुगुण्डत् । अजुगुञ्जत् । अजजमत् अजजसत अजनमत् । अपीपलत् । तिल प्रतिष्ठायां । अतीतिलत । तुल उन्माने । अतूतुलत् । मूल रोपणे । अमूमुलत । मान पूजायां । अमीमनत् । क्षिप क्षेपणे । अचिक्षिपत् । जस मानसे । अजीजसत् । ज्ञप मानु बन्धे । अजिज्ञपत् । व्यय क्षये । अविव्ययत । चूर्ण सकोचने । अचुचूर्णत् । पूज पूजायां । अपुपूजत् । अर्क ईड स्तवने । आर्चिकत् । ऐडिडत् । शुठ आलस्ये । अशुशुठत् । शुठि शोषणे । अशुशुण्ठत् । पचि विस्तारवचने । अपपञ्चत । तिज नि शामने । अतीतिजत् । वर्ध छेदनपूरणयो । अववर्धत् । कुबि आच्छादने । अचुकुबत् । लुबि तुबि अर्दने । अलुलुम्बत् । अतुतुम्बत् । म्रक्ष म्लक्ष रक्षणे । अमम्रक्षत् । अमम्लक्षत । इल प्रेरणे । ऐलिलत । लुण्ट स्तेये । अलुलुण्टत् । छर्द वमने । अचछर्दत । गुटि वेष्टने । अजुगुण्टत । गर्द अभिकाङ्क्षायां । अजगर्दत् । रुप रोपणे । अरूरुपत । मडि भूषायां हर्षे च । अममण्डत् । श्रण दाने । अशिश्रणत् । भडि कल्याणे । अबभण्डत् । तन्त्रि कुटुम्बधारणे । अततन्त्रत् । मन्त्रि गुप्तभाषणे । अममन्त्रत् । विद संवेदने । अवीविदत् । दश दशने । अददशत् । रूप रूपणे । अरुरूपत् । भ्रूण आशायां । अबुभ्रूणत् । शठ श्लाघायां । अशीशठत् । स्यम वितर्के । असिस्यमत् । गूरी उद्यमे । अजूगुरत् । कुत्स अवक्षेपणे । अचुकुत्सत् । कूट प्रमादे । अचूकुटत् । वञ्च प्रलम्भने । अववञ्चत् । मद तृप्तियोगे । अमीमदत् । दिव परिकूजने । अदीदिवत् । कुस्म कुस्मयने । अचुकुस्मत् । चर्च अध्ययने । अचचर्चत् । कण निमीलने । अचीकणत् । जसु ताडने । अजीजसत् । पष बन्धने । अपीपषत् । अम रोगे । आमिमत् । चट स्फुट भेदने । अचीचटत् अपुस्फुटत् । घुषिर् शब्दे । अजूघुषत् । लस शिल्प-

योगे । अलीलसत् । भूष अलङ्कारे । अबूभुषत् । रक लक आस्वादने । अरीरकत् । अलीलकत । लिगि विचित्रीकरणे । अलिलिङ्गत् । मुद संसर्गे । अमूमुदत् । मुच प्रमोचने । अमूमुचत । ग्रस कवलग्रहणे । अजिग्रसत । पूरी आप्यायने । अपूपुरत ।

इत परस्मैपदिनो कथ्यन्ते । कथ वाक्यप्रबन्धने । अचकथत् । गण संख्याने । अजगणत । पठ वट ग्रन्थ । अपपठत । अववटत् । रह त्यागे । अररहत । पद गतौ । अपपदत् । कल गतौ संख्याने च । अचकलत् मन पूजायां । अममन्त् । स्पृह ईप्सायां । अपस्पृहत् । शूच पैशुन्ये । अशुशूचत । कुमार क्रीडायां । अचुकुमारत् । गोम उपदेहे । अजुगोमत् । गवष मार्गणे । अजगवषत् । भाज पृथककर्मणि । अबभाजत । स्तन चौर्ये । अतिस्तेनत । परस्मैभाषा ॥ आगर्वादात्मनपदी । पद गतौ । अपपदत अपपदेतां अपपदन्त । अपपदथा अपपदेथां अपपदध्व । अपपदे अपपदावहि अपपदामहि । मृग अन्वेषणे । अममृगत । कुह विस्मापने । अचुकुहत । शूर वीर विक्रान्तौ । अशुशूरत । अविवीरत । स्थूल परिबृंहणे । अतुस्थूलत । अर्थ उपयाच्ञायां । आर्तिथत । संग्राम संयुद्धे । अससंग्रामत । गर्व माने । अजगर्वत । आत्मनेभाषा ॥ मूत्र प्रस्रवणे । अमुमूत्रत् । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अपपारत । अतितीरत । चित्र विचित्रीकरणे । अचिचित्रत । छिद्र कर्णभेदे । अचिछिद्रत अन्ध दृष्ट्युपसंहारे । आन्दधत् । दण्ड दण्डनिपातने । अददण्डत् । सुख दुःख तत्क्रियायो । असुसुखत् । अदुदुःखत् । रस आस्वादनस्नेहनयो । अररसत् । व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचने । अववर्णत । पर्ण हरितभाव । अपपर्णत् । अघ पापकरणे । आजिघत् । इति चुरादय ।

मास्म भूत । मास्मैधिष्ट । मास्म पाक्षीत् मास्म पाक्ता मास्म पाक्षु मास्म पाक्षीः मास्म पाक्त मास्म पाक्त मास्म पाक्ष मास्म पाक्ष्व मास्म पाक्ष्म । मास्म पक्त मास्म पक्षाता मास्म पक्षत । मास्म पक्था मास्म पक्षाथा मास्म पक्ध्वं । मास्म पक्षि मास्म पक्ष्वहि मास्म पक्ष्महि । मा भूत् । मैधिष्ट । मा पाक्षीत् । मा पक्त । इति अद्यतनी समाप्ता ।

परोक्षा ॥ २०४ ॥ चिरातीते काले परोक्षा विभक्तिर्भवति । अ क्ष्णा पर परोक्ष । सम्प्रति इन्द्रियाणामविषय इत्यर्थः । चण परोक्षाचेक्री यितसनन्तेषु द्विर्वचनं सति ।

भवतेरः ॥ २०५ ॥ भवतेरभ्यासस्य अकारो भवति परोक्षाया । आगमादेशयोरागमो विधिर्बलवान् । इति गुणो न भवति । बभूव बभूवतु बभूवु । इडागमो सार्वधातुकस्यादिव्यञ्जनादेरिति व्यञ्जनादाविडागम । बभूविथ बभूवथु बभूव । बभूव बभूविव बभूविम ।

नाम्यादेर्गुरुमतोऽनृच्छः ॥ २०६ ॥ ऋच्छ इति वर्जितान्नाम्यादेर्गुरुमतो धातोरेकस्वरादाम् भवति परोक्षायाः ।

आमः कृञनुप्रयुज्यते ॥ २०७ ॥ आमन्तस्य कृञनुप्रयुज्यते परोक्षाया । द्विर्वचन ।

ऋवर्णस्याकारः ॥ २०८ ॥ अभ्यास ऋवर्णस्याकारो भवति ।

सर्वत्रात्मने ॥ २०९ ॥ सर्वेषा धातूना गुणो न भवति परोक्षाया मात्मनेपदे सर्वत्र । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते एधाञ्चक्रिरे ।

कृञोऽसुटः ॥ २१० ॥ असुट कृञ परोक्षाया थलि चानिड भवति । एधाञ्चकृषे एधाञ्चक्राथे एधाञ्चकृढ्वे । एधाञ्चक्रे एधाञ्चकृवहे एधाञ्चकृमहे ।

अस् भुवौ च परस्मै ॥ २११ ॥ आमन्तान्यास् भुवावप्यनुप्रयुज्यते

परस्मैपदे परे परस्मैपद चातिदिश्यते । एधामास एधामासतु एधामासु । एधामासिथ एधामासथु एधामास। एधामास एधामासिव एधामासिम । एधाञ्भूव एधाबभूवतु एधाबभूवु । अस्योपधायामित्यादिना दीर्घे । पपाच ।

परोक्षाया च ॥ ३१२ ॥ सर्वेषा धातूना गुणो न भवति परोक्षाया परस्मैपदे द्वित्वबहुत्वयो परत ।

अस्यैकव्यञ्जनमध्येनादेशादेः परोक्षायाम् ॥ ३१३ ॥ अनादेशादेर्धातोरेकव्यञ्जनमध्यगतस्यास्य एत्व भवत्यभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे। पेचतु पेचु ।

> **नित्यात्वता स्वरान्ताना सृजिदृशोश्च वेट् थलि ।**
> **ऋचि नित्यानिटः स्युश्चेद् वृव्येडा नित्यमिट थलि ॥**

इत्येषामिड् वा भवति थलि परे ।

थलि च सेटि ॥ ३१४ ॥ अनादेशादेर्धातोरेकव्यञ्जनमध्यगतस्य अस्य एत्व भवत्यभ्यासलोपश्च सेटि थलि परे पेचिथ पपक्थ पेचथु पेच।

अदृयुत्तमे वा ॥ ३१५ ॥ उपधाया अस्य दीर्घो भवति अन्त्याना नामिना च वृद्धिर्भवति वा परोक्षायामुत्तमपुरुषेऽदि पर । पपाच पपच ।

सृवृभृस्तुद्रुस्तुश्रुन एव परोक्षायाम् ॥ ३१६ ॥ एषामेव न इट् भवति परोक्षायामन्येषा भवत्येव , इति क्रादिनियमादिट् । पेचिव । पेचिम । पचे पेचाते पेचिरे । पचिषे पेचाथे पेचिध्वे । पचे पचिवहे पचिमहे । अस्यैकव्यञ्जनमित्युपलक्षणम् । उपलक्षण किं ? स्वस्य स्वसदृशस्य च ग्राहकमुपलक्षणम् । इत्याकारस्यानेकव्यञ्जनस्यापि क्वचित् । राध् साध् ससिद्धौ।

राधो हिंसायाम् ॥ ३१७ ॥ हिंसार्थस्य राध एत्व भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे । अपरराध अपरेधतु अपरेधु । इत्यादि। हिंसायामिति किं ? आरराध आरराधतु । इत्यादि ॥

राजिभ्राजिभ्रासिभ्लासीनां वा ॥ ३१८ एषां वा एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे । राजृ दीप्तौ । रराज रेजतु रराजतु रेजुः रराजुः । रेजिथ रराजिथ । थलि च सेटि वा एत्वमभ्यासलोपश्च । रेजथुः रराजथुः रेज रराज । रराज रेजिव रराजिव रेजिम रराजिम । रेजे रराजे रेजाते रराजाते रेजिरे रराजिरे । रेजिषे रराजिषे रेजाथे रराजाथे रेजिढ्वे रराजिढ्वे । रेजे रराजे रेजिवहे रराजिवहे रेजिमहे रराजिमहे । भ्राजृ भ्राजृ भ्लासृ दीप्तौ । भ्रेजे बभ्राजे । भ्रेसे बभ्रासे । भ्लेसे बभ्लासे । कासृ भासृ दीप्तौ । चकासे चकासाते चकासिरे । चकासिषे चकासाथे चकासिध्वे । चकासे चकासिवहे । चकासिमहे । एवं बभासे बभासाते बभासिरे । एकव्यञ्जनमध्यगतस्येति किं ? ननन्द ननन्दतुः ननन्दुः ननन्दिथ ननन्दथुः ननन्द ननन्दिव ननन्दिम ।

परोक्षायामिन्धिश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनामगुणे ॥ ३१९ ॥ इन्धि श्रन्थिग्रन्थिदम्भीनामनुषङ्गलोपो भवति परोक्षायामगुणे । इत्यनेनानुषङ्गलोपः । ञिइन्धी दीप्तौ । समीधे समीधाते समीधिरे ।

तॄफलभजत्रपश्रन्थिदम्भीनां च ॥ ३२० ॥ एषामुपधाया अस्य एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे सेटि थलि च । तॄ प्लवनतरणयोः । ततार ।

ऋदन्तानां च ॥ ३२१ ॥ ऋदन्तानां गुणो भवति परोक्षायामगुणे । तेरतुः तेरुः । तेरिथ तेरथुः तेर । ततार ततर तेरिव तेरिम । फल निष्पत्तौ । पफाल फेलतुः फेलुः । भज श्रीङ् सेवायाम् । बभाज भेजतुः भेजुः । त्रपूष् लज्जायाम् । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे । शश्रन्थ श्रेथतुः श्रेथुः । निरनुषङ्गं तृप्रभृतिभिः साहचर्यादभ्यासलोपः अकारस्य एत्वं च न स्यात् । शश्रन्थिथ । जग्रन्थ । ग्रेथतुः ग्रेथुः । जग्रन्थिथ ।

दम्भु दम्भे । ददम्भ देभतु देभु । ददम्भिथ । अन्यत्र नानुषङ्गलोप इति किं ? ननन्द ननन्दतु ननन्दु । ननन्दिथ । सस्रसे । बभ्रमे । दध्वसे ।

परोक्षायामभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ३२२ ॥ उभयेषां ग्रहादिस्वप्यादीनामभ्यासस्यान्तस्थाया सम्प्रसारणं भवति परोक्षायां । गुण्यर्थोऽयं योगः । ग्रहीङ् उपादाने । जग्राह । ग्रहि ज्यावयीत्यादिना संप्रसारणं । जगृहतु जगृहु ।

आकारादट औ ॥ ३२३ ॥ आकारान्तस्याट और्भवति ।

सन्ध्यक्षरे च ॥ ३२४ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति सन्ध्यक्षरे च परे । ज्या वयोहानौ । जिज्यौ ॥

य इवर्णस्य ॥ ३२५ ॥ असंयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो भवति । इति इवर्णस्य यकारः । जिज्यतु जिज्यु ।

इटि च ॥ ३२६ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति इटि परे । जिज्यिथ जिज्यथु जिज्य । जिज्यौ जिज्यिव जिज्यिम । वञ तन्तुसन्ताने ।

वेञश्च वयि. ॥ ३२७ ॥ वेञो वा वयिर्भवति परोक्षायाम् । तत्र च संप्रसारणं भवति । उवाय ऊयतु ऊयु । उवयिथ ऊयथु ऊय । उवाय उवय ऊयिव ऊयिम । पक्षे सन्ध्यक्षरान्तानामाकारो विकरणे इत्याकारादेशः ।

न वाश्व्योरगुणे च ॥ ३२८ ॥ वाश्व्योरगुणे च गुणिनि सम्प्रसारणं न भवति परोक्षायां । ववौ ववतु ववु । ववाथ ववथ ववथु वव । ववौ वविव वविम । व्यध ताडने । विव्याध विविधतु विविधु । विव्यधिथ विव्यद्ध । वश कान्तौ । उवाश ऊशतु ऊशु । उवशिथ उवष्ठ । व्यच व्याजीकरणे । विव्याच विविचतु विविचु । विव्यचिथ । प्रच्छ ज्ञीप्सायां ।

प्रच्छादीनां परोक्षायाम् ॥ ३२९ ॥ प्रच्छादीनां सम्प्रसारणं न

भवति परोक्षायां । पप्रच्छ पप्रच्छतु पप्रच्छु । पप्रच्छिथ पप्रष्ठ । व्यानश्चू छेदने । वव्रश्च वव्रश्चतु वव्रश्चु । वव्रश्चिथ । इवर्णतवर्गोन्त्या दन्त्या इति न्यायात् सकारस्य दकार । भ्रस्ज पाके । बभ्रज्ज बभ्रज्जतु बभ्रज्जु । बभ्रज्जिथ । स्को संयोगाद्योरन्ते च इति सकारलोप । भृज्जादीनां ष इति षत्व । बभ्रष्ठ । स्वपि वचि यजादीनां यण परोक्षाशीष्षु । इति सम्प्रसारण भवति । ञिष्वप शये । सुष्वाप सुषुपतु सुषुपु । सुष्वपिथ सुष्वप्थ सुषुपथु सुषुप । सुष्वाप सुष्वप सुषुपिव सुषुपिम । वच परिभाषणे । उवाच ऊचतु ऊचु । उवक्थ ।

यजो वपो वहश्चैव वेञ्‌व्येञौ ह्वयतिस्तथा ।
वदश्च श्वयतिश्चैव स्मृता नव यजादय ॥ १ ॥

यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । इयाज ईजतु ईजु । इयजिथ । भ्रस्जादीनां ष इति षत्व । इयष्ठ । ईजथु ईज । इयाज इयज ईजिव ईजिम । ईजे ईजाते ईजिरे । ईजिषे ईजाथे ईजिध्वे । ईजे ईजिवहे ईजिमहे । टुवप् बीजसन्ताने । उवाप ऊपतु ऊपु । उवपिथ उवप्थ ऊपथु ऊप । ऊपे ऊपाते ऊपिरे । वहि प्रापणे । उवाह ऊहतु ऊहु । उवहिथ । सहिवहोरोदवर्णस्येति ओत्व । उवोढ । ऊह उवाह ऊहिर ।

न व्ययते परोक्षायाम् ३३० व्ययतेर्यकारो न भवति परोक्षायां गुणिनि । विव्याय विव्यतु विव्यु । विव्यिथ विव्यथ विव्यथु विव्य । विव्याय विव्यय विव्यिव विव्यिम । विव्ये विव्याते विव्यिरे । ह्वेञ् स्पर्धायां वाचि ।

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३१ ॥ ह्वयतेरभ्यस्तनिमित्तस्य च सम्प्रसारण भवति जुहाव जुहुवतु जुहुवु । जुहविथ जुहोथ । जुहुव जुहुवाते जुहुविरे । वद व्यक्तायां वाचि । उवाद ऊदतु ऊदु । उवदिथ । ऊदे ऊदाते ऊदिरे ।

वस निवासे । उवास ऊषतु ऊषु । उवसिथ उवस्थ । ऊषे ऊषाते ऊषिरे । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः ।

श्वयतेर्वा ॥ ३३२ ॥ श्वयतेर्वा सम्प्रसारणं भवति परोक्षायां चेक्रीयिते च । शुशाव शुशुवतु शुशुवु । शुशविथ शुशोथ शुशुवथु शुशुव । शुशाव शुशव शुशुविव शुशुविम । शुशुवे शुशुवाते शुशुविरे । शिश्वाय शिश्वियतु शिश्वियु । शिश्वयिथ शिश्वेथ शिश्वियथु शिश्विय । शिश्वाय शिश्वय । शिश्विये शिश्वियाते शिश्वियिरे । इति भ्वादि ॥

वा परोक्षायाम् ॥ ३३३ ॥ अदेर्घस्लृ आदेशो भवति वा परोक्षायां । जघास । गमहनजनेत्यादिना उपधालोपो भवत्यगुणे । जक्षतु जक्षु । जघसिथ जघस्थ जक्षथु जक्ष । जघास जघस जक्षिव जक्षिम । घस्लभावे ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥ ३३४ ॥ अभ्यासस्यादस्य दीर्घो भवति परोक्षायां सर्वत्र । आद आदतु आदु । आदिथ आत्थ आदथु आद । आद आद्व आद्म । शीङ् स्वप्ने । शिश्ये शिश्याते शिश्यिरे । उवाच ऊचतु ऊचु । ऊचे ऊचाते ऊचिरे । उष दाहे । विद ज्ञाने । जागृ निद्राक्षये ।

उषविदजागृभ्यो वा ॥ ३३५ ॥ उषादिभ्यो वा आम् भवति परोक्षायां । ओषाञ्चकार ओषाञ्चक्रतु ओषाञ्चक्रु ।

आमि विदेरेव ॥ ३३६ ॥ आमि परे विदेरेव गुणो न भवति । विदाञ्चकार विदाञ्चक्रतु विदाञ्चक्रु । जागराञ्चकार जागराञ्चक्रतु जागराञ्चक्रु । आमभावे अभ्यासस्यामवर्णे इत्युवादेशः । उवोष ऊषतु ऊषु । विवेद विविदतु विविदु । जजागार ।

परोक्षायामगुणे ॥ ३३७ ॥ जागर्तेर्गुणो भवति परोक्षायामगुणे परे । जजागरतु जजागरु । इत्यदादि ॥

भीह्रीभृहुवां तिवच्च ॥ ३३८ ॥ एषां वा आम् भवति परोक्षायां स च तिवद्भवति। इति तिवद्भावाद् द्विर्वचनं। जुहवाञ्चकार जुहवाञ्चक्रतुः जुहवाञ्चक्रुः । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहविथ जुहोथ जुहुवथुः जुहुव । जुहाव जुहव जुहुविव जुहुविम । ञिभी भये । बिभयाञ्चकार बिभयाञ्चक्रतुः बिभयाञ्चक्रुः । बिभाय बिभ्यतुः बिभ्युः । बिभयिथ बिभेथ । ह्री लज्जायां । जिह्रयाञ्चकार जिह्रयाञ्चक्रतुः जिह्रयाञ्चक्रुः । जिह्राय जिह्रियतुः जिह्रियुः । बिभराञ्चकार बिभराञ्चक्रतुः बिभराञ्चक्रुः । इत्यादि । जहे जहाते जहिरे । दधौ दधतुः दधुः । दधिथ दधाथ । दधे दधाते दधिरे । दधिषे दधाथे दधिध्वे । दधे दधिवहे दधिमहे । इति जुहोत्यादिः। दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः । सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे । ननाह नेहतुः नेहुः । नेहिथ ननद्ध नेहथुः नेह । ननाह नेहिव नेहिम । नेहे नेहाते नेहिरे । इति दिवादिः । सुषाव सुषुवतुः सुषुवुः । सुषविथ सुषोथ ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥ ३३९ ॥ अभ्यासस्य अकारस्य दीर्घो भवति परोक्षायां सर्वत्र ।

अश्नोतेश्च ॥ ३४० ॥ अश्नोतेस्तस्माद्दीर्घीभूतादभ्यासाकारात्परः परादौ नकारागमो भवति परोक्षायां । आनशे आनशाते आनशिरे । व्यानशे व्यानशाते व्यानशिरे । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु ।

ऋच्छ ऋतः ॥ ३४१ ॥ ऋच्छधातोर्गुणो भवति परोक्षायां ।

तस्मान्नागमः परादिरन्तश्चेत्संयोगः ॥ ३४२ ॥ तस्माद्दीर्घीभूतादभ्यासस्याकारात्परः परादौ नकारागमो भवति धातोरन्तः संयोगश्चेत्परोक्षायां । आनर्छ आनर्छतुः आनर्छुः । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । आनञ्ज आनञ्जतुः आनञ्जुः । आनञ्जिथ आनङ्क्थ आनञ्जथुः आनञ्ज । आनञ्ज आनञ्जिव आनञ्जिम। तस्मादिति किं? आञ्छि आयामे। आञ्छ

आञ्छतुः आञ्छुः । अयमस्यादेः सर्वत्र इति ॥ क्लसो दीर्घः । अन्तश्चे-संयोग इति किं ? आट आटतुः। ऋध वृद्धौ ।

ऋकारे च ॥ ३४३ ॥ तस्माद्दीर्घीभूतादभ्यासाकारात्परः परादौ नकारागमो भवति ऋकारे च परोक्षायां । आनृधे आनृधाते आनृधिरे ।

चेः किर्वा ॥ ३४४ ॥ चेः किर्वा भवति परोक्षायां । चिकाय चिक्यतुः चिक्युः । चिक्ये। चिचाय चिच्यतुः चिच्युः । चिच्ये चिच्याते चिच्यिरे । इति स्वादिः । तुतोद तुतुदतुः तुतुदुः । मृङ् प्राणत्यागे ।

आशीरद्यतन्योश्च ॥ ३४५ ॥ मृङ् आत्मनेपदी भवति चकारादनि च परे नान्यत्र । ममार मम्रतुः मम्रुः ।

थल्यृकारात् ॥ ३४६ ॥ ऋकारान्तात् थलि नेड् भवति । ममर्थ मम्रथुः मम्र । मुमोच मुमुचतुः मुमुचुः । मुमुचे मुमुचाते मुमुचिरे । इति तुदादिः ॥ रुरोध रुरुधतुः । बुभुजे बुभुजाते । युयोज । युयुजे । इति रुधादिः। ततान तेनतुः तेनुः । तेने तेनाते तेनिरे। मेने मेनाते मेनिरे। चकार चक्रतुः । चक्रे चक्राते ।

सुट् भूषणे सम्पर्युपात् ॥ ३४७ ॥ सम्पर्युपात्परस्य कृञ् आदौ सुट् भवति भूषणेऽर्थे द्विर्वचने ।

शिट्परोऽघोषः ॥ ३४८ ॥ अभ्यासस्य शिटः परोऽघोषोऽवशेष्यो भवति । शिटो लोप इत्यर्थः । संचस्कार ।

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ३४९ ॥ संयोगादेर्धातोः ऋतो गुणो भवति परोक्षायामगुणे । संचस्करतुः संचस्करुः । संचस्करिथ संचस्करथुः संचस्कर । परिचस्कार परिचस्करतुः । उपचस्कार उपचस्करतुः उपचस्करुः। उपचस्करे उपचस्कराते उपचस्करिरे । उपचस्करिषे उपचस्कराथे उपचस्करिध्वे । उपचस्करे उपचस्करिवहे उपचस्करिमहे । इति तनादिः । चिक्राय

चिक्रियतु चिक्रियु । चिक्रियिथ चिक्रियथु । चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियिरे । वव्रे वव्राते ववृिरे ।

सृवृभृस्तुद्रुस्रुश्रुव एव परोक्षायाम् ॥ ३५० ॥ एभ्यो धातुभ्य परो नेट् भवति एव परोक्षायां । जग्राह जगृहतु जगृहु । जगृहे । इति क्र्यादि ।

चकास्कासृप्रत्ययान्तेभ्य आम् परोक्षायाम् ॥ ३५१ ॥ एभ्य आम् भवति परोक्षाया । चकास दीप्तौ । चकासाञ्चकार चकासाञ्चक्रतु । चकासाञ्चक्रे चकासाञ्चक्राते चकासाञ्चक्रिरे । कासृ भास दीप्तौ । कासाञ्चक्रे । चोरयाञ्चकार । चोरयाञ्चक्रे । पालयामास पालयामासतु । पालयाञ्चकार पालयाञ्चक्रतु पालयाञ्चक्रु । एव पालयाञ्चक्रे पालयाञ्चक्राते पालयाञ्चक्रिरे । तन्त्रयाञ्चक्रे । वारयाञ्चकार । वारयाञ्चक्रे ।

दयायामश्च ॥ ३५२ ॥ एभ्य आम् भवति परोक्षाया । दय दानगतिहिंसादानेषु । दयाञ्चक्रे । अयाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे । इति परोक्षा समाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्त्याशीःश्वस्तन्यः ॥ ३५३ ॥ भविष्यति काले भविष्यन्त्याशीः श्वस्तन्यो भवन्ति ।

तासां स्वसंज्ञाभिः कालविशेषः ॥ ३५४ ॥ तासां विभक्तीनां स्वसंज्ञाभि कालस्य विशेषो भवति । श्वो भव काल श्वस्तनस्तत्र श्वस्तनी भवति । भविता भवितारौ भवितार । भवितासि भवितास्थ भवितास्थ । भवितास्मि भवितास्व भवितास्म । एधिता एधितारौ एधितार । एधितासे एधितासाथे एधिताध्वे । एधिताहे एधितास्वहे एधितास्महे । पक्ता । नन्दिता । स्रसिता । भ्रसिता । ध्वसिता । शकि वकि कौटिल्ये । शङ्किता । वङ्किता । वदिङ् अभिवादनस्तुत्यो । वन्दिता वन्दितारौ

वन्दितार । वन्दितास । वेञ् तन्तुसन्ताने । व्याता व्यातारौ व्यातार । व्यातासे । इति भ्वादि । अत्ता । शयिता । वक्ता । इत्यदादि । होता । दाता । भर्ता । इति जुहोत्यादि । देविता । सेविता । नद्धा । इति दिवादि । सोता । अशिता । चेता । इति स्वादि । तोत्ता । मर्ता । मोक्ता । इति तुदादि । रोद्धा । भोक्ता । योक्ता । इति रुधादि । तनिता । मनिता । कर्ता । इति तनादि । क्रेता । वरिता । ग्रहीता । इति क्र्यादि । चोरयिता । तन्त्रयिता । वारयिता । इति चुरादि । इति श्वस्तनी समाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्तीत्यादिना भविष्यति काले आशी । इष्टस्याशासनमाशी ।

आशिषि च परस्मै ॥ ३५५ ॥ सर्वेषा धातूना गुणो न भवति आशिषि च सर्वत्र परस्मैपदे परे । भूयात् भूयास्ता भूयासु । भूया भूयास्त भूयास्त । भूयास भूयास्व भूयास्म । विनिमये वागतिहिंसाशब्दा र्थेहस इति चुरादित्वादात्मनेपद । व्यतिभविषीष्ट । एधिषीष्ट एधिषीयास्ता एधिषीरन् । एधिषीष्ठा एधिषीयास्था एधिषीध्व । एधिषीय एधिषीवहि पच्यात् । पक्षीष्ट । नद्यात् । स्रंसिषीष्ट । भ्रंसिषीष्ट । ध्वंसिषीष्ट । स्वपिवचियजादीनामिति सप्रसारणम् । नाम्यन्तानामिति दीर्घश्च । सुप्यात् । इज्यात् । व्येञ् सवरणे । उभयपदी । वीयात् वीयास्ता वीयासु । व्यासीष्ट व्यासीयास्ता व्यासीरन् । चिञ् चयने । चीयात् । चेषीष्ट । वञ् तन्तुसन्ताने । उभयपदी । ऊयात् ऊयास्ता ऊयासु । वासीष्ट वासीयास्ता वासीरन् । ज्या वयोहानौ । परानीयात् । व्यध ताडने । विध्यात् । अ ध्यात् । अशूञ् व्याप्तौ । अशिषीष्ट अशिषीयास्ता अशिषीरन् । ब्रूञ् व्य क्ताया वाचि ।

वन्दिष्यते । वेञ संवरणे । वास्यति । वास्यते । अत्स्यति । वक्ष्यति वक्ष्यते । होष्यते । होष्यति । धास्यति । धास्यते । दास्यति दास्यते । दविष्यति । सेविष्यति । नत्स्यति । नत्स्यते । सोष्यति । अशिष्यते । अक्ष्यते । चेष्यति । चेष्यते । तोत्स्यति ।

हनृदन्तात्स्ये ॥ ३५८ ॥ हन ऋदन्ताच्च इडागमो भवति स्यकारे परे । हनिष्यते । मोक्ष्यति । रोत्स्यति । रोत्स्यते । मोक्ष्यते । योक्ष्यते । तनिष्यते । तनिष्यति । मनिष्यते । करिष्यति । करिष्यते । नेष्यति । वरिष्यति वरिष्यते । ग्रहीष्यति ग्रहीष्यते । चोरयिष्यति चोरयिष्यते । तन्त्रयिष्यते । वारयिष्यते एवं ज्ञातव्यं । इति भविष्यन्ती समाप्ता ।। भूतकरणवत्यश्चेत्यतीते काले क्रियातिपत्तिः । क्रियाया अतिपतनं क्रियातिपत्तिः । अभविष्यत् अभविष्यतां अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतं अभविष्यत । अभविष्यं अभविष्याव अभविष्याम । ऐधिष्यत ऐधिष्येतां ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः ऐधिष्येथां ऐधिष्यध्वं । ऐधिष्ये ऐधिष्यामहि । अपक्ष्यत् अपक्ष्यतां अपक्ष्यन् । अनन्दिष्यत् । अस्रंसिष्यत् । अस्रंसिष्यत । अध्वंसिष्यत । अव्याम्यत । आत्स्यत् । अग्रथिष्यत । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत । अहोष्यत् । अहोष्यत् । अधास्यत् । अधास्यत । अदविष्यत् । असविष्यत । विकल्पेन । असोष्यत असोष्येतां असोष्यन्त । अनत्स्यत् अनत्स्यत । असोष्यत् । अशिष्यत् । विकल्पेन । आक्ष्यत आक्ष्येतां आक्ष्यन्त । अचेष्यत् । अचेष्यत । अतोत्स्यत् । अमरिष्यत् । अमोक्ष्यत् । अमोक्ष्यत । अरोत्स्यत् । अमोक्ष्यत । अयोक्ष्यत् । अयोक्ष्यत । अतनिष्यत् । अमनिष्यत् । अकरिष्यत् । अवरिष्यत् अवरीष्यत । अग्रहीष्यत् । अग्रहीष्यत । अचोरयिष्यत् । अचोरयिष्यत अचोरयिष्येतां । अतन्त्रयिष्यत । अवारयिष्यत् । अवारयिष्यत । पल रक्षणे

। उभ । अपारयिष्यत् । अपारयिष्यन्त । अर्च पूजायां । उभ । आर्चयिष्यत आर्चयिष्यत आर्चयिष्येतां आर्चयिष्यन्त । एवं सर्वमवगन्तव्यम् ।

इति क्रियातिपत्तिः ।

अथाद्यतन्याः कश्चिद्विशेष उच्यते ।

इजात्मनेपदे प्रथमैकवचने ॥ ३५९ ॥ पद्धातोरिज्भवति कर्तृ-[illegible]अद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे ।

इचस्तलोपः ॥ ३६० ॥ इच परस्तलोपो भवति । उदपादि [illegible]-स्साताम् उदपत्सत । उदपत्थाः उदपत्साथाम् उदपद्ध्वम् । उदपत्सि [illegible] उदपत्स्महि । समपादि ।

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो वा ॥ ३६१ ॥ [illegible] भवति कर्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । दीपी दीप्तौ । [illegible] अदीपिष्ट ।

जनिवध्योश्च ॥ ३६२ ॥ जनिवध्योरुपधाया [illegible] भवति इचि परे । जनी प्रादुर्भावे । अजनि अजनिष्ट । [illegible] । बुध अवबोधने । अबोधि । अबुद्ध । हचतुर्थान्तस्य [illegible] चतुर्थत्वमकृतवत् । अभुत्सत् अभुत्साताम् अभुत्सत । [illegible] । अपूरि । तायृ सन्तानपालनयोः । अतायी [illegible] । [illegible] अतायिष्ट । अप्यायि अप्यायिष्ट । इति विशेषः ।

भावकर्मणोरद्यतन्यादय प्रदर्श्यन्ते ।

भावकर्मणोश्च ॥ ३६३ ॥ [illegible] अद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । [illegible] । ऐधि । अपाचि अनन्दि । अस्मारि । [illegible]

आयिरिच्यादन्तानाम् ॥ ३६४ ॥ आदन्ताना धातूनाम यिर्भवती चि परे ॥ अज्ञायि । अव्यायि । अपायि । अग्लायि अदायि । ग्लै हर्षक्षये । अग्लायि । म्लै गात्रविनामे । अम्लायि । अगायि । अमायि । अस्थायि । अत्रासायि । अरायि । अशायि । अजाचि । अहारि । अधायि । अद्रायि । अभारि । अदनि । असावि । अजायि ।

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतीनामडन्तरोपि ॥३६५॥ उपसर्गस्थनिमित्तात्परेषामडन्तरोपि षत्वमापद्यत । अपिशब्दादनन्तरोपि ॥ अभ्यषावि । आशायि । अचायि । अतोदि । अमारि । अमोचि । अरोधि । अभोजि । अयोजि । अतानि । अमानि । अकारि । अक्रायि । अवारि । अग्रायि । अचारि । अपालि । असन्त्रि । अवारि । आर्चि । अद्यतनी समाप्ता ॥ बभूव देवदत्तेन एधाञ्चक्रे ॥ पचे । इत्यादि ॥ इति परोक्षा ॥ भविता देवदत्तेन । एधिता । पक्ता । इति श्वस्तनी समाप्ता ॥ आशी । भविषीष्ट देवदत्तेन । एधिषीष्ट । पक्षीष्ट । भविष्यन्ती । भविष्यत देवदत्तेन । एधिष्यते । पक्ष्यते । इत्यादि ॥ क्रियातिपत्ति । अभविष्यत देवदत्तेन । एधिष्यत । अपक्ष्यत इत्यादि ॥

स्यसिजाशीःश्वस्तनीषु भावकर्मार्थासु स्वरहनग्रहदृशामिडिज्वद्वा ॥ ३६६ ॥ भावकर्मार्थासु स्यसिजाशीःश्वस्तनीषु परतः स्वरहनग्रहदृशामिड् इज्वद्भवति वा ॥ अन्वभावि अन्वभाविषाता अन्वभाविषत । अन्वभाविढ्वम् अन्वभाविषाथां अन्वभाविढ्वम् ॥ अन्वभाविषि अन्वभाविष्वहि अन्वभाविष्महि । अन्वभवि अन्वभविषाता अन्वभविषत । अमाविषाता अमाविषत । असोषाता असोषत । असविषाता । असविषत ।

* **हस्य हन्तेर्धिरिनिचो ॥ ३६७॥** हन्तेर्हस्य घिर्भवति इनिचो परतः । अघानि अघानिषाता अघानिषत ॥

हनिमन्यतेर्नात ॥ ३६८ ॥ आभ्यां परस्मार्धधातुकमनिड् भवति । अहमातां अहसत ।

हनेः सिच्यात्मने दृष्टः ग्रन्थेनर्थे यसेरपि ।
विवाहे तु विभाषेव मिश्राशिषोर्गमेरन्यथा ॥

आत्मनेपदे वा ॥ ३६९ ॥ अद्यतन्यामात्मनेपदे पर हन्तेर्वधिगदेशो वा भवति । अवधि अवधिषाता अवधिषत ।

नेज्वदिटः ॥ ३७० ॥ इज्वदिटो दीर्घो न भवति । अग्राहिषाता अग्राहिषत । अग्रहीषता अग्रहीषत । अदर्शि अदर्शिषाता अदर्शिषत । अदृक्षातां अदृक्षत । अदृष्ठ अदृक्षाथां अदृढ्वं ॥ श्वस्तनी । भाविता भविता । साविता सविता । सोता । घानिता । हन्ता । ग्राहिता । ग्रहीता । दर्शिता । द्रष्टा ॥ आशी । भाविषीष्ट । भविषीष्ट । साविषीष्ट सविषीष्ट । सोषीष्ट ॥

हन्तेर्वधिराशिषि ॥ ३७१ ॥ हन्तेर्वधिरादेशो भवति आशिषि च परे । वाधिषीष्ट वधिषीष्ट । ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट ॥ भविष्यन्ती । भाविष्यते भविष्यते । साविष्यते सविष्यते । चायिष्यते चेष्यते । घानिष्यते हनिष्यते । ग्राहिष्यते ग्रहीष्यते । दर्शिष्यते द्रक्ष्यते ॥ क्रियातिपत्त्या । अभाविष्यत अभविष्यत । असाविष्यत असविष्यत असोष्यत । अचायिष्यत अचेष्यत । अघानिष्यत । अहनिष्यत । अग्राहिष्यत अग्रहीष्यत । अदर्शिष्यत अद्रक्ष्यत । इत्यादि । एवं सर्वधातुभ्यः ।

अथ सनादिप्रत्ययान्ता धातवः प्रदर्श्यन्ते ॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ३७२ ॥ गुप् तिज् कित् एभ्यः परः सन् भवति स्वार्थे ।

गुपादेश्च ॥ ३७३ ॥ गुपादेः सनि परे नेड् भवति ।

स्मिङ्पूङ्रञ्ज्वशकॄगृदृधृप्रच्छां सनि ॥ ३७४ ॥ एषां धातूनां सनि परे इडागमो भवति । इति स्मिङादिनियमाभावात् ।

सनि चानिटि ॥ ३७५ ॥ नामिन उपधाया गुणो न भवति अनिटि सनि परे । द्विर्वचनमभ्यासकार्यं च कार्यं ।

ते धातवः ॥ ३७६ ॥ ते सनादिप्रत्ययान्ताः शब्दाः धातुसंज्ञा भवन्ति ।

पूर्ववत्सनन्तात् ॥ ३७७ ॥ सनन्ताद्धातो पूर्ववत्पदं भवति ॥ गुप् गोपनकुत्सनयोः । जुगुप्सते मां जुगुप्सेते जुगुप्सन्ते । जुगुप्सेत । जुगुप्सता अजुगुप्सत ।

अस्य च लोपः ॥ ३७८ ॥ धातोरस्य लोपो भवत्यनि प्रत्यये परे । अजुगुप्सिष्ट । जुगुप्साञ्चक्रे । जुगुप्सिता । जुगुप्सिषीष्ट । जुगुप्सिष्यते । अजुगुप्सिष्यत ॥ तिज निशाने क्षमायाञ्च । तितिक्षते ॥ कित निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । अकारोच्चारणं किं ? स्वरादेर्द्वितीयस्येति सन एव द्विर्वचनार्थं । तेन अर्थान् प्रतीयिषति ।

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३७९ ॥ मानादिभ्यो धातुभ्यः परः सन् भवति तेषां धातूनामभ्यासस्य दीर्घो भवति स्वार्थे ॥ मान पूजायां । मीमांसते । बध बन्धने । बीभत्सते । दान अवखण्डने । दीदांसते । शान तेजने । शीशांसति । शीशांसते ।

गुपो वधेश्च निन्दायां क्षमायां च तथा तिजः ॥
संशये च प्रतीकारे कितः सन्नभिधीयते ॥ १ ॥
जिज्ञासावज्ञयोरेव मानदानोर्विधीयते ॥
निशानेऽर्थे तथा शानो नायमर्थान्तरे क्वचित् ॥ २ ॥

धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैककर्तृकात् ॥ ३८० ॥ तुमन्तादिच्छतिना सह एककर्तृकाद्धातो पर सन् वा भवति ।

उवर्णान्ताच्च ॥ ३८१ ॥ उवर्णान्ताद्धातोर्ण्डि भवति सनि परे । भवितुमिच्छति बुभूषति । बुभूषिषन् । पिपतिषति । पिपतिषन् । निनक्षति । सिस्रसिषन् । निघ्रक्षिषन् । दिध्वसिषन् । विवासति । विवासन । विव्यासति । विव्यासन ।

जेर्गि मन्परोक्षयो ॥ ३८२ ॥ चयनर्गिर्भवति सन्परोक्षयो परत ।

स्वरान्ताना सनि ॥ ३८३ ॥ स्वरान्ताना धातूना दीर्घो भवति सन परे ।

नाम्यन्तानामनिटाम् ॥ ३८४ ॥ नाम्यन्ताना धातूनामनिटां सनि गुणो न भवति । विजिगीषन । परोक्षाया । निगाय निग्यतु निग्यु । विनिग्ये विनिग्याते विनिग्यिरे ॥ चिचीषति । निनीषति । बुभूषति । अदर्थस्य सनघनन्यो ।

वमतिषसे मात ॥ ३८५ ॥ आभ्या परस्मार्वधातुकमनिट् भवति ।

मस्य सेऽसार्वधातुके त ॥ ३८६ ॥ मस्य तकारो भवति असार्वधातुके सकारे परे । निवत्सति । वस निवासे । विवत्सति । शिशसिषते । विवत्सति । विवत्सन । जुघुक्षति । निघासन ।

सनि मिमीमादारभलभशकपतपदामिस् स्वरस्य ॥ ३८७ ॥ मिनादीना स्वरस्य इमागमो भवति अभ्यासलोपश्च सनि परे । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मातुमिच्छति मित्सति मित्सन ॥ माङ् माने । मातुमिच्छति मित्सन । मा इति महनादेशोऽपि आप । मातुमिच्छति मित्सति । मित्सति मित्सन । दित्सति दित्सन । रभ राभस्ये । आरिप्सन । डुलभष् प्राप्तौ ।

आलिप्सते । शक्ल शक्तौ । शक्तुमिच्छति शिक्षति । पल शल पत्लृ गतौ । पित्सति । पद् गतौ । पित्सत ।

इवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रियूर्णुभरज्ञपिसनितनिपतिदरिद्रा वा ॥३८८॥ एषां वा इड भवति सनि परे । देवितुमिच्छति सन् दिदविषति ॥ ऋध वृद्धौ । अर्द्धितुमिच्छति सन् अर्दिधिषति । भ्रस्ज पाके ॥ बिभ्रज्जिषति । बिभ्रक्षति । अत्र भ्रस्जेर्भृजादेशो वा इति भ्रस्जेस्थाने भृजादेश । दम्भु दम्भे । दिदम्भिषति । भज श्रिङ सेवायां । शिश्रयिषति शिश्रीषति । यु मिश्रणे ।

उवर्णस्य जान्तस्थापवर्गपरस्यावर्णे ॥ ३८९ ॥ जान्तस्थापवर्ग परस्याभ्यासोवर्णस्य इत्वं भवत्यवर्णे परे सनि । यियविषति । युयूषति । जु इति सौत्रोऽयं धातु । जिजावयिषति ॥ द्रु श्रु रु कु शब्दे । रिरावयिषति । लिलावयिषति । लुनाति कश्चित्तमन्य प्रयुङ्क्ते । धातोश्च हेताविन । पिपावयिषति । पिपविषति । बिभावयिषति । बिभविषति । ऊर्णुञ आच्छादने । प्रोर्णवितुमिच्छति सन् प्रोर्णुनविषति । बिभरिषति । ज्ञपि । जिज्ञपयिषति ज्ञीप्सति । षणु दाने ॥ सिषनिषति ।

स्तौतीनन्तयोरेव षणि ॥ ३९० ॥ निमित्तात् परं स्तौतीनन्तयो रेव सः षमापद्यते षणि षत्वभूते सनि परे । इति नियमान्न षत्वम् । सिसासति ॥ दरिद्रा दुर्गतौ ।

दरिद्रातेरसार्वधातुके ॥ ३९१ ॥ दरिद्रातेरन्तस्य लोपो भवत्य सार्वधातुके स्वरे परे ॥ दिदरिद्रिषति । अत्र इटि च आकारलोप ।

छ्वोः शूठौ पञ्चमे च ॥ ३९२ ॥ छकारवकारयोर्यथासंख्यं शु ऊठ इत्येतौ भवतः क्वौ धुड्वगुणे प्रत्यये पञ्चमे परे । दिद्यूषति ।

* **स्तौतीनन्तयोरेव षणि** ॥ ४०२ ॥ निमित्तात्पर प्रत्ययविकारागमस्थ स्तौतीनन्तयोरेव स षमापद्यते षत्वभूते सनि परे । तुष्टूषति । सिषेवयिषति । इति नियमात् सुसूषति । निनतसति । निनत्सते । " स्मिङ् पूङ्रञ्ज्यशकृगृदृधृप्रछां सनि " । स्मिङ् ईषद्धसने । सिस्मयिषते । पूञ् पिपविषते ।

पूञस्तु न स्यात् ॥ ४०३ ॥ पूञ् धातो पर इड् न स्यात् । पूञ पवने । पवितुमिच्छति पुपूषति । ऋ अरिरिषति । अंज अञ्जिजिषति । अश् अशिशिषति । चिकरिषति । गॄ निगरणे जिगरिषति । जिगलिषति । दृङ् अनादरे । दिदरिषति । धृङ् अवस्थाने दिधरिषति ।

ग्रहिस्वपिप्रच्छां सनि ॥ ४०४ ॥ एषां सम्प्रसारणं भवति सनि परे । पिपृच्छिषति । सुषुप्सति ।

चेः किर्वा ॥ ४०५ ॥ चे किर्भवति वा परोक्षायां सनि च परे। चिकीषति । चिकीषते । तुतुत्सति । मुमूर्षति मुमूर्षते । मुमुक्षति । मुमुक्षते । रुरुत्सति बुभुक्षते । युयुक्षति युयुक्षते ।

ऋदन्तस्येरगुणे ॥ ४०६ ॥ ऋदन्तस्य इर् भवति अगुणे परे। चिकीर्षति । चिकीर्षते । चिक्रीषति । चिक्रीषते ।

धृङ्वृञोश्च ॥ ४०७ ॥ धृङ्वृञोश्च ऋकारस्य उर् भवत्यगुणे परे । वुवूर्षते । विवरिषते ।

ग्रहिगुहोः सनि ॥ ४०८ ॥ ग्रहिगुहो सनि नेड् भवति । जिघृक्षति । जिघृक्षते । गुह संवरणे । जुघुक्षति । चोरयितुमिच्छति सन् । चुचोरयिषति । तन्त्रयितुमिच्छति सन् । तितन्त्रयिषति । विवारयिषति । विवारयिषते । इत्यादि । एवं सर्वमुन्नेयं ।

इति सनन्त समाप्त ।

धातोर्यशब्दश्चेक्रीयितं क्रियासमभिहारे ॥ ४०९ ॥ क्रियासमभिहारे वर्त्तमानाद्धातोर्व्यञ्जनादेर्यशब्दग्रहणाधिक्याच्चेक्रीयितसंज्ञको यो भवति क्रियासमभिहारे। शुभरुचादिवर्जितादेकस्वरात्परो यशब्दो भवति। क्रियासमभिहार पौनःपुन्यं भृशार्थो वा। भृशं भवति पुनः पुनर्वा भवति।

गुणश्चेक्रीयिते ॥ ४१० ॥ अभ्यासस्य गुणो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे।

चेक्रीयितान्तात् ॥ ४११ ॥ चेक्रीयितान्ताद्धातोः कर्त्तर्यात्मनेपदं भवति। बोभूयते। बोभूयेत। बोभूयताम्। अबोभूयत। अस्य च इति लोपः। अबोभूयिष्ट। बोभूयाञ्चक्रे। बोभूयिता। बोभूयिषीष्ट। अबोभूयिष्ट। अबोभूयिष्यत।

दीर्घोऽनागमस्य ॥ ४१२ ॥ अनागमस्याभ्यासस्य दीर्घो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे। पापच्यते। पापच्येत। पापच्यताम्। अपापच्यत।

यस्यानपि ॥ ४१३ ॥ व्यञ्जनात्परस्य यस्य लोपो भवति अनपि प्रत्यये परे। अपापचिष्ट।

गत्यर्थात्कौटिल्ये च ॥ ४१४ ॥ गत्यर्थाद्धातोः कौटिल्येऽर्थे चेक्रीयितसंज्ञको यो भवति।

अतोन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ४१५ ॥ अनुनासिकान्तस्य धातोरभ्यासस्यान्ते अनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे। चङ्क्रम्यते। कुटिलं इति किम्? भृशं पुनः पुनर्वा क्रामति।

वञ्चिस्रंसिध्वंसिभ्रंसिकसिपतिपदिस्कन्दामन्तो नी ॥ ४१६ ॥ एषामभ्यासस्यान्तो नी आगमो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे। वनीवच्यते। अनिडनुबन्धानामगुणेऽनुषङ्गलोपः। अत्यर्थं स्रंसते सनीस्रस्यते। दनीध्वस्यते। बनीभ्रस्यते। कस गतौ। कसि गतिशासनयोः। अत्यर्थं

क्मति ननीकस्यते । पनीपत्यते । स्कन्दिर् गतिशोषणयो । चनीस्कद्यते ।

घ्राध्मोरी ॥ ४१७ ॥ घ्राध्मोरित्येतयोराकारस्य ईकारो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे । जेघ्रीयते । देध्मीयते । "**हन्तेर्घ्नी वा वक्तव्य**" हन्तेर्घ्नी वा भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे अत्यर्थं हन्ति जेघ्नीयते

अभ्यासाच्च ॥ ४१८ ॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य घो भवति ।

अतोन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ४१९ ॥ धातोरभ्यासस्य अत अकारस्यान्तोऽनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे । जघन्यते ।

ये वा ॥ ४२० ॥ यकारादावगुणे प्रत्यये परे खनिसनिजनामन्तस्य आकारो भवति वा । खनु अवदारणे । चखन्यते । चाखायते । षणु दाने । संसन्यते । सासायते । जंजन्यते । जाजायते ।

स्वापिस्यमिव्येञां चेक्रीयिते ॥ ४२१ ॥ एषां धातूनां सम्प्रसारणं भवति चेक्रीयिते परे । ञिष्वप् शये । सोषुप्यते । स्यम स्वन ध्वन शब्दे । सेसिम्यते । व्येञ् सवरणे । अत्यर्थं व्ययति वेवीयते ।

अर्त्यंश्वात्यर्णुसूचिसूत्रिमूत्रिभ्यश्च ॥ ४२२ ॥ एभ्य परश्चेक्रीयितसंज्ञको यो भवति ।

चेक्रीयिते च ॥ ४२३ ॥ अर्तिसंयोगाद्योश्च गुणो भवति चेक्रीयिते । अकारस्य रफस्य द्विरुक्तिर्भवति यकारेऽपि । अरार्यते । स्मृ ध्यै चिन्तायां । सास्मर्यते । अट गतौ । अटाट्यते । अश् भोजने । अशाश्यते । प्रणोनूयते । सूच पैशून्ये । सोसूच्यते । सूत्र अवमोचने । सोसूत्र्यते । मूत्र प्रस्रवणे । मोमूत्र्यते ।

अयीर्ये ॥ ४२४ ॥ शीङो अय् यो भवति यकारे परे । शाशय्यते । वावच्यते । जोहूयते । जाहीयते । देधीयते । मेमीयते । जेगीयते । पेपीयते । तेष्ठीयते । अवसेषीयते । जेहीयते । देढीयते । सोषूयते । नानद्यते ।

अभियोयूयते । अशाशयते । चेचीयते । चायृ पूजानिशामनयोः ।

चायः किश्चक्रीयिते ॥ ४२५ ॥ चाय किमित्यादि चेक्रीयिते परे । अत्यर्थं चायति चेकीयते । अत्यर्थं तुदति तोतुद्यते ।

ऋत ईदन्तश्चिचेक्रीयितयिन्नायिषु ॥ ४२६ ॥ ऋदन्तस्य चिचेक्रीयितयिन्नायिषु परत ईदन्तो भवति ॥ मेम्रीयते । मोमुच्यते । रोरुध्यते । योयुज्यते । योयुज्यते । तंतन्यते । मंमन्यते । चेक्रीयते ।

जपादीनां च ॥ ४२७ ॥ जपादीनामभ्यासस्यान्तोऽनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे । जपजभदहदंशभञ्जपश पठेत जपादय । जप मानसे भृशं पुनः पुनर्वा गर्हितं जपति जञ्जप्यते । जभ जृभी गात्रविनामे । भृशं पुन: पुनर्वा जभति जञ्जभ्यते । दह भस्मीकरणे । दंदह्यते । दंश दशने । दंदश्यते । भञ्जो आमर्दने । भृशं भनक्ति बम्भज्यते । पश इति सौत्रो धातुः । भृशं पशति । पंपश्यते ।

चरफलोरुच्च परस्यास्य ॥ ४२८ ॥ चरफलोरभ्यासस्यान्तोऽनुस्वारागमः परस्यास्योच्च भवति चेक्रीयिते परे । चर चल मल चल गिवि घिवि गत्यर्थाः । भृशं पुन: पुनर्वा गर्हितं चरति चञ्चूर्यते । पंफुल्यते । चेनीयते ।

ऋमतो रीः ॥ ४२९ ॥ ऋमतो धातोरभ्यासस्यान्तो री आगमो भवति चेक्रीयिते परे । ग्रहीङ् उपादाने—गृहिज्या इत्यादिना संप्रसारणम् । भृशं पुनः पुनर्वा गर्हितं गृह्णाति जरीगृह्यते । नृती गात्रविक्षेपे ।

नृतेश्चेक्रीयिते ॥ ४३० ॥ नृतेर्नकारस्य णकारो न भवति चेक्रीयिते परे । नरीनृत्यते । परीपृच्छ्यते । चोचूर्यते । एवं सर्व वेदितव्यं ।

इति चेक्रीयितप्रकरणम् ॥

तस्य लुग्वा ॥ ४३१ ॥ तस्य चेक्रीयितस्य लुग्वा भवति । यस्य स्थाने यो विधीयते स स्थानीतर आदेश । स्थानीव भवत्यादेश । प्रकृतिग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्यापि ग्रहण । धातुप्रकृतीना ग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्यापि धातोर्ग्रहण भवतीति द्विर्वचनादि कार्य भवति ॥ **चर्करीत परस्मैपदमदादौ दृश्यते ।**

चर्करीताद्वा ॥ ४३२ ॥ चर्करीताद्धातोर्वा इड् भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे ।

यिलोपे च चेक्रीयित ॥ ४३३ ॥ यिलोपे आयिलोपे च परस्मैपद भवति । अत्यर्थ भवति बोभवीति बोभोति बोभूत । स्वरादावविवर्णो वर्णान्तस्य धातोरियुवौ । बोभुवति । बोभूयात् बोभूयाता बोभूयु ॥ बोभवीतु बोभोतु बोभूतात् बोभूता बोभुवतु । बोभूहि बोभूतात् बोभूत बोभूत। अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूता अबोभुवु । पापचीति पापक्ति पापक्त पापचति । पापच्यात् । पापक्तु पापक्तात् पापक्ता पापचतु । हुधुड्भ्या हेर्द्धि ॥ पापग्धि पापक्तात् पापक्त पापक्त। अपापचीत् अपापक् अपापक्ता अपापचु ॥ टुणदि समृद्धौ । नानदीति नानत्ति नानत्त नानदति । ध्वसु गतौ च । दनीध्वसीति दनीध्वंस्ति दनीध्वसति । एव सर्वमवगन्तव्य ॥ शेशयीति ॥

न तिवनुबन्धगणसख्यैकस्वरोक्तेषु ॥ ४३४ ॥ तिवनुबन्धगण सख्यैकस्वर एभिरुक्तेषु निदानेषु प्रकृतिग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्य ग्रहण न भवति ॥ तिपा उक्ते—सोषवीति सोषोति । सोषूयात् । सोषवीतु सोषोतु सोषूतात् सोषूता सोषुवतु । सोषूहि सोषूतात् सोषूत सोषूत । सोषवाणि सोषवाव सोषवाम ॥ तिपा निर्देशात् सूत पञ्चम्यामिति गुणप्रतिषेधो न

१ लुकि सति चेक्रीयितस्य चर्करीतसज्ञा बाद्धव्या ।

स्यात् । अनुबन्धोक्तेः— जोगिन जोस्यति । शिङ सार्वधातुके इति ङानुबन्ध इति निर्देशात् गुणो न भवति ॥ गुणोक्ते —चोकोटीति । कुटादेरनिनिचट्स्विति गुणप्रतिषेधो न स्यात् । संध्योक्तेः—रोरुदीति । रोरोत्ति । रुदादिः पञ्चको गण इति रुदादे. सार्वधातुके इतीण् न स्यात् । एकस्वरोक्ते—पापचीति । अनिडेकस्वरादात इत्येकस्वराधिकारे पचिवचीत्यादिनेट्प्रतिषेधो न स्यात् ॥ वावचीति । वावक्ति वावक्त वावचति । जाहेति । दादेति दाचः दादति ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्वधातुके ॥ ४३५ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति स्वरादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । अत्यर्थ पुन पुनर्वा दीव्यति वेदिवीति ।

य्वोर्व्यञ्जने ये ॥ ४३६ ॥ धातोर्यकारवकारयोर्लोपो भवति यकारवर्जिते व्यञ्जने च परे । देदेति देद्यूत· देदिवति ॥ सोपचीति सोपोति । नानहीति नानद्धि । अभिषोपचीति अभिषोपोति । पुन. पुनर्वा क्रीणाति चेक्रयीति चेक्रेति । तोतोदीति तोतोत्ति ।

रि रो री च लुकि ॥४३७॥ ऋमतो धातोरभ्यासस्यान्ते रि रो री च भवति चेक्रीयितस्य लुकि । मरिमरीति मर्मरीति मरीमरीति । मरिमर्ति मर्मर्ति मरीमर्ति । मर्मृत· मरीमृतः मरिमृतः । मर्म्रति मरीम्रति मरिम्रति । मरीमरीषि मर्मरीषि मरिमरीषि । मरिमर्षि मर्मर्षि मरीमर्षि । मरीमृथ मर्मृथः मरिमृथः । मरीमृथ मर्मृथ मरिमृथ । मरीमरीमि मर्मरीमि मरिमरीमि । मरिमर्मि मर्मर्मि मरीमर्मि । मरिमृव· मर्मृवः मरीमृव. । मरिमृमः मर्मृमः मरीमृमः । मरिमृयात् मर्मृयात् मरीमृयात् । मरिमरीतु मर्मरीतु मरीमरीतु । मरीमर्तु मर्मर्तु मरिमर्तु । मरिमृतात् मर्मृतात् मरीमृतात् । मरिमृतां मर्मृतां मर्म्रतु मरिम्रतु । मरिमृहि मर्मृहि मरीमृहि । मरिमृतात् मर्मृतात् मरीमृतात् ।

मरिमृत मर्मृतं मरीमृत । मरिमृत मर्मृत मरीमृत । मरिमराणि मर्मराणि मरीमराणि । मरिमराव मर्मराव मरीमराव । मरिमराम मर्मराम मरीमराम । अमरिमरीत् अमर्मरीत् अमरीमरीत् । अमरिम अमर्म अमरीम । अमरिमृता अमर्मृता अमरीमृता । अमरिमरु अमर्मरु अमरीमरु । अमरिमरी अमर्मरी अमरीमरी । अमरिमृतं अमर्मृत अमरीमृत । अमरिमृत अमर्मृत अमरीमृत। अमरिमर अमर्मर अमरीमर । अमरिमृव अमर्मृव अमरीमृव । अमरिमृम अमर्मृम अमरीमृम । एवमभ्यस्तस्य चोपधाया इत्यादिना गुणो न भवति ॥ नृति गात्रविक्षेपणे ।

*नृतेश्चेक्रीयिते ॥४३८। नृतेर्नकारस्य णकारो न भवति चेक्रीयिते परे ॥ नरिनृतीति नर्नृतीति नरीनृतीति । नरिनर्त्ति नर्नर्त्ति नरीनर्त्ति । नरिनृत नर्नृत नरीनृत । नर्नृतति नरीनृतति नरिनृतति ॥ मोमुचीति मोमोक्ति मोमुक्त मोमुचति । रोरुधीति रोरोद्धि रोरुद्ध रोरुधति ॥ बोभुजीति बोभोक्ति बोभुक्त बोभुजति । योयुजीति योयोक्ति योयुक्त योयुजति ॥ ततनीति ततंति ततत ततनति । ममनीति मर्मति ममत ममनति ॥ जजपीति जजप्ति जजप्त जजपति । चरिकरीति चर्करीति चरीकरति । चरिकर्त्ति चर्कर्त्ति चरीकर्त्ति । चरिकृत चर्कृत चरीकृत । चरिकृति चर्कृति चरीकृति । चेक्रयीति चेक्रेति चेक्रीत चेक्रियति । वरिवरीति वर्वरीति वरीवरीति । वरिवर्त्ति वर्वर्त्ति वरीवर्त्ति । वरिवृत वर्वृत वरीवृत । वरिवृति वर्वृति वरीवृति । जरीगृहीति जर्गृहीति जरिगृहीति । जरिगर्ढि जर्गर्ढि जरीगर्ढि ।

न ऋतः ॥ ४३९ ॥ ढे ढलोपे ऋतो गतो दीर्घो न भवति । जरिगृढ जर्गृढ जरीगृढ । जरिगृहति जर्गृहति जरीगृहति । जरिगृहीषि जर्गृहीषि जरीगृहीषि । जरिघर्क्षि जर्घर्क्षि जरीघर्क्षि । जरिगृढ जर्गृढ जरी-

गृढ । जरिगृढ जर्गृढ जरीगृढ । जरिगृहीमि जर्गृहीमि जरीगृहीमि । जरिगर्ध्मि जर्गर्ध्मि जरीगर्ध्मि । जरिगृह्व जर्गृह्व जरीगृह्व । जरिगृह्म जर्गृह्म जरीगृह्म ॥ जरिगृह्यात् जर्गृह्यात् जरीगृह्यात् । जरीगृहीतु जर्गृहीतु जरिगृहीतु । जरिगर्ढु जर्गर्ढु जरीगर्ढु । जरिगृढात् जर्गृढात् जरीगृढात् । जरिगृढा जर्गृढा जरीगृढा । जरिगृहतु जर्गृहतु जरीगृहतु । जरिगृढि जर्गृढि जरीगृढि । जरिगृढात् जर्गृढात् जरीगृढात् । जरिगृढ जर्गृढ जरीगृढ । जर्गृढ जरिगृढ जरीगृढ जरिगृहाणि जर्गृहाणि जरीगृहाणि । जरिगृहाव जर्गृहाव जरीगृहाव । जरीगृहाम जर्गृहाम जरिगृहाम । अजरीगृहीत् अजर्गृहीत् अजरिगृहीत् । अजरिगृढा अजर्गृढा अजरीगृढा । अजरीगृहु अजर्गृहु अजरिगृहु । अजरिगृही अजर्गृही अजरिगृही ।

न रात् ॥ ४४० ॥ रेफात्पर संयोगान्तो लोप्यो न भवति । अजरिघर्ट् अजर्घर्ट् अजरीघर्ट् । अजरिगृढ अजर्गृढ अजरीगृढ । अजरिगृढ अजर्गृढ अजरीगृढ । अजरीगृह अजर्गृह अजरिगृह । अजर्गृह्व अजरिगृह्व अजरीगृह्व । अजर्गृह्म अजरीगृह्म अजरिगृह्म इति चेक्रीयितलुगन्ता ।

इन्कारितं धात्वर्थे ॥ ४४१ ॥ नाम्न कारितसंज्ञक इन्भवति धात्वर्थ ।

इनि लिङ्गस्यानेकाक्षरस्यान्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ ४४२ ॥ अनेकाक्षरस्य लिङ्गस्य अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति इनि परे हस्तिनाऽतिक्रमति अतिहस्तयति । इति गृह्णाति ।

न हलिकल्योः ॥ ४४३ ॥ हलिकल्योर्वृद्धिर्न भवति । हलयति । कल्यति । अजहलत् । अचकलत् । कृतयति अचकृतत् । वस्त्रं समाच्छादयति संवस्त्रयति । समवस्त्रत् । वर्मणा सवर्मयति संवर्मयति । समवर्मत् । तत्करोति तदाचष्टे इति इन् । मुण्डं करोति मुण्डयति । अनु-

मुण्डत् । एव मिश्रयति । अमिमिश्रत् । सूत्रमाचष्टे सूत्रयति । असुसूत्रत् ।

सत्यार्थवेदानामन्त आप् कारिते ॥ ४४४ ॥ सत्यार्थवेदानामन्त आप् भवति कारिते परे । सत्यमाचष्टे ... गति । एव अर्थापयति ।

न स्वरादेः ॥ ४४५ ॥ स्वरादेर्दीर्घो आर्चियत् । वेदापयति । अविवेदपत् ।

रशब्द ऋतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥ ४४

लिङ्गस्य लघो ऋतो रशब्दादेशो भवति इनि करोति प्रथयति । अपिप्रथत् । मृदु करोति करोति द्रढयति । अदिद्रढत् । कृश भृश करोति भ्रशयति अबिभ्रशत् । परिवृढ इत्यादि ।

पृथं मृदुं दृढं चैव कृशं च
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान्त्रविधौ

धातोश्च हेतौ ॥ ४४७ ॥

कारितसंज्ञक इन् भवति । उवर्णस्य ... इकार ॥ दीर्घो लघोरस्वरादीनामिति ... प्रयुक्ते भावयति भावयते । भावयेत् । देरुभयमित्युक्तत्वात् ... याश्चक्रे । भावयिता । भाव्यात् । ... अभावयिष्यत् अभावयिष्यत । पाचयति । नन्दयति । अननन्दत् । स्रसयति असस्रसत्

शाच्छासाह्वाव्यावेपामिनि ॥

पर । शाययति । अशीशयत् । छाययति अचिच्छयत् । अवमाययति । अवामीमयत् । ह्वाययति ।

ह्वयतेर्नित्यम् ॥ ४४९ ॥ ह्वयतेर्नित्यं सम्प्रसारणं भवति कारिते च सश्रणो परयो ॥ अजूहवत् । व्याययति । अविव्ययत् । वाययति । अवीवयत् । पाययति ।

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४५० ॥ पिबतेरभ्यासस्य ईद्भवति उपधायाश्च लोपो भवति इनि चण्परे । अपीप्यत् । आदयति । आदिदत् । वाचयति अवीवचत् । ह्वाययति अजूहवत् ।

अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यादन्तानामन्तः पो यलोपो गुणश्च नामिनाम् ॥ ४५१ ॥ अर्त्यादीनामादन्तानां च पकारोऽन्तो भवति यथासंभवं यलोपश्च नामिनां गुणश्च इनि परे । अर्पयति आर्पिपत् । ह्रेपयति । अजिह्रिपत् । व्ली वरणे । व्लेपयति । अविव्लिपत् । रीङ् श्रवणे । रेपयति अरीरिपत् । क्नूयी शब्दे । क्नोपयति । अचुक्नुपत् । क्ष्मायी विधूनने । क्ष्मापयति । अचिक्ष्मपत् । ह्रेपयति अजिह्रिपत् । धापयति । अदीधपत् । मापयति अमीमपत् । स्थापयति । स्थापयेत् । अस्थापयत् ।

तिष्ठतेरित् ॥ ४५२ ॥ तिष्ठतेरिद्भवति इनि चण् परे । अतिष्ठिपत् । घ्रापयति ।

जिघ्रतेर्वा ॥ ४५३ ॥ जिघ्रतेर्वा इद्भवति इनि चण्परे । अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् । देवयति । अदीदिवत् । भावयति । अबूभुवत् । नहयति । अनीनहत् । अभिषावयति । आशयति । आशिशत् । चाययति । अचीचयत् । तोदयति । अतुतुदत् । मारयति । अमीमरत् । मोचयति अमूमुचत् । रोधयति । अरूरुधत् । मोजयति अबूभु-

मुण्डत् । एवं मिश्रयति । अमिमिश्रत् । सूत्रमाचष्टे सूत्रयति । असुसूत्रत् ।

सत्यार्थवेदानामन्त आप् कारिते ॥ ४४४ ॥ सत्यार्थवेदानामन्त आप् भवति कारिते परे । सत्यमाचष्टे सत्यापयति । एवं अर्थापयति ।

न स्वरादेः ॥ ४४५ ॥ स्वरादेर्दीर्घो न भवति इन् चण् परे । आर्चिचयत् । वेदापयति । अविवेदपत् ।

रशब्द ऋतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥ ४४६ ॥ व्यञ्जनादेरनेकाक्षरस्य लिङ्गस्य लघोः ऋतो रशब्दादेशो भवति इनि परे । पृथ प्रख्याने । पृथुं करोति प्रथयति । अपिप्रथत् । मृदुं करोति म्रदयति । अमिम्रदत् । दृढं करोति द्रढयति । अदिद्रढत् । कृशं करोति क्रशयति । अचिक्रशत् । भृशं करोति भ्रशयति अबिभ्रशत् । परिवृढं करोति परिव्रढयति पर्यविव्रढत् । इत्यादि ।

पृथं मृदुं दृढं चैव कृशं च भृशमेव च ।
परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान्रविधौ स्मरेत् ॥ १ ॥

धातोश्च हेतौ ॥ ४४७ ॥ हेतुकर्तृव्यापारे वर्तमानाद्धातोः कारितसंज्ञक इन् भवति । उवर्णस्य जान्तस्थापवर्गपरस्यावर्णे इत्यस्यसावर्णस्य इकार ॥ दीर्घो लघोरस्वरादीनामिति दीर्घे । भवति कश्चित्तमन्य प्रयुंक्ते भावयति भावयते । भावयेत् । भावयतु । अभावयत् । इन्व्यञ्जनादेरुभयमित्युक्तत्वात् सर्वेषामिन्प्रत्ययानामुभयपदित्वम् ॥ अबीभवत् । भावयाञ्चक्रे । भावयिता । भाव्यात् । भावयिषीष्ट । भावयिष्यति भावयिष्यते । अभावयिष्यत् अभावयिष्यत । पाचयति । अपीपचत् । एधयति ऐदिधत् । नन्दयति । अननन्दत् । स्रंसयति असस्रंसत् ।

शाच्छासाह्वाव्यावेपामिनि ॥ ४४८ ॥ एषामायिर्भवति इनि

प१ । शाययति । अशीशयन् । छाययति अचिच्छयत् । अवमाययति । अवासीषयन् । ह्वाययति ।

ह्वयतेर्नित्यम् ॥ ४४९ ॥ ह्वयतेर्नित्यं सम्प्रसारणं भवति कारिते च सन्ध्वणो परयो ॥ अजूहवत् । व्याययति । अविव्ययत् । वाययति । अवीवयत् । पाययति ।

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४५० ॥ पिबतेरभ्यासस्य इद्भवति उपधायाश्च लोपो भवति इनि चणपरे । अपीप्यत् । आप्यति । आदिदत् । वाययति अवीवचत् । ह्वाययति अजूहवत् ।

अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यादन्तानामन्तः पो यलोपो गुणश्च नामिनाम् ॥ ४५१ ॥ अर्त्यादीनामादन्तानां च पकारोऽन्तो भवति यथासम्भवं यलोपश्च नामिनां गुणश्च इनि परे । अर्पयति आर्पिपत् । ह्रेपयति । अजिह्रिपत् । व्ली वरणे । व्लेपयति । अविव्लिपत् । रीङ् श्रवणे । रेपयति अरीरिपत् । क्नूयी शब्दे । क्नोपयति । अचुक्नु पत् । क्ष्मायी विधूनने । क्ष्मापयति । अचिक्ष्मपत् । ह्रेपयति अजिह्रपत् । धापयति । अदीधपत् । गापयति अमीमपत् । स्थापयति । स्थापयेत् । अस्थापयत् ।

तिष्ठतेरित् ॥ ४५२ ॥ तिष्ठतेरिद्भवति इनि चण् परे । अति ष्ठिपत् । घ्रापयति ।

जिघ्रतेर्वा ॥ ४५३ ॥ जिघ्रतेर्वा इद्भवति इनि चणपरे । अजि घ्रिपत् । अजिघ्रपत् । दवयति । अदीदिवत् । सावयति । असूषुवत् । नहयति । अनीनहत् । अभिषावयति । आशयति । आशि शत् । चाययति । अचीचयत् । तोदयति । अतूतुदत् । मारयति । अमीमरत् । मोचयति अमूमुचत् । रोधयति । अरूरुधत् । भोजयति अबूभु-

जत् । योनयति । अयूयुनत् । तानयति । अतीतनत् । मानयति । अमीमनत् । कारयति अचीकरत् ।

स्मिजिक्रीङामिनि ॥ ४५४ ॥ एषामाकारो भवति इनि परे । विस्मापयति । व्यसिस्मपत् । विजापयति । व्यजीजपत् । विक्रापयति । व्यचिक्रपत् । अध्यापयति । अध्यापिपत् । वारयति अवीवरत् । ग्राहयति अजिग्रहत् । चोरयति अचूचुरत् । तन्त्रयति अततन्त्रत् ।

मानुबन्धाना ह्रस्वः ॥ ४५५ ॥ मानुबन्धाना धातूना ह्रस्वो भवति इनि परे ॥ अभ्यासस्यास्य दीर्घो न भवति ॥ घटादयो मानुबन्धाः । घट चेष्टायां ॥ घटयति ॥ अजिघटत् । व्यथ भयचलनयो ॥ व्यथयति । अविव्यथत् ।

जनिजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च ॥ ४५६ ॥ एषा ह्रस्वो भवति सनि परे । जनिङ् प्रादुर्भावे । जनयति । अजीजनत् । जॄष् वयोहानौ ॥ जरयति अजीजरत् । क्नसु ह्वरण दीप्तौ । क्नसयति । अचिक्नसत् । रञ्ज रागे ।

रञ्जेरिनि मृगरमणे ॥ ४५७ ॥ मृगरमणार्थे इनि परे रञ्जेरनुषङ्गलोपो भवति । रजयति । अरीरजत् । अन्ये रञ्जयति ॥ अररञ्जत् । रमु क्रीडायां । रमयति । अरीरमत् । श्रमु तपसि खेदे च । श्रमयति । अशिश्रमत् ।

ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गा वा ॥ ४५८ ॥ एते सोपसर्गा नित्यं मानुबन्धा भवन्ति ॥ एते अनुपसर्गा वा मानुबन्धा भवन्ति । तत्र सोपसर्गत्वे मानुबन्धाना ह्रस्वः । ज्वल दीप्तौ । प्रज्वलयति ॥ प्राजिज्वलत् । ह्वल चलने । प्रह्वलयति । प्राजिह्वलत् । प्रह्मलयति । प्राजिह्मलत् । अनन्त्यात् ॥ प्रणमयति । प्राणीनमत् । उन्नमयति । उदनीनमत् ।

अनुपसर्गा वा ॥ ४५९ ॥ एते अनुपसर्गा वा मानुबन्धा भवन्ति ।

ज्वलयति । ज्वालयति । अजिज्वलत् । ह्वलयति । ह्वालयति । अजिह्वलत् । ह्मलयति अजिह्मलत् । नमयति ॥ नामयति । अनीनमत् ।

ग्लास्नावनवमश्च ॥ ४६० ॥ एते मनुबन्धा वा भवन्ति । ग्लै हर्षक्षये । ग्लपयति । ग्लापयति । अजिग्लपत् । ष्णा शौचे ॥ स्नपयति । स्नापयति । असिस्नपत् वन षण संभक्तौ ॥ वनयति । वानयति । अवीवनत् । टुवमु उद्गिरणे । वमयति । वामयति । अवीवमत् ।

न कम्यमि चमः ॥ ४६१ ॥ एषां ह्रस्वो न भवति इनि परे ।

कमेरिनिङ् कारितम् ४६२ ॥ कमेः कारितसंज्ञक इनिङ् भवति स्वार्थे । कमु कान्तौ । कामयते । अचिकमत । अम द्रम मी मृ ह्मय गतौ ॥ आमयति आमिमत् । चमु अदने । चामयति । अचीचमत् ।

शमोऽदर्शने ॥ ४६३ ॥ शमोऽदर्शनेऽर्थे ह्रस्वो भवति इनि परे । शमयति रोगान् । अशिशमत् । अदर्शने इति किं ? निशामयति रूपं । न्यशीशमत्

यमोऽपरिवेषणे ॥ ४६४ ॥ यमः अपरिवेषणेऽर्थे ह्रस्वो भवति इनि परे । यम उपरमे । नियमयति । अपरिवेषण इति किं आयामयति । आयीयमत् ।

स्खदिरवपरिभ्यां च ॥ ४६५ ॥ स्खदिरवपरिभ्यां च ह्रस्वो भवति इनि परे । स्खदिर् स्खदने । अवस्खदयति । अन्योपसर्गान्न भवति । उपस्खादयति । अवचिस्खदत् । पर्यचिस्खदत् । उपाचिस्खदत् ।

फण गतौ ॥ ४६६ ॥ फणो गत्यर्थे ह्रस्वो भवति इनि परे ॥ फणयति ॥ अगत्यर्थे इति किं ? फाणयति । अपीफणत् । इति इन्नन्ता. ॥

आत्मेच्छायां यिन् ॥ ४६७ ॥ नाम्नो यिन्भवति आत्मेच्छायां ।

यिन्यवर्णस्य ॥ ४६८ ॥ अवर्णस्य इत्वं भवति यिनि परे ॥ पुत्र-

मिच्छत्यात्मन पुत्रीयति ॥ पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् । अपुत्रीयीत् ॥ पुत्रीयाञ्चकार । पुत्रीयिता । पुत्रीयात् । पुत्रीयिष्यति । अपुत्रीयिषीत् । एवं घटीयति । वस्त्रीयति सुवर्णीयति ।

काम्य च ॥ ४६९ ॥ नाम्न काम्यो भवति आत्मेच्छायां । पुत्रमिच्छत्यात्मन पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्येत् । पुत्रकाम्यतु । अपुत्रकाम्यत् । अपुत्रकाम्यीत् । पुत्रकाम्याञ्चकार । पुत्रकाम्यिता । पुत्रकाम्यात् । पुत्रकाम्यिष्यति । अपुत्रकाम्यिष्यत् । एवं इदकाम्यति ।

उपमानादाचारे ॥ ४७० ॥ उपमानान्नाम्नो यिन्भवति आचारेऽर्थे ॥ पुत्रमिव आचरति पुत्रीयति माणवकं । एवं क्षीरीयति जलं । भूपीयति पुत्रकं । इति यिन्नन्त ।

कर्तुरायिस्सलोपश्च ॥ ४७१ ॥ कर्तुरुपमानान्नाम्न आयि भवति आचारेऽर्थे यथासंभवं सलोपश्च ।

आयिताच ॥ ४७२ ॥ आयिप्रत्ययान्ताद्धातोरात्मनेपदं भवति । श्येन इव आचरति श्येनायते । श्येनायेत । श्येनायतां । अश्येनायत । अश्येनायिष्ट । श्येनायाञ्चक्रे । श्येनायिता । श्येनायिष्यते । अश्येनायिष्यत ॥ एवं अप्सरायते ॥

ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया ॥
आयिलोपश्च विज्ञेयो गर्दभत्यश्वतीत्यपि ॥ १ ॥

ओजस्वि इव आचरति । ओजायते । एवं अप्सरायते । पयायते ।

नामिव्यञ्जनान्तादायेरादेः ॥ ४७३ ॥ नामिव्यञ्जनान्तात्परस्य आयेरादेर्लोपो भवति । पयस्यते । गाशब्दस्येष्टार्थत्वान्नचिदायिलोप । आयन्तात्वेत्यन्तग्रहणाधिक्यादायिलोपे परस्मैपदं भवति ॥ गर्दभ इव आ-

चरति गर्दभति । एवं अश्वति । अश्वीयते । एव अश्वति । अश्वीयते । एव पटूयते । पित्रीयते । रैयते ।

नलोपश्च ॥ ४७४ ॥ नलोपश्च भवति यिन्यायो परत । विश्व-म्यते ॥ अनुडुह्यते ।

ओतायिन्नायिपरे स्वरवत् ॥ ४७५ ॥ ओत परौ यिन्नायिस्वर-वद्भवत ॥ ओ अविति संधि । गामित्यात्मन इच्छति गव्यति। गौरिवाचरति गव्यते ।

औत्वश्च ॥ ४७६ ॥ औत परो यिन्नायिस्वरवद्भवति ॥ नावमि च्छत्यात्मन नाव्यति । नौरिवाचरति नाव्यते ।

वा गल्भक्लीनहोडेभ्यः ॥ ४७७ ॥ एभ्य परमात्मनेपद भवति । वाशब्दस्येष्टार्थत्वात् कचिदायिलोप । गल्भ इव आचरति गल्भते । क्लीबते । होडते ।

कष्टकक्षसत्रगहनाय पापे क्रमणे ॥ ४७८ ॥ एभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्य पापे वर्तमाने क्रमण इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते । एव कक्षायते । सत्रायते । गहनायते । पाप इति किं ? कष्टाय तपसे क्रामति ।

बाष्पोष्मफेनमुद्वमति ॥ ४७९ ॥ बाष्पादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य उ-द्वमनेऽर्थे आयिप्रत्ययो भवति ॥ बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्माणमुद्वमति उष्मायते । नस्य लोप फेनमुद्वमति फेनायते ।

सुखादीनि वेदयते ॥ ४८० ॥ सुखादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वेदयते इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । सुखमावेदयते सुखायते । एवं दु खायते । तदनुभवतीत्यर्थे ।

शब्दादीन् करोति ॥ ४८१ ॥ शब्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य

करोत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति। शब्दं करोति शब्दायते। एवं वैरायते। कलहायते।

नमस्तपोवरिवसश्च यिन् ॥ ४८२ ॥ एभ्यो यिन्भवति करोत्यर्थे। नमस्करोति नमस्यति देवान्। एवं तपस्यति शत्रून्। वरिवस्यति गुरून्।

कण्ड्वादिभ्यो यन् ॥ ४८३ ॥ कण्ड्वादिभ्यो यन् भवति करोत्यर्थे॥ कण्डूं करोति कण्डूयते। एवं तिरस्करोति तिरस्यते। इत्यायिप्रत्ययान्ता।

गुपूधूपविच्छपनिपनेरायः ॥ ४८४ ॥ गुपूप्रभृतिभ्य आय प्रत्ययो भवति स्वार्थे। गोपायति। गोपायाञ्चकार॥ गोपायिता। एवं धूपायति। विच्छायति। विछ विच्छ गतौ। पणायते। पणि व्यवहारे। पनायते। पन स्तुतौ च॥ इत्यायान्ता।

अभूततद्भावे कृभ्वस्तिषु विकाराच्च्विः ॥४८५॥ विकारान्नाम्नश्च्विर्भवति अभूततद्भावेऽर्थे कृभ्वस्तिषु परेषु।

* च्वौ चावर्णस्य ईत्वम् ॥ ४८६ ॥ अवर्णस्य ईत्वं भवति च्वौ च परे। च्विर्मवापहारिप्रत्ययस्य लोपः। अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति। अशुक्लं शुक्लं क्रियते शुक्लीक्रियते। अशुक्लः शुक्लो भवति शुक्लीभवति। अशुक्लः शुक्लः स्यात् शुक्लीस्यात्। अदीर्घो दीर्घः क्रियते दीर्घीक्रियते। अदीर्घं दीर्घं करोति दीर्घीकरोति। अदीर्घो दीर्घो भवति दीर्घीभवति। अदीर्घो दीर्घः स्यात् दीर्घीस्यात्। एवं पुत्रीक्रियते पुत्रीकरोति पुत्रीभवति पुत्रीस्यात्। अवनिता वनिता क्रियते वनितीक्रियते एवमग्नीक्रियते अग्नीकरोति अग्नीभवति अग्नीस्यात्। पटूक्रियते पटूकरोति पटूभवति पटूस्यात्।

* ऋत ईदन्तश्च्विचेक्रीयितयिन्नायिषु ॥ ४८७ ॥ ऋदन्तस्य च्विचेक्रीयितयिन्नायिषु परत ईदन्तो भवति। मात्रीकरोति मात्रीक्रियते

मात्रीभवति मात्रीस्यात् । पित्रीकरोति पित्रीक्रियते पित्रीभवति पित्रीस्यात् । इत्यादि । एवं सर्वमवगन्तव्य । इति च्विप्रत्ययान्ता समाप्ता । अथ पुषादय ।

पुषादिद्युतादिऌकारानुबन्धार्त्तिसर्त्तिशास्तिभ्यश्च परस्मै ।४८८।

इत्यङ् प्रत्यय सर्वत्र भवति । पुष पुष्टौ । अपुषत् । शुष शोषणे । अशुषत् । दुष वैकृत्ये । अदुषत् । श्लिष आलिङ्गने । अश्लिषत् । ञिक्ष्विदा गात्रप्रक्षरणे । अक्ष्विदत् । क्षुध बुभुक्षायां । अक्षुधत् । शुध शौचे । अशुधत् षिध संराद्धौ । असिधत् । रध हिंसायां । अरधत् । तृप प्रीणने । अतृपत् । दृप हर्षमोचनयो । अदृपत् । मुह वैचित्त्ये । अमुहत् । द्रुह जिघांसायां । अद्रुहत् । ष्णुह उद्गिरणे । अस्नुहत् । ष्णिह प्रीतौ । अस्निहत् । णश् अदर्शने । अनशत् । शम् दम् उपशमे । अशमत् अदमत् । तमु काङ्क्षायां । अतमत् । श्रमु तपसि खेदे च । अश्रमत् । भ्रमु अनवस्थाने । अभ्रमत् । क्षमूष् सहने । अक्षमत् । क्लमु ग्लानौ । अक्लमत् । मदी हर्षे । अमदत् । असु क्षेपणे । अपासत् । यसु प्रयत्ने । अयसत् । जसु मोक्षणे । अजसत् । तसु दसु उपक्षये । अतसत् । अदसत् । वसु स्तम्भे । अवसत् । प्लुष दाहे । अप्लुषत् । विष प्रेरणे । अविषत् । कुश श्लेषणे । अकुशत् । बुस उत्सर्गे । अबुसत् । मुस खण्डने । अमुसत् मसी परिणामे । अमसत् । लुठ विलोडने । अलुठत् । उच समवाये । औचत् । भृश भ्रंश अधःपतने । अभृशत् । वृश वरणे । अवृशत् । कृश तनूकरणे । अकृशत् । ञितृष पिपासायां । अतृषत् । तुष हृष तुष्टौ । अतुषत् । अहृषत् । कुप क्षुध रुष रोषे । अकुपत् । अक्षुधत् । अरुषत् । डिप क्षेपे । अडिपत् ष्टुप समुच्छ्राये । अस्तुपत् । गुप व्याकुलत्वे । अगुपत् । युप रुप लुप विमोहने । अयुपत् । अरुपत् । अलुपत् । लुभ

गार्ध्ये । अलुभत् । क्षुभ सचलने । अक्षुभत् । नभ तुभ हिंसायां । अनभत् अतुभत् । क्लिन्दू आर्द्रीभावे । अक्लिन्दत् । जिमिदा स्नेहे । अमिदत् । जिक्ष्विदा मोचने । अक्ष्विदत् । ऋध वृद्धौ । आर्धत् । गृधु अभिकाङ्क्षायां । अगृधत् । इति पुषादि । पुषादिद्युतादीत्यादि मन्यते । द्युत शुभ रुच दीप्तौ । अद्युतत् अद्योतिष्ट । एवं सर्वत्र आत्मनेपदेऽपि । अशुभत् । अरुचत् । श्विन आवरणे ।

श्वितादीनां ह्रस्वः ॥४८९॥ श्वितादीनां ह्रस्वो भवति । अश्वितत् । घुट परिवर्तने । अघुटत् । रुट लुट लुठ प्रतीघाते । अरुटत् । अलुटत् । अलुठत् । क्षुभ संचलने । अक्षुभत् । भ्रंस भ्रम अवस्रंसने । अभ्रसत् । अध्रसत् । ध्वस गतौ च । अध्वसत् । स्रम्भु विश्वासे । अस्रभत् । वृत वर्तने । अवृतत् । वृध वृद्धौ । शृधु वर्धने । अवृधत् । शृधु शब्दकुत्सायां । अशृधत् । स्यन्दू प्रस्रवणे । अस्यदत् । क्लृपू सामर्थ्ये । अक्लृपत् । गृधु अभिकाङ्क्षायां । अगृधत् ।

क्लृपो लृत् ॥ ४९० ॥ क्लृपधातोः ऋतो लृत् भवति । अक्लृपत् । इति द्युतादि ॥

भावसेनत्रिविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ।
कृतायां रूपमालायामाख्यातः परिपूर्यते ॥ १ ॥

अथ कृदन्ताः कांश्चित्प्रदर्श्यन्ते ॥

सिद्धिरिजवद्ण्णानुबन्धे ॥ ४९१ ॥ ण्णानुबन्धे कृत्प्रत्यये परे इचि इव कार्यमतिदिश्यते यथासम्भवं ।

धातोः ॥ ४९२ ॥ अविशेषेण धातोरित्यधिकारो वेदितव्यः ।

कृत् ॥ ४९३ ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञा वेदितव्याः ।

कर्तरि कृत् ॥ ४९४ ॥ कृत्प्रत्ययान्वा कर्तृकारके भवन्ति ।

वर्तमाने शन्तृङानशावप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयोः ॥४०५॥ अप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयो परयो वर्तमानकाले धातो शन्तृङानशौ भवत ॥

सार्वधातुकवत् ॥ ४९६ ॥ शानुबन्धे कृति परे सार्वधातुकवत्कार्यं भवति । कृदन्ता प्रायो वाच्यलिङ्गा । शन्तृङन्त त्रिलन्त धातुत्व न जहाति । भवन् पुमान् । भवन्ती स्त्री । भवत्कुलं । लोकोपचारादानशानङावात्मनेपदे ।

आनोऽत्मने ॥४९७॥ अत्र आन प्रत्यय आत्मनेपद भवति ।

आन्मोन्त आने ॥ ४९८ ॥ अकारान्तान्मकारागमो भवति आने परे । पचमान पुत्र । पचमाना लक्ष्मी । पचमान कुल । तथा पचन् पचन्ती पचत् । पचमान पचमाना पचमानमित्यादि ॥ अदन् अदन्ती अदत् । शयान शयाना शयान ।

टे न गुणः ॥ ४९९ ॥ नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणो न भवति शानुबन्धे कृति परे । नुवन् ब्रुवाण । जुव्हत् जुव्हान । दधत् दधान । दीव्यन् । सूयमान । सुन्वन् सुन्वान । अधुवान । सर्वेषामात्मने इत्यादिना गुणो न भवति । चिन्वन् चिन्वान । भावे । भूयमाने देवदत्तेन । एध्यमानमस्माभि । भावे सर्वत्र नपुसकलिङ्गत्वं एकत्वं च । कर्मणि । पच्यमान ओदन । पच्यमानौ ओदनौ । पच्यमाना ओदना । क्रियमाण कट इत्यादि ।

वेत्तेः शन्तुर्वन्सुः ॥ ५०० ॥ विद परस्य शन्तुर्वन्सुर्भवति । विद्वान् विद्वान्सौ ॥

वन्सुकानौ परोक्षावच्च ॥ ५०१ ॥ धातो परोक्षावत्कार्यो वन्सु-

क्वानौ भवतः ॥ क्वन्सु परस्मै कान आत्मनेपदं भवति ।

के यण्वच्च योक्तवर्जनम् ॥ ५०२ ॥ कानुबन्धे कृति परे यण्वत्कार्यं भवति योक्तं वर्जयित्वा । इति न गुणः । बभूवान् बभूवांसौ बभूवांसः । एधाञ्चक्रिवान् । एधाञ्चक्राणः । अत्र नाम्यादेर्गुरुमत इत्यादिना आम. कृञ प्रयुज्यते इत्यनुप्रयोग । पेचिवान् पेचानः । चक्रिवान् चक्राणः ।

य्वोर्व्यञ्जनेऽये ॥ ५०३ ॥ धातोर्यकारवकारयोर्लोपो भवति यकारवर्जिते कृति व्यञ्जने परे । क्नूयी शब्दे । चुक्नूवान् । क्ष्मायी विधूनने । चक्ष्मावान् दिव् क्रीडादौ । दिदिवान् । षिवु तन्तुसन्ताने । सिषिवान् । ष्ठिवु क्षिवु निरसने । तिष्ठिवान् । चिक्षिवान् ।

गमहनविदविशदृशां वा ॥ ५०४ ॥ एषां क्वन्सु आगमः इट् वा भवति यथासंभवं उपधालोपः । जग्मिवान् । इडभावे ।

गमोश्च ॥ ५०५ ॥ गमोश्च परयोर्द्धात्वोर्मो नो भवति । जगन्वान् जघ्निवान् । जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् । ददृशिवान् ।

दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥ ५०६ ॥ एते क्वन्सुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । दाश दाने । दाश्वान् । षह मर्षणे । साह्वान् । मिह सेचने । मीढ्वान् ।

तव्यानीयौ ॥ ५०७ ॥ धातोस्तव्यानीयौ भवतः ।

ते कृत्याः ॥ ५०८ ॥ ते तव्यादयः कृत्या भवन्ति ।

भावकर्मणोः कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ५०९ ॥ भावे कर्मणि च कृत्यक्तखलर्था वेदितव्याः ॥ पूर्वस्यापवादोऽयं ॥ सुजनेन भवितव्यं । भवनीयं । अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । एधितव्यं । एधनीयं । उक्ते कर्मणि प्रथमा । अभिभवितव्यः शत्रुः । अभिभवनीयः । कर्त्तव्यः करणीयः कटः । दातव्यं दानीयं धनं ।

कृत्ययुटोऽन्यत्रापि च ॥ ५१० ॥ कृत्यो युट् च उक्तादन्यत्रापि भवति । स्ना शौचे । स्नानीयं चूर्णं । दानीयो ब्राह्मणः । वृतु वर्तने । समावर्तनीयो गुरुः ॥

स्वराद्यः ॥ ५११ ॥ स्वरान्ताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति । चेयं जेयं नेयं ।

उवर्णादावश्यके ॥ ५१२ ॥ उवर्णान्तादावश्यके घ्यण् भवति । लव्यं अवश्यलाव्यं ॥

शकिसहिपवर्गान्ताच्च ॥ ५१३ ॥ शकिसहिभ्यां पवर्गान्ताच्च यो भवति । शक्लृ शक्तौ । शक्यं । सह्यं । जप्यं । लभ्यं ।

आत्खनोरिच्च ॥ ५१४ ॥ आकारान्तात्खनो नश्च यो भवति अनयोरन्त इकारागमो भवति । देयं पेयं खनु अवदारणे । [illegible] । अन्येषां मते खेयं

यमिमदिगदां त्वनुपसर्गे ॥ ५१५ ॥ एषामनुपसर्गाभावे यो भवति । यम्यं मद्यं गद्यं अनुपसर्गे इति किं ? ण्यण्—प्रयाम्यं । प्रमाद्यं प्रगाद्यं ।

चरेराङि चागुरौ ॥ ५१६ ॥ अनुपसर्गे आङि च चरेर्यो भवति अगुरौ । आचर्यो देशः । अनुपसर्गे इति किं ? अभिचार्यं । अगुराविति किं ? आचार्यो गुरुः ।

पण्यावद्यवर्या विक्रेयगर्ह्यानिरोधेषु ॥५१७॥ एतेष्वर्थेषु एते निपात्यन्ते यथासंख्यं । पण्यमिति निपात्यते विक्रेयार्थे । अवद्यमिति निपात्यते गर्ह्यार्थे । वर्यमिति निपात्यते अनिरोधार्थे । पण व्यवहारे स्तुतौ च । वद व्यक्तायां वाचि । वृञ् वरणे । पण्यं । अवद्यं । वर्यं ।

वह्यं करणे ॥ ५१८ ॥ वह्यमिति निपात्यते करणेऽर्थे । वह्यं शकटं वाह्यमन्यत् ।

अर्यः स्वामिवैश्ये ॥ ५१९ ॥ अर्यमिति निपात्यते स्वामिनि वैश्ये चार्थे । अर्यते इति अर्य स्वामी अर्यो वैश्य ।

उपसर्या काल्याप्रजने ॥ ५२० ॥ प्रजने प्राप्तकाले चेत् उपसर्या इति निपात्यते । सृ गतौ । उपसर्या ऋतुमतीत्यर्थ ।

अजर्यं संगते ॥ ५२१ ॥ अजर्यमिति निपात्यते संगतेऽर्थे । न जीर्यत इत्यजर्यं आर्यसंगत ।

नाम्नि वदः क्यप् च ॥ ५२२ ॥ नाम्नि उपपदे वद क्यप् भवति यश्च ।

सप्तम्युक्तमुपपदम् ॥ ५२३ ॥ धात्वधिकार सप्तम्या निर्दिष्टमुपपदसंज्ञ भवति ।

तत्प्राङ्नाम चेत् ॥ ५२४ ॥ तदुपपद नाम चेद्धातो प्राग्भवति ।

तस्य तेन समासः ॥ ५२५ ॥ तस्य नामोपपदस्य तेन कृदन्तेन सह समासो भवति । ब्रह्मणो वदन अथवा ब्रह्मणा उच्यते ब्रह्मोद्य ब्रह्मवद्य ।

भावे भुवः ॥ ५२६ ॥ नाम्नि उपपदे भुवो धातो क्यप् भवति भावे । ब्रह्मभूय गत ब्रह्मत्व गत इत्यर्थ

हनस्त च ॥ ५२७ ॥ नाम्नि उपपदे हन्ते क्यप् भवति नस्य तकारादेशो भवति । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या ।

वृञ्दृजुषीणशासुस्तुगुहां क्यप् ॥ ५२८ ॥ एषा क्यप् भवति । पुन क्यप्ग्रहण अधिकारनिवृत्त्यर्थं । तेन नाम्नि भावे चेति निवृत्त्यर्थं ।

धातोस्तोन्तः पानुबन्धे ॥ ५२९ ॥ ह्रस्वान्तस्य धातोस्तोऽन्तो भवति पानुबन्धे कृति परे । वृत्य दृत्य । जुषी प्रीतिसेवनयो । जुष्यत इति जुष्य । इत्य । शासु अनुशिष्टौ ॥ शासेरिदुपधाया इत्यादिना आ

कारस्य इत्व । शिष्य । स्तुत्य । गुह्य ।

ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ॥ ५३० ॥ क्लृपि चृति वर्जित ऋकारोपधा द्धातो क्यप् भवति । वृत्य नृत्य दृश्य स्पृश्य ।

भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ५३१ ॥ भृञ असंज्ञायां क्यप भवति । भ्रियत इति भृत्य ।

ग्रहोऽपिप्रतिभ्यां वा ॥ ५३२ ॥ अपिप्रतिभ्यां परात् ग्रहे क्यप् भवति वा । अपिगृह्य । अपिग्राह्य । पक्षे घ्यण् । प्रतिगृह्य प्रतिग्राह्य ।

पदपक्ष्ययोश्च ॥ ५३३ ॥ पदपक्ष्ययोरर्थयोर्ग्रह क्यप भवति । पक्ष भव पक्ष्य । प्रगृह्य पद । पक्षे अर्जुनगृह्या सेना ।

वौ नीपूञ्भ्यां कल्कमुञ्जयोः ॥ ५३४ ॥ वावुपपदे नीपूञ्भ्यां कल्कमुञ्जयोरर्थयो क्यप् भवति । विनीय क क । विपूयो मुञ्ज ।

कृवृषिमृजां वा ॥ ५३५ ॥ कृञादिभ्यो वा क्यप भवति । कृत्य कार्य । वृष वृक्ष सचनं । वृष्य । वर्ष्य । मृज्य । मर्ज्य ।

*मृजो मार्जिः ॥ ५३६ ॥ मृजु इत्येतस्य धातोर्मार्जिरादेशो भवति । चजो कगौ घुन्घानुबन्धयोरिति जकारस्य गकार ॥ मार्ज्य मार्ग्य ।

सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्तरि ॥ ५३७ ॥ एत कर्तरि निपात्यन्त । सरति सुव वा लोकानिति सूर्य । रोचत इति रुच्य । यव ट गमयचल मयो । न व्यथते इति अव्यथ्य ।

भिद्योध्यौ नदे ॥ ५३८ ॥ एतौ कर्तरि नद निपात्येते । भिनत्ति कूलानीति भिद्य । उज्झत्युदकमिद्धध्य ।

युग्यं च पत्रे ॥ ५३९ ॥ युग्यमिति निपात्यत पत्रे वाहनार्थे । युज्यत अनेनेति युग्य ।

कृष्टपच्यकृष्यमसंज्ञायाम् ॥ ५४० ॥ एत निपात्यन्त संज्ञाया ।

कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्या व्रीहयः । कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यत् ।

ऋवर्णव्यञ्जनान्ताद् घ्यण् ५४१ । ऋवर्णान्तात् व्यञ्जनान्ताद्धातोः घ्यण् भवति । णकार उद्धृद्धावार्थः । घकारश्चजोः कगौ इत्यर्थः । कार्यं । स्तृञ् आच्छादने । निस्तार्यं । श्लोकृ लोचृ दर्शने । आलोक्यं आलोच्यं । वाद्यं । कृप कृपायां । कृपे रो लः । कल्प्यं ।

चजोः कगौ धुट्घानुबन्धयोः ॥ ५४२ ॥ चजोः कगौ यथासंख्यं भवतः धुटि घानुबन्धे परे । वाक्यं पाक्यं योग्यं भोग्यं ।

न कवर्गादिव्रज्यजाम् ॥ ५४३ ॥ कवर्गादेः व्रजेः अजश्च चजोः कगौ न भवतः । क्षीज कूज गुज अव्यक्ते शब्दे ॥ कूज्यं कूजं । खज मन्थे । खाज्यं । प्राव्राज्यं । अज क्षेपणे । आज्यं ।

घ्यण्यावश्यके ॥ ५४४ ॥ आवश्यके गम्यमाने चजोः कगौ न भवतः घ्यणि परे । अवश्यपाच्यं । अवश्यभोज्यं ।

प्रवचर्चिरुचियाचियजित्यजाम् ॥ ५४५ ॥ एषां चजोः कगौ न भवतो घ्यणि परे । प्रवाच्यः । आर्च्यः । रोच्यः । याच्यः । याज्यः । त्यज हानौ । त्याज्यः ।

निःप्राभ्यां युजेः शक्ये ॥ ५४६ ॥ निप्राभ्यां परस्य युजेर्गो न भवति शक्यार्थे घ्यणि परे । नियोक्तुं शक्यः नियोज्यः । एवं प्रयोज्यः भृत्यः ।

भुजोऽन्ने । ५४७ भुजो गो न भवति शक्यार्थे घ्यणि परे अन्ने । भोक्तुं शक्यं भोज्यं अन्नं भोज्यं पयः ।

आसुयुवपिरपिलपित्रपिदभिचमां च ॥ ५४८ ॥ आङ्पूर्वात्सुनोतेर्य्वित्यादिभ्यश्च घ्यण् भवति । आसाव्यं । यु मिश्रणे । यूयते याव्यं । टुवप् बीजतन्तुसन्ताने । वाप्यं । रप लप जल्प व्यक्तायां वाचि । राप्यं ।

लभ्यं । त्रपूष् लज्जायां । त्रप्यं । दंभेरिह प्रकृतिनलोप । अवदाभ्यं । आचाम्यं ।

उवर्णादावश्यके ॥ ५४९ ॥ उवर्णान्तात् घ्यण् भवति अवश्यं-भावे गम्यमाने । अवश्यं लूयत इति लाव्यं । एवं नाव्यं । भाव्य ।

पाय्योर्मानसामिधेन्योः ॥ ५५० ॥ पाधोरित्येतयोर्मानसामिधे-न्योरर्थयंमन्ये घ्यण् भवति । आयिरिच्यादन्तानामिति आयिप्रत्यय । पाय्यं । धाय्यं । सामिधेनी ऋक् ।

प्राडोर्नियोऽसंमतानित्ययोः स्वरवत् ॥ ५५१ ॥ प्राडोरुपपद-योर्नियो धातोरसंमतानित्ययोर्यथासंख्य घ्यण् भवति स च स्वरवत । प्रणा-य्यश्चोर । निग्राह्य इत्यर्थ । यो गार्हपत्यादानीयत इति स चानित्यो ऽग्निः । आनाय्यो दक्षिणाग्नि ।

सञ्चिकुण्डपः क्रतौ ॥ ५५२ ॥ संपूर्वाच्चिनोतेः कुण्डपूर्वात्पिबते-र्घ्यण् भवति स च स्वरवत् क्रतावभिधेये । सञ्चाय्य क्रतु । कुण्डपाय्य क्रतु ।

राजसूयश्च ॥ ५५३ ॥ क्रतावभिधेये राजसूय इति निपात्यते । राजा सोतव्य राजा वा सूयते इति राजसूय ।

सान्नाय्यनिकाय्यौ हविर्निवासयोः ॥ ५५४ ॥ एतौ निपात्येते हविर्निवासयोरर्थयो । सान्नाय्य हवि विशिष्टसन्नतिनिकाय्यो निवास ।

परिचाय्योपचाय्यावग्नौ ॥ ५५५ ॥ एतावग्न्यर्थे निपात्येते । परिचाय्योऽग्नि । उपचाय्योऽग्नि ।

चित्याग्निचित्ये च ॥ ५५६ ॥ एतावग्न्यर्थे निपात्येते । चयनं चित्यं । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ।

अमावास्या वा ॥ ५५७ ॥ अमा—सहार्थे अमापूर्वाद्वसतेर्घ्यण् भवति

कालाधिकरणे वा दीर्घत्व निपात्यते । अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्या तिथौ सा तिथि अमावस्या । अमावास्या । यल्लक्षणेनानुपपन्न तत्सर्वं निपातनात्सिद्ध ।

वुणतृचौ ॥ ५५८ ॥ धातोर्वुणतृचौ भवत ।

युवुलामनाकान्ता ॥ ५५९ ॥ युवुला स्थान यथासख्य अन अक अन्त इत्येते भवन्ति । भवतीति भावक भविता । कारक कर्त्ता । नायक नेता । हारक हर्त्ता । बुभूषक । अस्य च लोप बुभूषिता । गुणश्चेक्रीयित । बोभूयक । बोभूयिता । भावक । भावयिता । पुत्रीयिक । पुत्रीयिता ।

हन्तेस्त ५६० ॥ हन्तेर्नकारस्य तो भवति ञणानुबन्धे प्रत्यय पर । हस्य हन्तेर्घिरिणिचो । घातक । हन्ता । हन हिंसागत्यो । आ यरिच्यादन्ताना । दायक । दाता । अवसायक । अवसाता । गायक । गाता ।

नसेटोऽमन्तस्यावमिकमिचमाम् ॥ ५६१ ॥ सेटोऽमन्तस्य वमि कमिचमिवर्जितस्य इचि कृत कार्यं न भवति ञणानुबन्धे कृति परे । शमक शमिता । दमक दमिता । यमक यमिता ।

अच् पचादिभ्यश्च ॥ ५६२ ॥ पचादिभ्य अच् भवति । सर्वे धातव पचादिषु पठ्यन्ते । पच पठ चर देव ।

नन्द्यादेर्यु ॥ ५६३ ॥ नन्द्यादेर्युर्भवति सर्वे धातवो नन्द्यादौ पठ्यन्त । नन्दतीति नन्दन । रमु क्रीडायां रमण । राध साध ससिद्धौ । राधन साधन ।

ग्रहादेर्णिन् ॥ ५६४ ॥ ग्रहादेर्गणात् णिन् भवति । सर्वे धातव ग्रहादौ पठ्यन्त । ग्राही ग्राहिणौ ग्राहिण । स्थायी मायी श्रावी ।

श्वस प्राणने श्वास । व्यध ताडने व्याध । अत्याय । च्युङ् छ्युङ् ज्युङ् ग्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गाङ् श्यैङ गतौ । अवश्याय । दाय । पाय । प्रत्याय इत्यादि ।

ग्रहेर्वा ॥ ५७४ ॥ ग्रहेर्वा णो भवति । ग्राहो जलचर ग्रह ।

स्वरवृदृगमिग्रहामल् ॥ ५७५ । स्वरान्ताद् वृदृगमिग्रहिभ्यश्च अल् भवति घञोपवाद ।

गेहे त्वक ॥ ५७६ ॥ ग्रहेर्गेहेऽभिधेये तु अभ्भवति । गृह्णातीति गृह । गृह दारा ।

नृतिखनिरञ्जिभ्य एव शिल्पिनि वुस् ॥ ५७७ । एभ्य एव शिल्पिनि अभिधेये वुस भवति । नर्तक नर्तकी खनक खनकी । रज रागे ।

उपिधिनीणोश्च ॥ ५७८ ॥ रजे पञ्चमो लोप्यो भवति उपिधिनिणा पत्त ॥ रजते इत्येव शिल्पमस्य ॥ रजक रजकी ।

गस्थकः ॥ ५७९ ॥ गायते शिल्पिन्यर्थे थको भवति । गाथक । गाथकी ।

ण्युट् च ॥ ५८० ॥ गायते शिल्पिन्यर्थे ण्युट च भवति । गायन गायनी ।

हः कालव्रीह्यो. ॥ ५८१ ॥ जहाते काले व्रीहौ चार्थे ण्युट् भवति। जहाति काले भावानिति हायन सवत्सर । जहत्युदकमिति हायना व्रीहय ।

आशिष्यक ॥ ५८२ ॥ आशिषि गम्यमाने धातोरकप्रत्ययो भवति। जीव प्राणधारणे । जीवतात् जीवक । एव नन्दक ।

प्रुसृल्वा साधुकारिणि ॥ ५८३ ॥ एभ्या साधुकारिण्यर्थे अक प्रत्ययो भवति। साधुकरण शिल्पमेव । च्युङ् छ्युङ् प्रुङिति दण्डकधातु ।

सुरासीध्वोः पिबतेः ॥ ५९४ ॥ सुरासीध्वोरुपपदयो पिबतेष्टश्च भवति । सुरापी । सीधुपी ।

हृञोऽच् वयोऽनुद्यमनयोः ॥ ५९५ ॥ कर्मण्युपपदे हरतेरच् भवति वयसि अनुद्यमने गम्यमाने । ऊर्ध्वं नयनमुद्यमनं ततोऽन्यदनुद्यमनं । कवचहरः क्षत्रियकुमारः

आङि ताच्छील्ये ॥ ५९६ ॥ कर्मण्याङि चोपपदे ताच्छील्यार्थे हरतेरच् भवति । पुष्पाणि आहर्तुं शीलमस्य पुष्पाहरो विद्याधरः ।

अर्हश्च ॥ ५९७ ॥ कर्मण्युपपदे अर्हतेरच् भवति । पूजामर्हतीति पूजार्हः ।

धृञः प्रहरणे चादण्डसूत्रयोः ॥ ५९८ ॥ दण्डसूत्रवर्जिते प्रहरणवाचके उपपदे धृञोऽच् भवति वज्रधः चक्रधरः । अदण्डसूत्रयोरिति किं । दण्डधारः । सूत्रधारः ।

धनुर्दण्डत्सरुलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरेषु ग्रहर्वा ॥ ५९९ ॥ एषूपपदेषु ग्रहेरच्वा भवति । धनुर्ग्रहः धनुर्ग्राहः । दण्डग्रहः । दण्डग्राहः । त्सरुग्रहः त्सरुग्राहः । लाङ्गलग्रहः । लाङ्गलग्राहः । अङ्कुशग्रहः अङ्कुशग्राहः । यष्टिग्रहः यष्टिग्राहः । तोमरग्रहः । तोमरग्राहः ।

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ ६०० ॥ स्तम्बकर्णयोरुपपदयोरमिजपिभ्यामच् भवति । स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णेजपः पिशुनः ।

शंपूर्वेभ्यः सञ्ज्ञायाम् ॥ ६०१ ॥ शम्पूर्वेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां अच् भवति । शं करोति इति शंकरः । शम्भवः । शंवदः ।

शीङोऽधिकरणे च ॥ ६०२ ॥ अधिकरणे च नाम्नि उपपदे शेतेरच् भवति । खे शेते खशयः । चकारात् —

पार्श्वपृष्ठादो करणे ॥ ६०३ ॥ पार्श्वपृष्ठादौ करणे उपपदे शीङ

अज भवति । पार्श्वेन शेते पार्श्वशय । पृष्ठशय । कृत ।

चरेष्टः ॥ ६०४ ॥ अधिकरणे नाम्नि उपपदे चरष्टो भवति । कुरुषु चरतीति कुरुचर । एवमटवीचर ।

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः ॥ ६०५ ॥ एषूपपदेषु सर्त्तेष्टो भवति । पुरसर । अग्रतसर अग्रेसर ।

पूर्वे कर्त्तरि ॥ ६०६ ॥ पूर्वशब्दे कर्त्तर्युपपदे सर्त्तेष्टो भवति । पूर्वसर पूर्वसरी ।

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ ६०७ ॥ अशब्दादिषु कर्मसूपपदेषु हेतौ ताच्छील्य आनुलोम्ये कृञष्टो भवति । हेतौ यशस्करी विद्या । ताच्छील्ये श्राद्धकर । आनुलोम्ये वचनकर । अशब्दादिष्विति किं ? शब्दकार । श्लोककार । कलहकार । गाथाकार । वैरकार । चाटुकार । सूत्रकार । मन्त्रकार । पदकार ।

तमआद्यन्तानन्तकारबहुबाह्वहर्दिवाविभानिशाप्रभाभाश्चित्रकर्तृनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिक्षेत्रजंघाधनुररुःसंख्यासु च ॥ ६०८ ॥ तमआदिषु कर्मसूपपदेषु कृञष्टो भवति । तमस्करोतीति तमस्कर । रूढित्वात् सत्व सकार । एकर आदिकर । अन्तकर । अनन्तकर । कारकर । बहुकर बाहुकर । अहस्कर दिवाकर । विभाकर । निशाकर । प्रभाकर । भास्कर । चित्रकर । कर्तृकर नान्दीकर । किं करोतीति किंकर । लिपिकर । लिबिकर बलिकर भक्तिकर । क्षेत्रकर जंघाकर । धनुष्कर । अरुष्कर । एकर । द्विकर । इत्यादि । चकारात् रजनीकर ।

भृतौ कर्मशब्दे ६०९ । कर्मशब्द उपपदे कृञष्टो भवति भृ-

तादर्थ्ये । कर्मकरो भृत्य. ।

इस्तम्बशकृतोः व्रीहिवत्सयोः ॥ ६१० ॥ स्तम्बशकृतोरुपपदयोः कृञ इर्भवति स्तम्बकरिः व्रीहि. । शकृत्करिः वाल्वत्सः ।

हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ ६११ ॥ दृतिनाथयोरुपपदयोर्हरतेरिर्भवति पश्वर्थे । दृतिहरि नाथहरिः । पशु. ।

फलेमलरजःसु ग्रहे ॥ ६१२ ॥ एषूपपदेषु ग्रहेरिर्भवति । फलेग्रहिः । मलग्रहिः । रजोग्रहिः ।

देववातयोरापेः ॥ ६१३ ॥ देववातयोरुपपदयोराप्नोतेरिर्भवति । देवानाप्नोति देवापि. । वातापि ।

आत्मोदरकुक्षिषु भृञः खिः ॥ ६१४ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु भृञः खिर्भवति । नस्तु क्वचित् इति नलोपः ।

ह्रस्वारुषोर्मोन्तः ॥ ६१५ ॥ ह्रस्वान्तस्यानव्ययस्यारुषश्चोपपदस्य मकारान्तो भवति खानुबन्धे कृति परे । आत्मानं बिभर्तीति आत्मंभरिः । एवमुदरंभरिः । कुक्षिंभरिः ।

एजेः खश् ॥ ६१६ ॥ कर्मण्युपपदे एजयतेरिनन्तात् खश् भवति । एजृ कंपने । जनमेजयतीति जनमेजय. ।

शुनीस्तनमुञ्जकूलास्यपुष्पेषु धेटः ॥ ६१७ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु धेटः खश् भवति ।

दीर्घस्योपपदस्यानव्ययस्य खानुबन्धे ॥ ६१८ ॥ दीर्घान्तस्यानव्ययस्योपपदस्य ह्रस्वो भवति खानुबन्धे कृति परे । धेट् पाने । शुनीं धयतीति शुनिंधयः । स्तनं धयतीति स्तनंधयः । मुञ्जंधयः । कूलंधयः । आस्यंधयः । पुष्पंधयः । शुनिन्धयी ।

नाडीकरमुष्टिपाणिनासिकासु ध्मश्च ॥ ६१९ ॥ एषु कर्मसूप-

एषु धमेर्धेटश्च खश् भवति । नाडिन्धम । करन्धम । करन्धय । मुष्टिन्धय । मुष्टिन्धम । पाणिन्धय । पाणिन्धम । नासिकन्धम । नासिकन्धय ।

विध्वरुस्तिलेषु तुदः ॥ ६२० ॥ एषु कर्मसूपपदेषु तुदः खश् भवति । विधुंतुदः ।

संयोगादेर्धुटः ॥ ६२१ ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति धुटि परे । अरुंतुदः । तिलन्तुद ।

असूर्योग्रयोर्दृशः ॥ ६२२ ॥ अनयोरुपपदयोर्दृशः खश् भवति । असूर्यंपश्या राजदाराः । उग्रंपश्या ।

ललाटे तपः ॥ ६२३ ॥ ललाटे उपपदे तपेः खश् भवति । ललाटंतप ।

मितनखपरिमाणेषु पचः ॥ ६२४ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु पच खश् भवति । मितम्पचा ब्राह्मणी । नखंपचा यवागूः । प्रस्थंपचा द्रोणंपचा स्थाली ।

कूले उद्रुजोद्वहोः ॥ ६२५ ॥ कूले उपपदे उद्रुजोद्वहोः खश् भवति । कूलमुद्रुजो गजः । कूलमुद्रुजा नदी । कूलमुद्वह समुद्र ।

वहंलिहाभ्रंलिहपरन्तपेरंमदाश्च ॥ ६२६ ॥ एते खशन्ता निपात्यन्ते । वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः । परंतपः खलः । इरंमदा सीधुः । यदागन् वातमजन्तीति वातमजा । शर्द्धं जहातीति शर्द्धंजहा माषाः ।

वदेः खः प्रियवशयोः ॥ ६२७ ॥ अनयोरुपपदयोर्वदेः खो भवति । प्रियंवदः । वशंवदः ।

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ६२८ ॥ एषूपपदेषु कषेः खो भवति । कष हिंसायामिति दण्डकधातुः । सर्वंकषः खलः । कूलंकषा नदी । अभ्रंकषो गिरिः । करीषंकषा वात्या ।

भयार्त्तिमेघेषु कृञः ॥ ६२९ ॥ एषूपपदेषु
भयकर । ऋतिकर । मेघकर ।

क्षेमप्रियमद्रेष्वण्च ॥ ६३० ॥ एषूपपदेषु
क्षेमकर क्षेमकार प्रियकर प्रियकार । मद्रकर

नाम्नि तृभृवृजिधारितपिदमिसहां भ
पपदे एषां सञ्ज्ञायां खो भवति । रथेन तरती
तीति विश्वंभरा भू । पतिं वृणीत पतिंवरा
वसु धारयतीति वसुन्धरा । शत्रु तापयतीति
रिन्दम । शत्रु सहत इति शत्रुंसह ।

गमश्च ॥ ६३२ ॥ नाम्नि उपपदे
गम हृदयङ्गमा वाच ।

उरंविहायसोरुरविहौ च ॥ ६३३
न गमश्च खो भवति सञ्ज्ञायां । उरसा
गच्छतीति विहङ्गम ।

डोऽसंज्ञायामपि ॥ ६३४ ॥
यामपि । भुजाभ्यां गच्छतीति भुजग
ग । दुर्ग । पारग । पन्नग । तुरग ।
विहग ।

विहङ्गतुरङ्गभुजङ्गाश्च ॥ ६३५ ॥
विहङ्ग । तुरङ्ग । भुजङ्ग ।

अन्यतोऽपि च ॥ ६३६ ॥ नाम्नि
भवति । खानि खनतीति खाड्न इत्र । गिरौ शेते
रि अन्यत पठित्ति ।

हन्तेः कर्मण्याशीर्गत्योः ॥ ६३७ ॥ कर्मण्युपपदे आशिषि गतौ च वर्तमानाद्धन्तेर्डो भवति। शत्रु वध्यात् शत्रुहः । क्रोशं हन्तीति क्रोशहः ।

अपात्क्लेशतमसोः ॥ ६३८ ॥ क्लेशतमसोरुपपदयोरपहन्तेर्डो भवति क्लेशापहः । तमोपहः । दुःखापहः । ज्वरापहः । विषापहः । अन्यतोऽपि अन्यापहः । दर्पापहः ।

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ६३९ ॥ कुमारशीर्षयोरुपपदयोः हन्तेर्णिन् भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती ।

टग्लक्षणे जायापत्योः ॥ ६४० ॥ जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टग भवति लक्षणवत्कर्तरि । जायाघ्नः ब्राह्मणः । पतिघ्नी वृषली ।

अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥ ६४१ ॥ अमनुष्यकर्तृकेऽपि च वर्तमानात् हन्तेरपि टग्भवति । जायाघ्नः तिलकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । वातघ्नं तैलं । श्लेष्माणं हन्तीति श्लेष्मघ्नं त्रिकटुकं । अपि शब्दात् घृतघ्नं ।

हस्तिबाहुकपाटेषु शक्तौ ॥ ६४२ ॥ एषूपपदेषु हन्तेष्टग्भवति शक्तौ । हस्तिनं हन्तीति हस्तिघ्नः । एवं बाहुघ्नः । कपाटघ्नः ।

पाणिघताडघा शिल्पिनि ॥ ६४३ ॥ एतौ शिल्पिनि निपात्येते । पाणिना हन्तीति पाणिघः । ताडघः ।

नग्नपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाढ्येष्वभूततद्भावे कृञः ख्युट् करणे ॥ ६४४ ॥ नग्नादिषूपपदेषु अभूततद्भावार्थे कृञः ख्युट् भवति करणे। अनग्नो नग्नः क्रियते अनेन नग्नंकरणं द्यूतं । एवं पलितंकरणं तैलं । प्रियंकरणं शीलं । अन्धंकरणः शोकः । स्थूलंकरणं दधि । सुभगंकरणं रूपं । आढ्यंकरणं वित्तं ।

भुवः खिष्णुखुकञौ कर्तरि ॥ ६४५ ॥ नग्नादिषूपपदेषु अभूत-

भयार्त्तिमेघेषु कृञ ॥ ६२९ । एषूपपदेषु कृञ खो भवति। भयङ्कर । ऋतिङ्कर । मेघङ्कर ।

क्षेमप्रियमद्रेष्वण्च ॥ ६३० ॥ एषूपपदेषु कृञ खो भवति अण्च । क्षेमङ्कर क्षेमकार प्रियङ्कर प्रियकार । मद्रङ्कर मद्रकार ।

नाम्नि तृभृवृजिधारितपिदमिसहां सञ्ज्ञायाम् ॥६३ ॥ नाम्न्युपपदे एभ्य सञ्ज्ञायां खो भवति रथेन तरतीति रथन्तरं साम विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरा भूः । पतिं वृणीते पतिंवरा कन्या । धनं जयतीति धनञ्जय वसु धारयतीति वसुन्धरा । शत्रुं तापयतीति शत्रुंतप । अरिं दमयतीति अरिन्दम । शत्रुं सहते इति शत्रुंसह ।

गमश्च ॥ ६३२ ॥ नाम्नि उपपदे गमश्च खो भवति सञ्ज्ञायां। सुतंगम हृदयङ्गमा वाच ।

उरोविहायसोरुरविहौ च । ६३३ । उरोविहायसोरुरविहौ भवत गमश्च खो भवति सञ्ज्ञायां । उरसा गच्छतीति उरङ्गम । विहायसा गच्छतीति विहङ्गम ।

डोऽसञ्ज्ञायामपि ॥ ६३४॥ नाम्नि उपपदे गमेर्डो भवत्यसञ्ज्ञायामपि । भुजाभ्यां गच्छतीति भुजग तुरग । प्लवग । पन्नग । अन्तग । दूरग । पारग । पतग । नग । दुर्ग । नाग । अग । उरग । विहग ।

विहङ्गतुरङ्गभुजङ्गाश्च ॥ ६३५ ॥ एते डन्ता निपात्यन्ते सञ्ज्ञायां। विहङ्ग । तुरङ्ग । भुजङ्ग ।

अन्यतोऽपि च ॥ ६३६ ॥ नाम्नि उपपदे गमेरन्यस्मादपि डो भवति । दारं ददातीति दारद हन । गिरौ शेते गिरिश । वराहं हन्तीति वराह । परिखन्यते परिखा ।

हन्तेः कर्मण्याशीर्गत्योः ॥ ६३७ ॥ कर्मण्युपपदे आशिषि गतौ च वर्तमानाद्धन्तेर्डो भवति। शत्रु वध्यात् शत्रुहः। क्रोशं हन्तीति क्रोशहः।

अपात्क्लेशतमसोः ॥ ६३८ ॥ क्लेशतमसोरुपपदयोरपहन्तेर्डो भवति क्लेशापहः। तमोपहः। दुःखापहः। ज्वरापहः। विषापहः। अन्यतोऽपि अन्यापहः। दर्पापहः।

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ६३९ ॥ कुमारशीर्षयोरुपपदयोः हन्तेर्णिन् भवति। कुमारघाती। शीर्षघाती।

टग्लक्षणे जायापत्योः ॥ ६४० ॥ जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टग् भवति लक्षणवत्कर्तरि। जायाघ्नः ब्राह्मणः। पतिघ्नी वृषली।

अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥ ६४१ ॥ अमनुष्यकर्तृकेऽपि च वर्तमानात् हन्तेरपि टग्भवति। जायाघ्नः तिलकः। पतिघ्नी पाणिरेखा। पित्तघ्नं घृतम्। वातघ्नं तैलं। श्लेष्माणं हन्तीति श्लेष्मघ्नं त्रिकटुकं। अपि शब्दात् कृतघ्नः।

हस्तिबाहुकपाटेषु शक्तौ ॥ ६४२ ॥ एषूपपदेषु हन्तेष्टग्भवति शक्तौ। हस्तिनं हन्तीति हस्तिघ्नः। एवं बाहुघ्नः। कपाटघ्नः।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ६४३ ॥ एतौ शिल्पे निपात्येते। पाणिना हन्तीति पाणिघः। ताडघः।

नग्नपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाढ्येष्वभूततद्भावे कृञः ख्युट् करणे ॥ ६४४ ॥ नग्नादिषूपपदेषु अभूततद्भावे कृञः ख्युट् भवति करणे। अनग्नो नग्नः क्रियते येन तत् नग्नकरणं द्यूतं। एवं पलितङ्करणं तैलं। प्रियङ्करणं शीलं। अन्धङ्करणः शोकः। स्थूलङ्करणं दधि। सुभगङ्करणं रूपं। आढ्यङ्करणं वित्तं।

भुवः खिष्णुखुकञौ कर्तरि ॥ ६४५ ॥ नग्नादिषूपपदेषु अभूत-

तद्भावे भुव खिष्णुखुकञौ भवत कर्त्तरि। अनग्नो नग्नो भवति नग्न भविष्णु। नग्नभावुक। पलितभविष्णु। पलितभावुक। प्रियभविष्णु। प्रियंभावुक। अन्धभविष्णु अन्धभावुक। स्थूलभविष्णु स्थूलभावुक।

कर्मणि भजो विण् ॥ ६४६ ॥ कर्मणि भजो विण भवति। वेर्लोपेऽपृक्तस्य इति वेर्लोपो भवति ॥ अर्द्धभाक्। पादभाक्।

सहः छन्दसि ॥ ६४७ ॥ छन्दसि भाषाया सहो विण् भवति। तुरासहं

सहेस्सो ढः ॥ ६४८ ॥ सहेस्सकारस्य षत्व भवति हकारस्य ढकारो भवति चेत्। तुराषाड तुरासाहौ तुरासाड।

वहश्च ॥ ६४९ ॥ नाम्नि उपपदे वहश्च विण् भवति। प्रष्ठवाट प्रष्ठौही।

अनसि डश्च ॥ ६५० ॥ अनस्युपपदे वहश्च विण भवति। अन सश्च डो भवति। अनड्वान्। अनडुही।

दुहः को घश्च ॥ ६५१ ॥ दुह को भवति अन्तस्य घादेश। ब्रह्मदुघा। कामदुघा।

विट् क्रमिगमिखनिसनिजनाम् ॥ ६५२ ॥ नाम्नि एभ्यो विट भवति।

विड्वनोराः ॥ ६५३ ॥ विटि च वनि च प्रत्यये पर पञ्चमान्त स्याकारो भवति। उदधिक्रा। अग्रेगा। बिसखा। गोषा। अब्जा।

आतो मन क्वनिपवनिपविच ॥ ६५४ ॥ आकारान्ताद्धातोर्मन क्वनिप् वनिप विच् एते प्रत्यया भवन्ति। मन् सुष्ठु ददातीति सुदामा। अश्व इव तिष्ठतीति अश्वत्थामा। क्वनिप। सुपीवा। सुधीवा। वनिप्। भूरिदावा। घृतपावा। विच्। क्षीरपा। सर्वापहारी प्रत्ययलोप।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ६५५ ॥ अन्येभ्योपि धातुभ्य एत प्रत्यया दृश्यन्ते । मन् कृतवर्मा । क्वनिप् इण गतो । प्रातरेति प्रातरित्वा । वनिप् यज्वा । विच—रिषि हिंसायां रिट् ।

क्विप् ॥ ६५६ ॥ धातो क्विप् दृश्यते । उखाया स्रंसते उखास्रत् । पर्णध्वत् ।

व क्वौ ॥ ६५७ ॥ वन सम्प्रसारण दीर्घत्वापद्यते क्वावत । ऊः ज्वौ जः ।

ध्याप्यो: ॥ ६५८ ॥ ध्याप्योः सम्प्रसारण दीर्घत्वापद्यते क्वौ परे । आधीः । व्याधी । आपीः । वचनात्सम्प्रसारण सिद्धम्

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥ ६५९ ॥ पञ्चमान्तस्योपधाया क्वौ धुटि चागुणे प्रत्यये परे दीर्घो भवति ।

मो नो धातोः ॥ ६६० ॥ धातोर्मकारस्य नकारो भवति धुट्यन्ते च । प्रशान् । प्रतान् ।

च्छ्वोः शूठौ पञ्चमे च ॥ ६६१ ॥ छकारवकारयोः शूठौ धुटि क्वौ भवत क्वौ धुट्यगुणे पञ्चमे च । दिव विठ गतौ । विठ गोविट् प्रच्छ ज्ञीप्सायां पथिप्राट् । क्वचिद् ह्रस्वस्य दीर्घता । दिव अक्षू । पिव् स्यू । प्रच्छ प्रष्ट पृष्ट्वा । दिव् द्यूत । द्यूत्वा । विच्छ विश्न । उभय द्वि पाठे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव ।

श्रिव्यविमविज्वरित्वरामुपधया ॥ ६६२ ॥ एषामुपधया सह वकारस्य ऊठ भवति क्वौ धुट्यगुणे पञ्चमे च । श्रिवु गतिशोषणयो । श्रू । अव रक्ष पालने । अव् ऊ । मव्य बन्धने मू । ज्वर रोगे जू । त्वर तू ।

राल्लोपौ । ६६३ ॥ रेफात्परो छकारवकारौ लोप्यौ भवत क्वौ धुट्यगुणे पञ्चमे च । मूर्च्छ मू । धुर्व धू ।

वहे पञ्चम्या भ्रंशेः ॥ ६६४ ॥ वहे पञ्चम्यन्ते उपपदे भ्रशेः क्विप् भवति । भ्रश भ्रंश अध पतने । वहात् भ्रश्यत इति वहभ्रट् ।

स्पृशोऽनुदके ॥ ६६५ ॥ अनुदके नाम्नि उपपदे स्पृशः क्विप् भवति । स्पृश सम्पृशे । घृतस्पृक् मन्त्रस्पृक् ।

अदोऽनन्ने ॥ ६६६ ॥ अनन्न उपपदे अदः क्विप् भवति । सस्यमत्तीति सस्यात् । तृणात् ।

क्रव्ये च ॥ ६६७ ॥ क्रव्ये चोपपदे अदः क्विप् भवति पक्वेऽर्थे । क्रव्यात् । पुनर्वचनादण् अपक्वेऽपि । क्रव्यादः राक्षसः ।

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिहश्च ॥ ६६८ ॥ एते क्विबन्ता निपात्यन्ते । ऋतौ यजतीति स्वपि यजि ऋत्वादेशो सम्प्रसारणं, वसुर्णे इति वत्वं । ऋत्विक् । धृष्णोतीति दधृक् । स्रक् । दिक् । उष्णिक् ।

सत्सूद्विषद्रुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि ॥ ६६९ ॥ एषामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि नाम्नि अप्यनाम्नि उपपदे क्विप् भवति । उपसीदतीति उपसत् । सत् । सभासत् । सूङादि ऽसू । सू । अण्डसू । द्विष् अप्रीतौ । विद्विट् । द्विट् । मित्रद्विट् । द्रुह् जिघांसायां प्रध्रुक् । ध्रुक् । मित्रध्रुक् प्रधुक् गाधुक् । प्रयुक् युक् अश्वयुक् । संवित वित् वदवित् । प्रभित् भित् काष्ठभित । प्रच्छित् छित रज्जुच्छित । प्रजित जित अमनिजित् । अवनी नी सेनानी । विराट राट गिरिराट ।

कर्मण्युपमानेत्यदादौ दृशष्टकसकौ च ॥ ६७० ॥ कर्मण्युपमाने त्यदादौ उपपदे दृशष्टक्सकौ च भवतः । चकारात क्विप् च ।

आ सर्वनाम्नः ॥ ६७१ ॥ दृग्दृशदृक्षेषु परतः सर्वनाम्न आकारो भवति । दृशिर् प्रेक्षणे । तमिव पश्यतीति अथवा स इव दृश्यते इति तादृश । तादृक्ष । तादृक् । यादृश । यादृक् । यादृक्ष । एतादृश । एतादृक्ष । एतादृक् ।

इदमीः ॥ ६७२ । दृगादिषु परत इदमीर्भवति । इदमिव पश्यतीति ईदृश ईदृक्ष ईदृक् ।

किं कीः ॥ ६७३ ॥ दृगादिषु किं कीर्भवति । किमिव पश्यतीति कीदृश । कीदृक्ष कीदृक ।

अदोमूः ॥ ६७४ ॥ दृगादिषु अदस् अमूर्भवति । अमुमिव पश्यतीति अमूदृश अमूदृक्ष अमूदृक ।

दृग्दृशदृक्षेषु समानस्य सः ॥ ६७५ ॥ दृगादिषु परेषु समानस्य सभावो भवति । समानमिव पश्यतीति सदृश । सदृक्ष । सदृक ।

नाम्न्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ६७६ ॥ अजातौ नाम्नि उपपदे धातोर्णिनिर्भवति ताच्छील्येऽर्थे तच्छब्देन धात्वर्थो गृह्यत । उष्णं भोक्तुं शीलमस्य उष्णभोजी । धर्ममवभासितुं शीलमस्य धर्ममवभास्यत इति एव शील धर्मावभासी । प्रियवादी । प्रियवादिनी ।

कर्तर्युपमाने ॥ ६७७ ॥ कर्तृवाचिनि उपमाने उपपदे धातोर्णिनिर्भवति । उष्ट्र इव क्रोशतीति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क्षरावी । हंसगामिनी ।

व्रताभीक्ष्ण्ययोश्च ॥ ६७८ ॥ व्रताभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्धातोर्णिनिर्भवति । व्रत शास्त्रविहितो नियम । आभीक्ष्ण्य पौन पुन्य । अश्राद्धभोजी । स्थण्डिलशायी । क्षीरपायिण उशीनरा । सौवीरपायिणो बाह्लिका ।

मनः पुंवच्चात्र ॥ ६७९ ॥ कर्मण्युपपदे मन्यतेर्णिनिर्भवति उपपदस्य पुंवद्भवति यथासम्भव । पटुमानी । पट्वीमात्मान मन्यते । पटुमानिनी ।

खश्चात्मने ॥ ६८० ॥ कर्मण्युपपदे आत्मार्थे मन्यतेर्णिनिर्भवति खश्च प्रत्यय पुंवच्च । विदुषीमिव आत्मानं मन्यते विद्वन्मानिनी । पटुमिवात्मानं मन्यते पटुमन्य ।

करणेऽतीते यजः ॥ ६८१ ॥ करणे उपपदे यजेर्णिन

तीतेऽर्थे । अग्निष्टोमेन इष्टवान् अग्निष्टोमयाजी । वाजपेययाजी ।

कर्मणि हनः कुत्सायाम् ॥ ६८२ ॥ कर्मण्युपपदे हन्तेर्णिनिर्भवति अतीते काले वर्त्तमानात् कुत्साया । पितृघाती । मातृघाती ।

क्विप् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु ॥ ६८३ ॥ ब्रह्मादिषूपपदेष्वतीते हन्ते क्विप् भवति । ब्रह्माणं हन्तिस्म ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा ।

कृञः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदेषु ॥ ६८४ ॥ एतेषूपपदेषु कृञ क्विप् भवति अतीते । सुष्ठु करोतिस्म सुकृत् । पुण्यकृत् । पापकृत् । कर्मकृत् । मन्त्रकृत । पदकृत् ।

सोमे सुञः ॥ ६८५ ॥ सोमे उपपदे सुञ क्विप् भवति अतीते । सोम सुनोतिस्म सोमसुत् ।

चेरग्नौ ॥ ६८६ ॥ अग्नावुपपदे चिनोते क्विप् भवति अतीते । अग्निं चिनोतिस्म अग्निचित् ।

विक्रिय इन् कुत्सायाम् ॥ ६८७ ॥ विक्रीणातेरतीते कुत्साया इन् भवति । सोम विक्रीणीतेस्म सोमविक्रयी । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ।

दृशेः क्वनिप् ॥ ६८८ ॥ कर्मण्युपपदे दृशे क्वनिप् भवति अतीते । मेरुं पश्यतिस्म मेरुदृश्वा ।

सहराजोर्युधः ॥ ६८९ ॥ सहराजोरुपपदयो युध क्वनिप् भवति अतीते । युध सम्प्रहारे सह युध्यतेस्म सहयुध्वा । राजानं युध्यतेस्म राजयुध्वा ।

कृञश्च ॥ ६९० ॥ सहराजोरुपपदयो कृञ क्वनिप् भवति अतीते । सहकृत्वा । राजकृत्वा

सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्डः ॥ ६९१ ॥ सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डो भवति अतीते । जले जातं जलज । सरसिजं । संस्कारात् जातं संस्कारज । बुद्धिज । एवं पङ्कज । गोज ।

अन्यत्रापि च ॥ ६९२ ॥ अन्यस्मिन्नप्युपपदे जनेर्डो भवति अतीत । न जात अज । ब्राह्मणा जातो द्विज । अभिज । अग्रज । अनुज । पुमासमनुजात ।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ॥
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥१॥
वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ॥
षोडशादौ विकारः स्याद्वर्णनाशः पृषोदरे ॥ २ ॥
वर्णविकारनाशाभ्या धातोरतिशयेन य ।
योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ ३ ॥

मह्या रौतीति मयूर । भ्रमन् रौतीति भ्रमर । व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायात् पुमोऽन्शब्दलोप इति सूत्रेण अन्शब्दलोप । सयोगान्तस्य लोप इति सलोप । पुमनुज । पुंडनुज ।

निष्ठा ॥ ६९३ । धातोर्निष्ठाप्रत्ययो भवति अतीत काले ।

क्तक्तवन्तू निष्ठा ॥ ६९४ ॥ क्तक्तवन्तू निष्ठासंज्ञौ भवत ।

न श्रुवर्णवृता कानुबन्धे ॥ ६९५ ॥ श्रयतरुवर्णान्तस्य वृङ्वृञ् अनयोश्च नेड् भवति कानुबन्धेऽसार्वधातुके । श्रित श्रितवान् । युत युतवान् । भूत भूतवान् । वृत वृतवान् ।

रान्निष्ठातो नोऽपूर्च्छिमदिख्याध्याभ्य ॥ ६९६ ॥ रकारान्तस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति नतु पूर्च्छिमदिख्याध्याभ्य । शृ हिंसायां । शीर्ण शीर्णवान् । कीर्ण कीर्णवान् । गीर्ण गीर्णवान् । प्रतिषेध किम् ? पॄ पूर्त पूर्तवान् । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययो । मूर्त मूर्तवान् । मत्त । न डीङ्शीङ्पूङ्धृषिक्ष्विदिस्विदिमिदापतिनिष्कुपोरिति इट्प्रतिषेध । ध्यात । ध्यातः ।

निष्ठेटीन. ॥ ६९७ ॥ निष्ठायामिटि परे इनो लोपो भवति । चोर्य

तेस्म चोरितः चोरितवान्। कारितः कारितवान्॥ क्षुधिवसोश्चेति वर्त्तन।

निष्ठायाञ्च ॥ ६९८ ॥ क्षुधिवसोर्निष्ठाया वा नेट् भवति।

लुभो विमोहने ॥ ६९९ ॥ विमोहनेऽर्थे लुभो निष्ठाया वा नेट् भवति। क्षुधितः क्षुधितवान्। उषितः उषितवान्। लुभ गार्ध्ये लुभितः लुभितवान्। लुब्धः लुब्धवान्।

पूङ्क्लिशोर्वा ॥ ७०० ॥ पूङः क्लिशश्च निष्ठायामिड् वा भवति। पूतः पूतवान्। पवितः पवितवान्। क्लिश विबाधने। क्लिष्टः क्लिष्टवान्। क्लिशितः क्लिशितवान्।

न डीङ्शीदनुबन्धवेटामपतितिनिष्कुषोः ॥ ७०१ ॥ डीङ श्वयन शीदनुबन्धस्य च वेटस्य निष्ठायां नेट् भवति अपतितिनिष्कुषोः।

ल्वाद्योदनुबन्धाच्च ॥ ७०२ ॥ ल्वादिभ्य ओदनुबन्धेभ्यश्च परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति। डीङ् विहायसा गतौ। डीनः डीनवान्। टुओश्वि गतिवृद्धयोः।

तदीर्घमन्त्यम् ॥ ७०३ ॥ तत्सम्प्रसारणमन्त्यं चेद्दीर्घमापद्यते। शूनः शूनवान्। दीप्तः दीप्तवान्। ओलजी ओलस्जी व्रीडायां। लज्जेस्म अन्तरङ्गत्वात् चजोः कगौ धुटि चानुबन्धयोरिति जकारस्य गकारः। लग्नः लग्नवान्।

धुटि खनिसनिजनाम् ॥ ७०४ ॥ एषां पञ्चमान्तस्य आकारो भवति धुटि परे। खातः। सातः। जातः। जातवान्। वटः— गुहू संवरणे। हे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः। गूढः गूढवान्।

दादस्य च ॥ ७०५ ॥ दकागतस्य निष्ठातकारस्य दस्य च नकारो भवति।

आदनुबन्धाच्च ॥ ७०६ ॥ आकारादनुबन्धाद्धातोर्नेड् भवति नि-

ष्ठाया । च्छिदिर् द्वैधीकरणे । भिन्नः भिन्नवान् । क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लिन्नः क्लिन्नवान् ।

आतोऽन्तस्थायुक्तात् ॥ ७०७ ॥ अन्तस्थासंयुक्तादाकारान्तस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । ग्लै हर्षक्षये । ग्लानः ग्लानवान् । म्लै गात्रविनामे । म्लानः । श्रा पाके । श्राणः । द्रा कुत्सायां गतौ । विद्राणः विद्राणवान् ।

व्रश्चेः कश्च ॥ ७०८ ॥ व्रश्चेः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति चश्चान्तादेशः । व्रश्चू छेदने । सम्प्रसारणं । वृक्णः वृक्णवान् ।

क्षैशुषिपचां मकवाः ॥ ७०९ ॥ एभ्यो निष्ठातकारस्य यथासंख्यं मकवा भवन्ति । क्षै जै षै क्षये । क्षामः क्षामवान् । शुष्कः । पक्व ।

*** वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां धुटि पञ्चमोऽन्तः** ॥७१०॥ वनतेस्तनोत्यादेः प्रतिषिद्धेटश्च पञ्चमस्य लोपो भवति धुट्यगुणे पञ्चमे च । आकारस्य अद् भवति । वन षण सम्भक्तौ । वत । तत । हत । यत । रत । नत । गत । गतवान् ।

जपिवमिभ्यामिड् वा ॥ ७११ ॥ जपिवमिभ्यामिड् वा भवति निष्ठायां । जप मानसे च । जप्त जप्तवान् । जपित जपितवान् । वान्त वान्तवान् वमित वमितवान् ।

ल्यादेश्च श्वसः ॥ ७१२ ॥ ल्यादेश्च परस्य श्वस इड् वा भवति निष्ठायां । विश्वस्त । विश्वसित । विश्वस्तवान् विश्वसितवान् । आश्वस्त आश्वस्तवान् । आश्वसित आश्वसितवान् ।

भावादिकर्मणोर्वा ॥ ७१३ ॥ आदनुबन्धाद्धातोर्भावे आदिक्रियायाञ्च इड् वा भवति निष्ठायां ।

शीङ्पूङ्धृषिक्ष्विदिस्विदिमिदां निष्ठासेट् ॥ ७१४ ॥ शीङ-

दीना निष्ठा सेट् गुणी भवति शयित शयितवान् । पवित पवितवान्, निधृषा प्रागल्भ्ये । धर्षित धर्षितवान् । प्रस्वेदित प्रस्विन्न । प्रस्वेदित प्रस्विन्न । प्रमेदित । प्रमिन्न । प्रमिन्नवान्

स्फायः स्फीः ॥ ७१५ स्फाय स्फीरादेशो भवति निष्ठाया स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । स्फीत स्फीतवान् ।

भावादिकर्मणोर्वोदुपधात् ॥ ७१६ ॥ उदुपधाद्धातोर्निष्ठा सेट गुणी भवति वा भाव आदिक्रियायाश्च । द्योतितमनेन द्युतितमनेन । प्रद्योतित प्रद्युतित

यपि चादो जग्धि. ॥ ७१७ ॥ तकारादौ अगुण यपि च परे अदेर्जग्धिर्भवति जग्ध अघने स्म निष्ठाक्त ।

यतिस्यमास्था त्यगुणे ॥७१८॥ एषा तकारादावगुणे प्रत्यये परे इड् भवति । दो अवखण्डने । दितवान् । अवसित । माङ माने । मित । स्थित स्थितवान् ।

वा छाशोः ॥ ७१९ ॥ छाशोस्तकारादावगुणे इड वा भवति । छो छेदने । अवच्छित अवच्छात । शो तनूकरणे निशित निशात ।

दधातेर्हिः ॥ ७२० ॥ दधातेर्हिर्भवति तकारादावगुणे । अभिहित । अभिहितवान् ।

स्वरान्तादुपसर्गात्तः ॥ ७२१ ॥ स्वरान्तादुपसर्गात्परस्य दासञ्ज्ञकस्य तो भवति तकारादावगुणे । प्रत्त प्रत्तवान् । नित्त नित्तवान् ।

दद्दोऽधः ॥ ७२२ ॥ अघेटो दासञ्ज्ञकस्य दद्भवति तकारादावगुणे । दत्त दत्तवान् । दत्त्वा दत्ति । धाव् गतिशुद्ध्योः । धौ शठौ ।

अवर्णादूठो वृद्धिः ॥ ७२३ ॥ अवर्णात्परस्य ऊठो वृद्धिर्भवति । धौत ।

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७२४ ॥ आदिक्रियायां कर्तरि च क्तो भवति वक्तिन्य । प्रकृत कटं भवान् । प्रकृत कटो भवता । सुप्तो भवान् । प्रसुप्त भवता । प्रारब्ध आदिक्रियायातक ।

गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२५ ॥ गत्यर्थेभ्य अकर्मकेभ्य श्लिषादिभ्यश्च कर्तरि क्त भवति । गतो ग्राम भवान् । ग्रामो भवता प्राप्त । ग्राम भवान् प्राप्त । प्राप्ता ग्रामा भवता । ग्लानो भवान । ग्लानमनेन । प्रासोऽयं प्रासमनेन । अकर्मकात् । शयितो भवान् शयित भवता । विप्रादय सोपसर्गा सकर्मका । आश्लिष्टो गुरु भवान् । आश्लिष्टो गुरुर्भवता । श्लिष आलिङ्गन । अधिशयित खट्वा भवान् अधिशयिता खट्वा भवता । उपस्थितो गुरु भवान । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपासितो गुरु भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । वस निवास । अनूषितो गुरु भवान् । अनूषितो गुरुर्भवता । अनुजातो बुध चन्द्रमा अनुजातो बुधश्चन्द्रमसा । आरूढो वृक्ष कपि आरूढो वृक्ष कपिना । जपु प्रपु वयोहानौ । अनुजीर्णो वृषली भवान् । अनुजीर्णा वृषली भवता ।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७२६ ॥ ध्रुवस्य भावो ध्रौव्य प्रत्यवसानं भोजन । ध्रौव्यार्थेभ्य गत्यर्थेभ्य प्रत्यवसानार्थेभ्यश्च क्तो भवति अधिकरणे इदमेषामासित । इदमासितमेभि । अत्रासितोऽयं । इदमेषा यात । इद तैर्यात । ग्राम न याता । इदमेषा भुक्त । इदं तैर्भुक्त । ओदन तैः भुक्त । इदमेषा पीत पयस्तै पीत । पयस्त पीता । पीत पय

ञीत्‌मतिबुद्धिपूजार्थेभ्य क्त ॥ ७२७ ॥ मतिरिच्छा बुद्धिर्ज्ञान पूजा सत्कार । ञीत्‌मतिबुद्धिपूजार्थेभ्य क्तो भवति वर्तमान काले भाव कर्मणि कर्तरि च यथासम्भव । ञिमिदा स्नेहन । मिन्न ।

स्विन्न । क्षिण्ण । राज्ञा मत । सतामिष्ट । बुद्धौ राज्ञा बुद्ध । राज्ञा ज्ञात । पूज पूजाया । राज्ञा पूजित । सतामर्चित ।

नपुंसके भावे क्तः ॥ ७२८ ॥ भावे क्तो भवति नपुसके । उपासितमत्र । भुक्तमिदं । कुमारस्य शयितं । आस उपवेशने । आसितं पुत्रस्य प्रविशे ।

युट् च ॥ ७२९ ॥ भावे नपुसके युट् च भवति । भवनं । पचनं । यजनं । वसन । देवन । तोदनं । रोदन करणं । मननं । इत्यादि सर्वं *स्वयमूह्यम्* ।

तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वा क्वे ॥ ७३० ॥ आ क्वे कोऽर्थ क्विपमभिव्याप्य इत्यर्थ तच्छीलादिषु कर्तृषु अत पर केचित्प्रत्यया वेदितव्या ।

तृन् ॥ ७३१ ॥ तच्छीलादिषु धातोस्तृन् भवति वदिता जना पवादान् मूर्ख । मुण्डयितार श्राविष्टायिना । अधीतृ ज्ञानं ।

भ्राज्यलङ्कृञ्भूसहिरुचिवृतिवृधिचरिप्रजनापत्रपेणामिष्णुच् ७३२

एभ्य इष्णुच् भवति तच्छीलादिषु । भ्राजिष्णु । अलङ्करिष्णु । भविष्णु । सहिष्णु । रोचिष्णु । वर्तिष्णु । वर्धिष्णु । चरिष्णु । प्रजनिष्णु । त्रपूष् लज्जायां । अपत्रपिष्णु । इनन्तेभ्य । धारयिष्णु ।

मदिपतिपचामुदि ॥ ७३३ ॥ उदुपपदेभ्य एभ्य इष्णुच् भवति *तच्छीलादिषु । उन्मदिष्णु । उत्पतिष्णु । उत्पचिष्णु ।*

जिभुवोः ष्णुक् ॥ ७३४ ॥ आभ्यां ष्णुर्भवति तच्छीलादिषु । जिष्णु । भूष्णु ।

रुधिमण्डिचलिशब्दार्थेभ्यो युः ॥ ७३५ ॥ एभ्यो युर्भवति त-

च्छीलादिषु । रुष रुष रुष रोषे । कोपन । क्रोधन । रोषण । मन अध्ययने । मण्डयर्थात् । मडि भूषायां । मण्डन । भूष अलङ्कारे । भूषण । चल्यर्थात् । चल कम्पने । चलन । टुवेपृ कपि चलने । वपन कम्पन । शब्दार्थात् । रवण भाषण ।

रुचादेश्च व्यञ्जनादेः ॥ ७३६ ॥ व्यञ्जनादेश्च रुचादेर्गणात् युर्भवति तच्छीलादिषु । रोचन । शोचन । वर्तन । वर्द्धन । दीपन ।

ततो यावरेरः ॥ ७३७ ॥ ततश्चर्करीतान्ताद्धातवरो भवति तच्छीलादिषु । यस्यानिनि इति यलोपश्च । यायावर ।

कमिपिसिभामीशस्थाप्रमदां च ॥ ७३८ ॥ एषां वरो भवति तच्छीलादिषु ।

योपसत्योश्च कृति ॥ ७३९ ॥ योपसति तौ च कृति नेड भवति कस्वर । पस्वर । भास्वर । ईश्वर । स्थावर । प्रमद्वर ।

सनन्ताशंसिभिक्षामुः ॥ ७४० ॥ सनन्ताच्छंसिभिक्षेश्च उर्भवति तच्छीलादिषु । बुभूषु । पिपासु । बुभुक्षु । चिकीर्षु । शसु स्तुतौ च । आशंसु । भिक्ष याच्ञायां । भिक्षु ।

उणादयो भूतेऽपि ॥ ७४१ ॥ उणादयः प्रत्यया वर्तमाने भूतेऽपि भवन्ति ।

कृवापाजिमीस्वदिसाध्यशूदृसनिजनिचरिचटिभ्य उण् ॥७४२॥ एभ्यो धातुभ्य उण प्रत्ययो भवति । णकार इद्वद्भाव । करोतीति कारु । वा गतिगन्धनयो । वातीति वायु । पायु जायु । मीञ् हिंसायां । मायु । स्वद आस्वादने । स्वादु । साध् संसिद्धौ साध्यतीति साधु । अशू व्याप्तौ । अश्नुत इति अश्रु । दृ कि विदारणे । दृणातीति दारु । वणु दाने । सनोतीति सानु । जनिङ् प्रादुर्भावे । जायत इति जानु । चर

ातिभक्षणयो । चरतीति चारु । चट विगतौ । चटतीति चाटु । " म र्धातुभ्य अम " मनु ज्ञाने । म गतौ । तिन निशाने । रञ्जो भङ्गे । वन । स । तेन । रोग ।

भविष्यति गम्यादयः ॥ ७४३ ॥ औणादिका गमीत्येवमादय भविष्यति भवन्ति । भविष्यत्कालवृत्तिभ्य गमादिभ्य इनादय स्युरित्यर्थ ।

गमेरिन्णिनो च ॥ ७४४ ॥ गम्ऌ गतावित्येतस्माद्धातोरिन्णिनो भवत । ग्राम गमिष्यति ग्राम गमी ग्राम गामी ।

भवतेश्च ॥ ७४५ ॥ भू सत्तायां इत्येतस्माद्धातोरिन्णिनौ भवत भविष्यत्काले । भविष्यतीति भवी भावी । इत्यादि सर्वमुणादिषु वदित व्यम् ।

तुमन्तुमौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ७४६ ॥ क्रियायां क्रिया र्थायामुपपदे धातोस्तुम्तुमौ भवत भाववच्चार्थे वर्तमानात् । पाचको व्रजति । पक्तुं व्रजति । पचामीति व्रजतीत्यर्थ । एवं गन्तुं दातुं पातुं वस्तुं कर्तुं योक्तुं भक्तुं स्प्रष्टुं द्रष्टुं स्रष्टुं ।

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ७४७ ॥ सहिवहोरवर्णस्य ओत्व भवति तुटि परे । सोढु । वोढु

शन्त्रानौ स्यसंहितौ शेषे च ॥ ७४८ ॥ क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे वर्तमानद्धातो स्येन सहितौ शन्त्रानौ शन्तृङानशौ भवत । करिष्यामि इति व्रजति करिष्यन् व्रजति । करिष्यमाणो व्रजति । शेषे च करिष्यन्तीति करिष्यन् करिष्यमाण । वक्ष्यन् वक्ष्यमाण ।

पदरुजविशस्पृशो वा घञ् ॥ ७४९ ॥ एभ्यो घञ् भवति वा । पाद । वेश । रोग । स्पर्श । उच समवाये ओक ।

भावे ॥ ७५० ॥ सर्वस्माद्धातोर्घञ् भवति । पाक । याग ।

योग । त्यज हानौ । त्याग । भोग । भग । पाक । भाव । इत्यादि ॥

नलोन्धेः ॥ ७५१ ॥ इन्धे पञ्चमस्य लोपो भवति भावकरणयो-र्निमित्ते घञि परे । निइन्धी दीप्तौ । इन्धन एध ॥

रञ्जेर्भावकरणयोः ॥ ७५२ ॥ रञ्जेर्भावकरणनिमित्ते घञि परे ञमा लोपो भवति । रञ्ज रागे । रञ्जन राग ।

उपसर्गात्सुदुर्भ्यां लभेः प्राग्भात् खलघञोः ॥ ७५३ ॥ सुदु र्वर्जितादुपसर्गात्परस्य लभेर्भवति प्राक् भकारान्नुमागमो खल्घञोः परे ।

उपसर्गाणां घञि बहुलम् ॥ ७५४ ॥ उपसर्गाणां दीर्घो भवति बहुलं घञि परे । डुलभष् प्राप्तौ । उपलम्भ उपालम्भ । प्रलम्भ प्रालम्भ । असुदुर्भ्यामिति किं । सुलभ दुर्लभ ।

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ७५५ ॥ कर्तृभिन्ने कारके भाव च संज्ञायां घञ् भवति । दायन्त अस्मादिति दाय । चीयतेऽस्मादिति चाय । एवं विधम । अभ्रेषणे प्रास्यन्त अस्मादिति । प्रास । आहा र । विहरन्त्यस्मिन्निति वा विहार । भुज्यत इति भोग ।

भयदृगमिग्रहामल् ॥ ७५६ ॥ भयन्ताद्दृगमिग्रहिभ्यश्च अल् भवति भव । भूयन भवन वा भव । भवन भय । जयन जय । वरण वर । दरण दर । गमन गम । ग्रहण ग्रह ।

ट्वनुबन्धादथुः ॥ ७५७ ॥ ट्वनुबन्धाद्धातोरथुर्भवति भाव । टुवेपृ कम्पि चलन । वेपथु । कम्पथु । टुदु उपताप । दवथु । टुवपृ । वेपन वेपथु । टुनदि समृद्धौ । नन्दथु । टुवम उद्गिरण वमथु । टु श्वि गतिवृद्ध्या । श्वयथु ।

ड्वनुबन्धात्क्त्रिस्तेन निर्वृत्ते ॥ ७५८ ॥ ड्वनुबन्धाद्धातोः क्त्रिर्भवति

तेन धान्येन निर्वृत्तं पाक्न निर्वृत्त पक्त्रिम। एवं करणेन निर्वृत्त कृत्रिम।

याचिविछिप्रछियजिस्वपिरक्षियता नङ् ॥ ७५० ॥ एभ्यो नङ् भवति भावे। याच्ञा। छो शठ्ठो इति श्नप्र। विश्न। प्रश्न। यज्ञ। स्वप्न। रक्ष्ण। यती प्रयत्ने। प्रयत्न।

उपसर्गे दः किः ॥ ७६० ॥ उपसर्गे उपपदे आसङ्कालादिर्भवति भावे। आतोपोऽसार्वधातुक इत्याकारलोप। आदि। आधि। व्यधि। सन्धिः। निधि।

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ७६१ ॥ कर्मण्युपपदे दासङ्कालादिर्भवति अधिकरणे च। जला धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधि। एवं जन्धि। वारिधि। जैधिर। धाधि। पयोधि।

कर्मव्यतिहारे णच स्त्रियाम् ॥ ७६२ ॥ क्रियाव्यतिहारे वर्तमानाद्धातो भावे णच् भवति स्त्रियां। तत्र न वृद्धिः। किन्तु वृद्धिरादौ सणि इति वृद्धि। क्रियाव्यतिहारे क्रुश अाह्वाने रोदने च। पुन पुन व्यवक्रोशन व्यवक्रोशः। व्यवक्रोश एव व्यावक्रोशी। हसि विहसने। पुन पुन व्यवहसन व्यवहास। व्यवहास एव व्यवहासी।

अभिविधौ भावे इनण् ॥ ७६३ ॥ अभिविधिरिति कोऽर्थः। अभिव्यासे साकल्येन क्रियासम्बन्ध इत्यर्थः। अभिविधौ गम्यमाने धातोरिनण भवति भावे स्वार्थे अण् भवति। कुट कौटिल्ये। सकुटन सकोटिन। सकोटिनमेव साकोटिन वर्तते। एवं सारावि‍णम्। साहसिन वर्तते।

षानुबन्धभिदादिभ्यस्त्वङ् ॥ ७६४ ॥ षानुबन्धेभ्यो भिदादिभ्यश्च भावे अङ् भवति स्त्रियां। त्रप लज्जायां। क्षप सामर्थ्ये। त्रपा। व्यथ दु समयचलनयो। व्यथा। व्यथ ताडने व्यथा। छिदिर् छिदा। गुह

भवरण । गुहा । स्पृह इप्सायां स्पृहा ।

आतश्चोपसर्गे ॥ ७६५ ॥ उपपदे आकारान्ताद्धातोरङ् भवति स्त्रियां । सन्ध्या । संस्था । उपधा । अन्तर्धा ।

रोगाख्यायां वुञ् ॥ ७६६ ॥ रोगाख्यायां धातोर्वुञ् भवति स्त्रियां । प्रवाहिका । प्रच्छर्दिका ।

सञ्ज्ञायां च ॥ ७६७ ॥ सञ्ज्ञायाञ्च धातोर्वुञ् भवति स्त्रियां । भञ्ज आमर्दने । उद्दालपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालपुष्पभञ्जिका । एवं शालपुष्पप्रचायिका ।

प्रश्नाख्यानयोरिञ्वुञ् च वा ॥ ७६८ ॥ प्रश्ने आख्याने अवगम्यमाने धातोरिञ् भवति वुञ् भवति । वाग्रहणात् यथाप्राप्तं च । का कारिमकार्षीः का कारिका का क्रिया का कृत्या । अहं सर्वां कारिमकार्षं सर्वां कारिकां सर्वां क्रियां सर्वां कृत्यां । एवं त्वं कां कारणामकार्षीः । त्वं कां पाचिकामपाक्षीः । कां पक्तिं ।

नञ्यन्याक्रोशे ॥ ७६९ ॥ नञ्युपपदे आक्रोशे गम्यमाने धातोरनिर्भवति । अकरणिस्ते वृषल भूयात् । जीव प्राणधारणे । एवमजीवनिः । जन जनने अजननिः । अप्राणनिः ।

युट् ॥ ७७० ॥ नपुंसके भावे युट् भवति । गमनं । हस हसने । हसनं । शयनं । यजनं ।

करणाधिकरणयोश्च ॥ ७७१ ॥ करणेऽधिकरणे च युट् भवति । ओव्रश्च्छेदने इध्मानि प्रकर्षेण वृश्च्यन्ते अनेन अस्मिन्निति वा इध्मप्रव्रश्चनं । गौ दुह्यते अनयाऽस्यामिति गोदोहनी । सक्तूनि धीयन्ते सक्तुधानी । स्थानं । आसनं । यानं । यजनं ।

पुंसि संज्ञायां घः ॥ ७७२ ॥ करणाधिकरणयोश्च पुंसि संज्ञायां घो भवति ।

छादेर्घे स्मन्त्रन्क्विप्सु च ॥ ७७३ ॥ छादेः ह्रस्वो भवति घ इस् इन त्रन क्विप् एषु परतः । छद षद संवरणे । उर छाद्यते अनेनेति उरश्छद । एवं दन्तच्छद ।

अर्चिशुचिरुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इस ॥ ७७४ ॥ एभ्य इस् भवति । अर्चि । शोचि । रोचि । हवि । सर्पि । छदि । छर्दे वमने । छर्दि ।

सर्वधातुभ्यो मन् ॥ ७७५ ॥ छद्म ।

छदिगमिपदिनीभ्यस्त्रन् ॥ ७७६ ॥ एभ्यः ष्ट्रन् प्रत्ययो भवति । छाद्यते अनेनेति छत्र । क्विप तनुच्छत् । गुर्वेनेति अनेनेति चर । श्रूयतेऽनेनेति श्रव । लीङ् श्लेषणे । लीयन्ते अस्मिन्निति लय ।

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ ७७७ ॥ कृच्छ्रं दुःख दुर्गेऽर्थे । अकृच्छ्रं सुखं सोऽर्थ । एषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् भवति भावे कर्मणि कर्त्तरि च । ईषदप्रयासेन क्रियत इति ईषत्कर कटो भवता । दुष्कर । सुकर । ईषद्बोध का ये । दुर्बोधं व्याकरणं । सुबोधं अध्यात्मं ।

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ ७७८ ॥ ईषदादिषूपपदेषु आभ्यां कर्तृकर्मणो खल् भवति । ईषदाढ्यस्य भवनं ईषदाढ्यंभवं । भवता दुराढ्यंभवं । भवता स्वाढ्यंभवं । ईषदाढ्य क्रियते ईषदाढ्यङ्करो भवान । दुराढ्यङ्कर । स्वाढ्यंकर ॥

आड्यो यद्धरिद्राते: ॥ ७७९ ॥ ईषदादिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो युर्भवति अदरिद्राते ॥ ईषत्पान सोमो भवता । दुष्पान । सुपान । ईषद्दान । दुर्दान । सुदान । ईषद्ग्लाना । दुर्ग्लाना । सुग्लाना ।

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः क्त्वा वा ॥ ७८० ॥ अलं खलु शब्दयोः प्रतिषेधार्थयोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा वा भवति । अलं कृत्वा गच्छति । खलु कृत्वा । अलं भुक्त्वा । खलु भुक्त्वा । अलं क्रमेण । खलु क्रमेण । अलं रोदनेन । खलु रोदनेन ।

क्त्वातुमन्व्ययमान्तोऽव्यय ॥ ७८१ ॥ क्त्वान्तस्तुमन्तो मान्तश्च कृत्संज्ञा अव्ययानि भवन्ति । अव्ययत्वेति विभक्तीनां लुक् ॥

एककर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ७८२ ॥ एककर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वक्रियाकाले वर्तमानाद्धातोः क्त्वा भवति । भुक्त्वा व्रजति । स्नात्वा भुङ्क्ते । गत्वा गृह्णाति ।

गुणी क्त्वा सेट्स्कन्दिक्षुधक्लिशकुषगुधमृडमृदवदवसग्रहः ॥ ७८३ ॥ स्कन्दिक्षुधादीनां च क्त्वा सेड् गुणी भवति ।

उदनुबन्धपूक्लिशां किन्त्व ॥ ७८४ ॥ उदनुबन्धात् पूक्लिशोश्च किन्तश्च इड् वा भवति क्त्वाप्रत्यये परे । देवनं पूर्वं पश्चात्किञ्चिदिति देवित्वा द्यूत्वा । वृधु वर्धनं पूर्वं पश्चात्किञ्चिदिति वर्धित्वा वृद्ध्वा । श्रमु श्रम अनवस्थाने । श्रमित्वा श्रान्त्वा । क्रमित्वा क्रान्त्वा । पवित्वा पूत्वा । क्लेशित्वा । क्लिष्ट्वा ।

व्यञ्जनादेर्युपधस्यावो वा ॥ ७८५ ॥ उश्च इश्च वौ । वौ उपधे ययोस्तौ व्युपधौ व्यञ्जनादेरिकारोकारोपधस्य व्यञ्जनान्तस्य धातोः क्त्वा सेट् गुणी भवति । द्योतित्वा द्युतित्वा । लेखित्वा लिखित्वा ।

तृषिमृषिकृशिवञ्चिलुञ्चिऋतां च ॥ ७८६ ॥ एषां क्त्वा सेट् गुणी भवति वा । ञितृषा पिपासायाम् । तर्षित्वा तृषित्वा । मृष सहने च । मर्षित्वा मृषित्वा । कृष विलेखने । कर्षित्वा कृषित्वा । वञ्चु प्रलम्भने

भातोर्णम् भवति । चूडक इव नष्ट चूडकनाश नष्ट । गुरुरिव अभवत गुरुभावमभवत् । रत्नमिव निहित रत्ननिधायं निहित ।

निमूलसमूलयो कष ॥ ८०१ ॥ निमूलसमूलयो कर्मणोरुपपदयो कषणम् भवति । निमूलकाष कषति निमूल कषतीत्यर्थ । समूलकाष कषति समूल कषतीत्यर्थ । अभ्रकाष कषति अभ्रकषतीत्यर्थ । ओदनमिव पक्व ओदनपाक पक्व । इत्यादि प्रयोगादनुसर्त्तव्यम् ।

स्त्रियां क्ति ॥ ८०२ ॥ धातोर्भावे क्तिर्भवति स्त्रियां । घोषवत्योश्च कृतीति नेट । भूयत भवन वा भूति । नवन नुति । स्तवन स्तुति । वर्धन वृद्धि । धारण धृति । वर्त्तन वृत्ति । यजन इष्टि । श्रु विश्रवण श्रवण श्रुति । बुध अवगमने बोधनं बुद्धि । कारण कृति भ्रमु अनवस्थाने भ्रमण अञ्चमोपधाया धुटि चागुणे इति उपधाया दीर्घ भान्ति

ऋत्वादिभ्योऽपृणाते क्तः ॥ ८०३ ॥ पृणातिवर्जितादृकारान्तात्ल्वादिभ्यश्च परस्य क्तेर्नकारो भवति । कॄ विक्षेप करण कीर्णन इति वा कीर्णि । गरण गीर्णि ॥ लवन लूनि । पृणातेस्तु उराण्वोपधस्य च पृपा रनपूरणयो पूरण पूर्त्ति । मरण मूर्ति ।

हाज्याग्लाभ्यश्च ॥ ८०४ ॥ एभ्यो धातुभ्यश्च परस्य क्ते नकारो भवति स्त्रियां । ओहाक त्यागे हान हानि । ज्या वयोहानौ ज्यान ज्यानि । ग्लान ग्लानि ।

संपदादिभ्य [illegible] क्विप् भवति भाव स्त्रियां । पद गतौ सपद् [illegible] ॥

समदन समत्

व्रज् गतौ प्रव्रजनं प्रव्रज्या । इज्या ।

श च ॥ ८०७ ॥ कृञो भावे शो भवति क्यप् क्तिश्च स्त्रियां । क्रियते करणं वा रिङ् शिप्रत्यये इति इकारागम क्रिया धातोस्तोन्त पानुस्ये कृत्या कृति ।

शंसिप्रत्ययादः ॥ ८०८ ॥ शंसेः प्रत्ययान्ताद्धातोर्भावे अप्रत्ययो भवति स्त्रियां । शंसु स्तुतौ शंसनं शस्यते इति वा प्रशंसा । प्रत्ययान्तात् बुभूषणं बुभूष्यते इति वा बुभूषा । वच परिभाषणे विवक्षणं विवक्षा । विधित्सनं विधित्सा । पिपतिषणं पिपतिषा । पिपासनं पिपासा । बोभूयनं बोभूया । कण्डूञ् गात्रविकर्षणे । स्वार्थे यण् । कण्ड्वादेर्यण् कण्डूयनं कण्डूया ।

गुरोश्च निष्ठायां सेटः ॥ ८०९ ॥ निष्ठायां सेटः गुरुमतो धातो रप्रत्ययो भवति स्त्रियां । ईह चेष्टायां ईहनं ईह्यत इति वा ईहा । ईक्ष दर्शने ईक्षणं ईक्षा । एवं सर्वमवगन्तव्यम् ।

भावसेनत्रिविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ॥
कृतायां रूपमालायां कृदन्तः पर्यपूर्यत ॥ १ ॥
मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं भावसेनमुनीश्वरः ॥
कातन्त्ररूपमालाख्यां वृत्तिं व्यरचयत्सुधीः ॥ २ ॥
क्षीणेऽनुग्रहकारिता समजने सौजन्यमात्माधिके
सन्मानं श्रुतभावसेनमुनिपे त्रैविद्यदेवे मयि ॥ ३ ॥
सिद्धान्तोऽप्यथापि यः स्वधिषणागर्वोद्धतः केवलम्
संस्पर्द्धेत तदीयगर्वकुहरे वज्रायते मद्वचः ॥ ४ ॥

रूपमाला प्रक्रिया समाप्ता ।

यपि च ॥ ७९३ ॥ वननितनोत्यादिप्रतिपिद्दिष्टा पञ्चमो लोप्यो भवति आत्तश्च अद्भवति, यथासम्भव मुत्वगुणे यपि च परे । प्रवत्य प्रतत्य प्रमत्य प्रहत्य ।

वा मः ॥ ७९४ ॥ प्रतिपिद्दिष्टा मकारो लोप्यो भवति वा यपि च परे । प्रणत्य प्रणम्य आगत्य आगम्य ।

ये वा ॥ ७९५ ॥ खनि वनि सनि जनामन्तस्य आकारो भवति यकारे वा । खन खनने । प्रखाय प्रखन्य । प्रवाय प्रवन्य । षणु दाने । प्रसाय । प्रसन्य । जनी प्रादुर्भावे । प्रजाय प्रजन्य ।

लघुपूर्वो यपि ॥ ७९६ ॥ लघुपूर्व इन अय् भवति यपि च परे । प्रशमय्य प्रगमय्य । गण् संख्याने विगणय्य ।

णम् चाभीक्ष्ण्ये द्विश्च पदं ॥ ७९७ ॥ एककर्तृकयो पूर्वकाले वर्तमानाद्धातोर्णम् क्त्वा च आभीक्ष्ण्ये पदं च द्विर्भवति । भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पाचं पाचं भुङ्क्ते । पक्त्वा पक्त्वा भुङ्क्ते । दायं दायं तुष्यति । दत्वा दत्वा तुष्यति । पायं पायं तृप्यति । पीत्वा पीत्वा तृप्यति ।

कर्मण्याक्रोशे कृञः खमिञ् ॥ ७९८ ॥ कर्मण्युपपदे कृञ खमिञ भवति आक्रोशे गम्यमाने । चौरंकारमाक्रोशति । अंधंकारं निरीक्ष्यते । बधिरंकारं शृणोति । पङ्गुंकारं गच्छति ।

यावति विन्दजीवोः ॥ ७९९ ॥ यावदित्यनिर्दिष्टवाची यावदित्युपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णम् भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावन्तं लभते तावन्तं भुङ्क्ते इत्यर्थ । यावज्जीवमधीते , यावन्तं जीवति तावन्तं अधीते इत्यर्थ ।

कर्मणि चोपमाने ॥ ८०० ॥ उपमाने कर्तरि कर्मणि चोपपदे

वञ्चित्वा । लुञ्चु अपनयने । लुञ्चित्वा । ऋत इति सौत्रो धातु । ऋर्तित्वा ऋतित्वा ।

थफान्तानां चानुषङ्गिणा ॥७८७॥ थान्तानां फान्तानां चानुषङ्गिणा क्त्वा सेट् गुणीभवति वा । ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे । ग्रन्थित्वा ग्रथित्वा । श्रथित्वा ग्रथित्वा । गुफ गुम्फ दृभी ग्रन्थे । गुम्फित्वा । गुफित्वा ।

जान्तनशामनिटा ॥ ७८८ ॥ जान्तनशामनिटा चानुषङ्गिणा क्त्वा गुणीभवति वा । षञ्ज सङ्गे । सक्त्वा सक्त्वा । रञ्ज रागे । रक्त्वा । रंक्त्वा । भञ्जो आमर्दने । भंक्त्वा भक्त्वा । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । स्वक्त्वा स्वक्त्वा ।

मस्जिनशोर्धुटि ॥ ७८९ ॥ मस्जिनशो स्वरात्परो नकारागमो भवति धुटि परे । टुमस्जो शुद्धौ । मंक्त्वा मक्त्वा । णश अदर्शने । नंष्ट्वा नष्ट्वा । रुदादिभ्यश्च इड वा भवति । नशित्वा ।

इज्जहातेः क्त्वि ॥ ७९० ॥ जहातेरिद् भवति क्त्वा प्रत्यये । हित्वा ।

समासे भाविन्यनञः क्त्वो यप् ॥ ७९१ ॥ अनञ क्त्वान्तेन समासे भाविनि क्त्वाप्रत्ययस्य यबादेशो भवति अभिभूय । अभिभवन पूर्वं पश्चात्किंचिदिति । अभिभूय स्थित । विजित्य प्रस्तुत्य । अधीत्य । उपेत्य ।

मीनात्यादिदादीनामाः ॥ ७९२ ॥ मीनातिमिनोतिदीङा दा मागायति पिबति स्थास्यति जहातीनामाकारो भवति यपि परे । मीङ् हिंसाया प्रमाय । डुमिञ् प्रक्षेपणे । परिमाय दीङ् क्षये । दीङ् अनादरे । प्रदाय । दामादे नामा बाधनार्थं । आदाय । निमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रस्थाय अवसाय । विहाय ।

यपि च ॥ ७९३ ॥ वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां पञ्चमो लोप्यो भवति आतश्च अद्भवति, यथासम्भवं गुणगुणे यपि च परे । प्रवत्य प्रतत्य प्रमत्य प्रहत्य ।

वा मः ॥ ७९४ ॥ प्रतिषिद्धेटां मकारो लोप्यो भवति वा यपि च परे । प्रणत्य प्रणम्य आगत्य आगम्य ।

ये वा ॥ ७९५ ॥ खनि वनि सनि जनामन्तस्य आकारो भवति यकारे वा । खन खनने । प्रखाय प्रखन्य । प्रवाय प्रवन्य । षणु दाने । प्रसाय । प्रसन्य । जनी प्रादुर्भावे । प्रजाय प्रजन्य ।

लघुपूर्वो यपि ॥ ७९६ ॥ लघुपूर्व इन् अय् भवति यपि च परे । प्रशमय्य प्रगमय्य । गण् सङ्ख्याने विगणय्य ।

णम् चाभीक्ष्ण्ये द्विश्च पद ॥ ७९७ ॥ एककर्त्तृकयोः पूर्वकाले वर्त्तमानाद्धातोर्णम् क्त्वा च आभीक्ष्ण्ये पद च द्विर्भवति । भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पाचं पाचं भुङ्क्ते । पक्त्वा पक्त्वा भुङ्क्ते । दायं दायं तुष्यति । दत्त्वा दत्त्वा तुष्यति । पायं पायं तृप्यति । पीत्वा पीत्वा तृप्यति ।

कर्म्मण्याक्रोशे कृञः खमिञ ॥ ७९८ ॥ कर्म्मण्युपपदे कृञः खमिञ भवति आक्रोशे गम्यमाने । चौरङ्कारमाक्रोशति । अन्धङ्कारं निरीक्ष्यते । बधिरङ्कारं शृणोति । पङ्गुङ्कारं गच्छति ।

यावति विन्दजीवोः ॥ ७९९ ॥ यावदित्यनिर्दिष्टवाची या वदित्युपपदे विन्दतर्जीवतश्च णम् भवति । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावन्त लभते तावन्त भुङ्क्ते इत्यर्थः । यावज्जीवमधीते यावन्त जीवति तावन्त अधीते इत्यर्थः ।

कर्म्मणि चोपमाने ॥ ८०० ॥ उपमाने कर्त्तरि कर्म्मणि चोपपदे

तनु गतौ मनन मज्या इच्या ।

शृ च ॥ ८०७ ॥ शृ नो मार्ग गो भवति क्यप स्त्रिश्च स्त्रिया । क्रीयते करण वा यणाशिषोर्ये इति इकारागम क्रिया धातोर्म्नोन्त पानुर स्ये कृत्या इति ।

शंसिप्रत्ययादः ॥ ८०८ ॥ शंसे प्रत्ययान्ताद्धातोर्भावे अप्रत्ययो भवति स्त्रियां । शमु निस्तुतौ प्रशमन प्रशम्यन इति वा प्रशंसा । प्रत्ययान्तात् बुभुक्षणं बुभुक्ष्यन इति वा बुभुक्षा । वच परिभाषणे विवक्षण विवक्षा । विधित्सन विधित्सा । पिपतिषण पिपतिषा । पिपासन पिपासा । बोभुयन बोभुया । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । स्वार्थे यण् । कण्डूयन कण्डूयन कण्डूया ।

गुरोश्च निष्ठायां सेटः । ८०९ ॥ निष्ठायां सेट गुरुमतो धातो रप्रत्ययो भवति स्त्रियां । ईह चेष्टायां ईहन इह्यन इति वा ईहा । ईक्ष दर्शन ईक्षण ईक्षा । एव मन्येऽप्यन्वेष्य ।

भावसेनत्रिविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ॥
कृतायां रूपमालायां कृदन्तः पर्यपूर्यत ॥ १ ॥
मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं भावसेनमुनीश्वरः ॥
कातन्त्ररूपमालाख्यां वृत्तिं व्यरचयत्सुधीः ॥ २ ॥
क्षीणे स्मुग्रप्रतापिता समजने मौनव्रतात्माधिके
सन्मानं तु तभावसेनमुनिपे त्रैविद्यदेवे मयि ॥ ३ ॥
सिद्धान्तोऽप्यसमधापि यः स्वविषयागमोद्गतः केवलम्
संस्पर्धेत तदीयगर्वकुहरे मज्जायते मद्वचः ॥ ४ ॥

इति कातन्त्रस्य रूपमाला प्रक्रिया समाप्ता ।

धातोर्णम् भवति । चूडक इव नष्ट चूटकनाशं नष्ट । गुरुरिव अभवन् गुरुभावमभवत् । रत्नमिव निहितं रत्ननिधायं निहितं ।

निमूलसमूलयोः कषः ॥ ८०१ ॥ निमूलसमूलयो कर्मणोरुपपदयो कषतेर्णम् भवति । निमूलकाषं कषति निमूलं कषतीत्यर्थ । समूलकाष कषति समूलं कषतीत्यर्थ । अभ्रकाषं कषति अभ्रंकषतीत्यर्थ. । ओदनमिव पक्व ओदनपाकं पक्व । इत्यादि प्रयोगादनुसर्त्तव्यम् ।

स्त्रिया क्तिः ॥ ८०२ ॥ धातोर्भावे क्तिर्भवति स्त्रिया । घोषवन्यो श्च कृतीति नेट । भूयते भवनं वा भूति । नवनं नुति । स्तवनं स्तुति । वर्धनं वृद्धि । धारणं धृति । वर्तनं वृत्ति । यजनं इष्टि । श्रु विश्रवणे श्रवणं श्रुति । बुध अवगमने बोधनं बुद्धि । करणं कृति भ्रमु अनवस्थाने भ्रमणं. यमोपधाया धुटि चागुणे इति उपधाया दीर्घ भ्रान्ति

ऋल्वादिभ्योऽपूणातेः क्तेः ॥ ८०३ ॥ पूणातिवर्जिताहकारान्ताल्ल्वादिभ्यश्च परस्य क्तेर्नकारो भवति । कृ विक्षेपे करणं कीर्यन इति वा कीर्णि । गरणं गीर्णि ॥ लवनं लूनि । पूणातेस्तु उरोष्ठ्योपधस्य च पृ पालनपूरणयो पूरण पूर्ति । मरणं मूर्ति ।

हाज्याग्लाभ्यश्च ॥ ८०४ ॥ एभ्यो धातुभ्यश्च परस्य क्ते नकारो भवति स्त्रिया । ओहाक त्यागे हान हानि । ज्या वयोहानौ ज्यानं ज्यानि । ग्लानं ग्लानि ।

संपदादिभ्यः क्विप् ॥ ८०५ ॥ संपदादिभ्य क्विप् भवति भावे स्त्रिया । पद गतौ संपद्यते संपदनं वा संपत् । पद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ॥ संसदनं संसत् । परिषदनं परिषत् ।

व्रजयजोः क्यप् ॥ ८०६ ॥ आभ्या भावे स्त्रिया क्यप् भवति ।

व्रज् गतौ व्रजनं व्रज्या । इज्या ।

श च ॥ ८०७ ॥ कृञो भावे शो भवति क्यप् तिश्च स्त्रियाम् । क्रियते करणं वा यथासिद्धौ इति इकारागमः क्रिया धातोस्तोऽन्तः पानुबन्धे कृत्या कृतिः ।

शंसिप्रत्ययादः ॥ ८०८ ॥ शंसेः प्रत्ययान्ताद्धातोश्च अप्रत्ययो भवति स्त्रियाम् । शंसु स्तुतौ प्रशंसनं प्रशस्यते इति वा प्रशंसा । प्रत्ययान्तात् बुभुक्षणं बुभुक्ष्यते इति वा बुभुक्षा । वच परिभाषणे विवक्षणं विवक्षा । विधित्सनं विधित्सा । पिपतिषणं पिपतिषा । पिपासनं पिपासा । बोभूयनं बोभूया । कण्डूञ् गात्रविकर्षणे । स्वार्थे यण् । कण्डूयनं कण्डूया ।

गुरोश्च निष्ठायां सेटः ॥ ८०९ ॥ निष्ठायां सेटः गुरुमतो धातोः अप्रत्ययो भवति स्त्रियाम् । ईह चेष्टायां ईहनं ईह्यते इति वा ईहा । ईक्ष दर्शने ईक्षणं ईक्षा । एवं सर्वमवगन्तव्यम् ।

भावसेनत्रिविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ॥
कृतायां रूपमालायां कृदन्तः पर्यपूर्यत ॥ १ ॥
मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं भावसेनमुनीश्वरः ॥
कातन्त्ररूपमालाख्यां वृत्तिं व्यरचयत्सुधीः ॥ २ ॥
क्षीणेऽनुग्रहकारिता समजने सौजन्यमात्माधिके
सन्मानं श्रुतभावसेनमुनिपे त्रैविद्यदेवे मयि ॥ ३ ॥
सिद्धान्तोऽप्यथवापि यः स्वधिषणागर्वोद्धतः केवलम्
संस्पर्धेत तटीवगर्वकुहरे सज्जायते मद्वचः ॥ ४ ॥

इति कातन्त्रस्य रूपमाला प्रक्रिया समाप्ता ।

अत्र उपयुक्ताः श्लोकाः ।

आख्यातं श्रीमदाद्यार्हत्प्रभोर्जेजीयते भुवि ।
यत्प्रसादाद् व्याकरणं भवेत् सर्वार्थसाधकं ॥ १ ॥
अकारादिहसीमानं वर्णाम्नायं नितन्वता ।
ऋषभेणार्हताद्येन स्वनामाख्यातमादितः ॥ २ ॥

तथाहि,

अ एव स्वार्थिकेणाऽका तादृग् कः ऋषभाभिधा
तदादिर्हान्तसंधिः पाठोऽकारादिहसीमकः ॥ ३ ॥
अः स्वरे कश्च कस्येषु रादिर्यः स तु हान्तिमः ।
अकारादिहसीमाख्ये पाठेऽर्हं मंगल पद ॥ ४ ॥
यत्रार्हपदसद्भाद वर्णाम्नायः प्रतिष्ठितः ।
तस्मै कौमारशब्दानुशासनाय नमोनमः ॥ ५ ॥
ब्राह्म्या कुमार्या प्रथमं सरस्वत्याप्यधिष्ठित ।
अर्हं पद सस्मरत्या तत् कौमारमधीयते ॥ ६ ॥
कुमार्या अपि भारत्या अभ्यासेप्यय क्रमः ।
अकारादिहपर्यंतस्ततः कौमारमित्यदः ॥ ७ ॥

